

М. ПАРДАЕВ

ШКТИСОДИИ
ТАХША
НАЗАРИЯСИ



К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасида амалга ошаётган иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш муаммоси ҳозирги кунда ўта долзарб масалалардан биридир. Бу ўз навбатида режали иқтисодиёт шароитида шаклланиган барча иқтисодий дастакларнинг мазмун жиҳатидан янгиланишини тақозо қилади. Булар қаторига иқтисодий таҳлил ҳам киради.

Иқтисодий таҳлилнинг мақсади ҳозирги шароитда фаолият кўрсатаётган барча фирма ва корхоналар хўжалик фаолиятини уларни бошқарувчиларга яққол кўрсатиб беришдан, камчиликларни очиб ташлашдан, ички имкониятларни (резервларни) ишга соладиган чора-тадбирларни ишлаб чиқишдан иборатдир. Бу жараёнда таҳлил қилинаётган объектнинг молиявий барқарорлигига, унинг рақобатбардошлигига, молиявий ва иқтисодий потенциалидан қандай фойдаланаётганлигига ҳам объектив баҳо берилади. Буларнинг ҳаммаси охир оқибатда таҳлил фанига, унинг назарий асосига, хусусан бозорли иқтисодиёт шароитида тутган ўрни ва ролига алоҳида тўхталишни тақозо қилди.

Шундай қилиб, таҳлил фанининг бозорли иқтисодиёт шароитидаги тутган роли, ўрни ва вазифалари ошмоқда. Бу эса ўз навбатида фанни шу шароитга мос равишда қайта такомиллаштиришни талаб қилади. Унинг предмети, объекти ва методини бозорли иқтисодиёт нуқтаи назаридан янгича ёритиш қоидаларини бугунги талабга мос равишда ишлаб чиқишни тақозо қилади. Шу боис ушбу ишда иқтисодий таҳлилнинг предмети, объекти ва методига алоҳида тўхталишга тўғри келди.

Бозорли иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилнинг предмети, объекти ва методи билан биргаликда унинг вазифалари ҳам мазмун жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Аммо иқтисодий адабиётларда бу маса-

ла ҳам тўлиқ ёритилган эмас. Буни инобатга олиб ушбу ишда иқтисодий таҳлилнинг бозорли иқтисодиёт шароитидаги вазифаларига ҳам алоҳида ўрни берилди.

Иқтисодий таҳлил амалиёт учун ўта зарур ва долзарб хўжалик дастагидир. Аммо унинг ҳозирги шароитдаги тутган ўрни, бошқа фанлар билан ўзаро алоқалари ҳам янгича ёндашишни талаб қилади. Чунки ҳозирги пайтда жуда кўп янги фанлар кириб келиш билан биргаликда анча фанлар ўз моҳияти жиҳатидан бугунги кунда керак бўлмасдан қолди. Хуллас, бозорли иқтисодиётга мос бўлган янги фанлар тизими шаклланмоқда. Бу фанлар ўртасида иқтисодий таҳлил фанининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу ишда иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар ўртасида тутган ўрни, улар ўртасидаги чегара ва хусусиятлар ҳам алоҳида қаралган.

Ҳозирги шароитда хўжалик фаолиятининг иқтисодий таҳлими жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда икки турга бўлиниши кўзда тутилган. Биринчиси молжавий таҳлил, иккинчиси эса, бошқарув таҳлиlidir. Бироқ, чет эл фирмаларида молжавий таҳлил бир хил усулларда амалга оширилмайди. Фикримизча, бу таҳлилда бир хил методологик асос бўлиши лозим, чунки ҳар қандай корхона, мулк шаклидан қатъи назар, давлат, жамият манфаати нуқтаи назаридан ҳам қаралиши табиий. Зеро, жамиятдаги ҳар бир иқтисодий жараён, моддий бойлик шу жамияттики, чунки корхонанинг ўзи шу жамиятда, шу давлат ҳудудида жойлашган, унинг эгаси эса шу давлат фуқароси. Давлат ўз фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, улар мулкларининг дахлсизлигини таъминлайди. Шу туфайли таҳлил ҳам фуқаролар, корхоналар ва давлат манфаатлари муштараклигини таъминлашга хизмат қилмоғи лозим. Ҳеч маҳал шу учта манфаатнинг қайсидир бирини юқори қўйиб, қолганини иккинчи ва учинчи даражага тушуриб бўлмайди. Бу эса таҳлилнинг методологик асосини маълум даражада бир хил бўлишини таъминлайди.

Иқтисодий таҳлил назариясида юқорида таъкидланган масалалар билан биргаликда иқтисодий жараёнларни, хусусан хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ҳолатларни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳам кўриб чиқиш лозим. Чунки таҳлил пайтида асосан кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Шу туфайли таҳлилчи

кўрсаткичлар тизимини, уларни таснифлаш йўлларини яхши билиши лозим. Буларни инобатга олиб ишда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичларга, уларни таснифлаш белгилари ва усулларига алоҳида аҳамият берилди.

Ҳар қандай кўрсаткич бир жиҳатдан натижа кўрсаткичи сифатида намоён бўлса, иккинчи жиҳатдан омиа шаклида ҳам келиши мумкин. Таҳлилнинг асосий вазифаси корхонанинг хўжалик фаолияти натижаларига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш ва уни яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишдан иборат. Шу жиҳатдан ишда корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллари, уларнинг таснифи, аниқланиш йўллари ҳам кўрсатиб берилган.

Аммо натижа ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни битта ёки бир неча усул билан аниқлаб бўлмайди. Буларни аниқлаш учун иқтисодий таҳлилнинг жуда кўп усулларидан фойдаланилади. Шу туфайли ишда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган барча усуллар икки гуруҳга бўлинган ҳолда (анъанавий ва математик) келтирилган. Уларнинг аниқ қўлланилиш йўллари ҳам кўрсатиб берилган.

Хўжалик фаолиятининг таҳлили уни ифода этувчи ахборотлар манбаига асосланади. Улар бухгалтерия, статистика, тезкор ҳисоб ва ҳисоботлардан, режа, меъёр каби бошқа маълумотлардан иборат. Таҳлил назариясида булар ҳақида тўлиқ маълумот бериш лозимлигидан келиб чиқиб, махсус боб шу мавзуга бағишланди. Ҳозирги пайтда ҳисоб ва ҳисоботлар чуқур ислохотлар даврини бошидан кечирмоқда. Булар бевосита таҳлилга қулай ва аниқ маълумотларни етказиб бериши лозим. Шу туфайли таҳлил ҳозирги босқичда ва келажакда ҳам бу борада ўз гапини айтоладиган бўлиши лозим. Шу туфайли таҳлилчи ахборот манбалари тўғрисида тўлиқ назарий ва амалий маълумотларга эга бўлиши лозим. Иқтисодий таҳлил назариясининг таркибий қисмида унинг турлари ва шакллари маълум ўринга эга бўлиши лозим. Таҳлилнинг тури жуда кўп. Унинг бири бўлган иқтисодий таҳлил ҳам бир қанча турли шаклга, кўринишга, хилларга эга. Шу туфайли ишда иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари алоҳида ўрин берилди. Жуда кўп иқтисодий адабиётларда унинг шакли ва турлари бир хил деб қаралади. Ушбу ишда

шу икки нарсанинг иқтисодий таҳлил нуқтаи назаридан фарқи борлигини исботлашга ҳаракат қилинди.

Иқтисодий таҳлилнинг шаклларида бири комплекс таҳлилдир. У алоҳида бошқа таҳлилларда такрорланмайдиган ўзига хос хусусиятларга эга. Шу туфайли комплекс таҳлил методологиясига алоҳида эътибор берилган. Ушбу бўлимда хўжалик фаолиятини комплекс баҳолаш усуллари атрофича ёритилган. Бу бежиз эмас, албатта, чунки бозорли иқтисодиёт шароитида корхоналар рейтингини аниқлаш, шу орқали уларнинг истиқболини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Комплекс кўрсаткичлар ана шу саволларга жавоб беради.

Иқтисодий таҳлилнинг бир кўриниши функционал қиймат таҳлилида (ФҚТ) намоён бўлади. Бу таҳлил шаклида жуда кўп ноанъанавий усуллардан фойдаланилади. Шу туфайли ушбу китобда махсус боб ФҚТ методологиясига бағишланган бўлиб, унинг айрим усуллари ва тушунчалари ёритилган.

ФҚТда корхона фаолиятини бир масъул киши эмас, балки ҳамма таҳлил қилиши мумкин. Бу шу ерда таҳлилни қандай ташкил қилинганлигига ва ким ташкил қилганлигига боғлиқ. Бу таҳлил ҳозир иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилиб келинмоқда. Балки шу ФҚТдан кенг фойдаланганлиги туфайли иқтисодиёти яхши ривожлангандир.

Иқтисодий таҳлилга бағишланган жуда кўп адабиётларда корхона фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш методологияси берилган. Бироқ бу таҳлил усули алоҳида соҳанинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилган пайтда яна такрорланади. Шу такрорчиликдан қочиш мақсадида ушбу қўлланмада корхона хўжалик фаолиятини алоҳида бўғинлари бўйича таҳлил қилишда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими ва уларнинг таснифи келтирилган.

Ҳозирги пайтда хўжалик фаолиятига баҳо бериш учун олдинги қўлланилган кўрсаткичлар тизими яроқсиз бўлиб қолди. Энди иқтисодиётнинг эркинлашган пайтида ҳар бир корхонанинг мустақиллиги билан бирга масъулияти ҳам ошган. Айнан шу жиҳатларни инобатга олган ҳолда хўжалик фаолиятини янгича баҳолаш учун мазмун жиҳатидан янги кўрсаткичлар тизими тавсия қилинган.

Ушбу қўлланма олий ўқув юртларининг «Иқтисодиёт», «Молия ва кредит», «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит», «Менежмент», «Маркетинг», «Банқ иши» каби ўқув йўналишлари бўйича бакалаврлар ва магистрларни тайёрлашга, ўрта махсус ўқув юртлари ўқувчилари ва ўқитувчиларига, аспирант ва докторантларга, иқтисодий ишлар билан шуғулланувчи мутахассисларга, тадбиркорлар ва иқтисодий таҳлил билан қизиқувчи китобхонлар оммасига мўлжалланган.

1. БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ НАЗАРИЙ АСОСИ

1.1. Иқтисодий таҳлилнинг предмети ва объекти

Фаннинг предмети, деганда шу фанда нима ўргатилиши тушунилади. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметига эга. Иқтисодий таҳлил фанининг предметиға кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект (корхона, бирлашма, компания, акциядорлик жамияти, концерн, корпорация кабилар) хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини (иқтисодий, ижтимоий, техник, технологик ва ҳ. к.) ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятга, ўзи ўрганадиган предметга эга. Бу фақат шу фанга хос бўлиб, имкони борича бошқа фанларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартлардан бири ҳисобланади.

Хўжалик фаолияти таҳлили (келгуси матиларда фақат иқтисодий таҳлил ёки таҳлил ҳам деб юритилади) фанининг предмети том маънода таҳлил қилинаётган объектнинг хўжалик фаолиятидир. Аммо бухгалтерия ҳисоби, статистика, молия ва кредит, аудит, маркетинг, менежмент каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан хўжалик фаолияти таҳлили фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини, унга тегишли предметни аниқлаб олиш лозим.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига олади. Аммо бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтвини эмас, балки унинг натижасини ўрганади. Объектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг со-

дир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан бухгалтерия ҳисоби, статистика каби фанлар шуғулланади. Шу жараёнларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда ўз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларга, жамланган ҳужжатларга асосланади.

Шундай қилиб, иқтисодий таҳлил фанининг предмети, хўжалик фаолиятида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими (системаси) орқали унинг ҳолатига баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ни ишлаб чиқишни ўрганишдан иборатдир.

Таҳлилнинг предметида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар алоҳида ўрин тутаяди, чунки иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида рўй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар ўргатмайди. Бу фақат таҳлил фанида ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил қилади. Шунингдек, хўжалик фаолияти натижасига тўғри баҳо бермасдан, унга таъсир қилган ижобий ва салбий омилларни ўрганмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил фани предметининг марказида объектив ва субъектив омилларни ўрганиш лозимлиги қайд қилиниши бежиз эмас.

Таҳлилнинг предмети ўрганишда фақат содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чекланиб қолиш мутлақо етарли бўлмас эди. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилон баҳо бериш билан биргалликда йўл қўйилган камчиликларни келгусида бартавраф қилиш ва шу орқали таҳлил қилинаётган объектининг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир. Бу эса содир бўлган ва бўлаётган жараёнларга тўғри баҳо бериб, бўладиган жараён андозасини ҳам чизиб беришни тақозо қилади.

Шу туфайли таҳлилнинг предмети ўтган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўзичига қамраб олади.

Барча ижтимоий-иқтисодий жараёнлар натижаси кўрсаткичларда ифодаланади. Кўрсаткичлар эса асосан маълумотлар манбаида (режаларда, меъёрларда,

ҳисоботларда ва ҳ. к.) ўз аксини топади. Объектда иқтисодий жараёнлар яқка-яқка бўлиб эмас, балки бир-бирига диалектик боғлиқ равишда бирданига содир бўлади. Унинг ҳар бир жиҳати алоҳида кўрсаткичларда ифодаланади. Шу туфайли хўжалик фаолиятини ўрганишда битта кўрсаткич эмас, балки кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланилади. Бу эса ўз навбатида таҳлил предметини ўрганишда маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар системасига асосланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Жуда кўп иқтисодий фанлар мавжуд. Лекин уларнинг ичида таҳлил фани хўжалик фаолиятининг натижасига одилona баҳо бера олади. Ундаги ижобий ва салбий ўзгаришларга омиллар таъсирини аниқлайди. Шуларга асосан хўжалик фаолиятини яхшилаш йўллариини ишлаб чиқади. Бу хусусиятлар фақат таҳлилга ҳос бўлганлиги учун ҳам унинг предметда натижага тўғри баҳо бериш ва яхшилаш йўллариини ишлаб чиқиш тегишли ўринга эга.

Шундай қилиб, таҳлил фани мустақил фан бўлиб, ўзига ҳос хусусиятларга, ўзининг бетакрор предметига эга. Таҳлилда ўрганиладиган иқтисодий жараёнлар ва уларнинг муҳим жиҳатлари айнан шу тарзда бошқа фанларда ўрганилмайди ва такрорланмайди. Шу туфайли ҳар бир мустақил фан сингари таҳлил фанининг ҳам ўзига ҳос предмети шаклланди, таркиб топди, назарий жиҳатдан бойиб, йилдан-йилга аниқликлар киритилиб такомиллашиб бормоқда.

Ҳар қандай фаннинг объекти бўлиши лозим. Аммо шу фаннинг назариясига бағишланган энг сўнгги адабиётларда¹ ҳам бу масала етарлича ёритилмаган. Шу туфайли фаннинг предмети билан объектини кўп ҳолларда бир хил тушунчалар деб қаралади. Бу эса ўз навбатида назарий жиҳатдан асоссиз, чалкаш хулосаларга олиб келади.

Ҳар қандай фаннинг объекти унинг предмети қаерларда амалга ошишини кўрсатади. Таҳлил фанининг

¹ Бақанов М. И., Шеремет А. Д. Теория экономического анализа. — М: Финансы и статистика, 1998; Теория анализа хозяйственной деятельности. Под общ. Ред. В. В. Осмольского. — Мн: Выш. шк. 1989. Каракоз И. И., Самборский В. И. Теория экономического анализа, Киев: Высшая школа, 1989. Совицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Мн: ИП «Экоперспектива», 1997.

предмети ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда кўп мулкчиликка асосланган барча юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик фаолиятида му- жассам. Шу туфайли иқтисодий таҳлил фанининг объектига давлат, жамоат ташкилотлари, корпорация- лар, трестлар, биржалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар киради.

Бу объектлар иқтисодий асоси жиҳатидан давлат, жамоа, кооператив, акциядорлик, хусусий, хорижий ва аралаш каби мулк шаклида фаолият кўрсатадиган объектларга бўлинади. Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ва мос иқтисодий тараққиёт йўлини танлади. Бу мустақил йўл билан ҳамма соҳада, хусусан миллий ҳи- соблар тизимида ҳам жаҳон андозаларига босқичма- босқич ўтиш кўзда тутилган. Бу эса ўз навбатида, мулк шаклидан қатъи назар, таҳлилнинг бир хил методологик усулини ёритишни тақозо қилади.

Объектнинг (маконнинг) ва даврнинг (замоннинг) қандай бўлишидан қатъи назар ушбу фан предмети- нинг моҳияти ўзгармаслиги, объект эса таҳлилнинг қай- си маконда ўтказилишига қараб ўзгариб туриши мум- кин. Шу жиҳатдан унинг предмети объектидан мазмун ва моҳияти жиҳатидан тубдан фарқ қилади.

1.2. Иқтисодий таҳлилнинг методи

Метод қадимги грек тилидан олинган бўлиб, табиат ҳамда жамиятда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнлар- ни ўрганиш ва билиш усулидир. Табиат ва жамиятда содир бўладиган ҳодиса ва жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқ ва алоқадордир.

Шу туфайли уларнинг қайси жиҳати ўрганилишидан қатъи назар, табиат ва жамиятда содир бўлаётган жа- раёнлар бир-бири билан боғлиқликда, алоқада, деб қа- раш лозим. Бундай қарашни таъминлаш учун уларни ўрганишга диалектик усул билан ёндашиш лозимдир.

Худди шу назарий хулосадан келиб чиққан ҳолда иқтисодий таҳлил фани методининг моҳиятини очиш ло- зим. Бизнинг фикримизча, ушбу фан методининг моҳия- ти назарий жиҳатдан ҳамон тўғри ҳал қилинган эмас.

Бунга турли олимларнинг турли даврларда турлича ёндашганлигини асос қилиб олиш мумкин.

Таҳлил фани методига таъриф бериш бўйича олимлар бир қанча гуруҳларга бўлинадилар. Баъзи олимлар иқтисодий таҳлил методини тадқиқ қилиб, ишлаб чиқариш кучларининг ишлаб чиқариш муносабатларига тўғри келиши ва усулларнинг системаси деб қарайдилар. Масалан, Е. В. Долгополов «Иқтисодий таҳлил методи бу иқтисодиётнинг динамик ўсишини, ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқариш кучлари билан узвий бирликда, уларнинг тенденция ва қонуниятларини, омил ва резервларини узлуксиз ва комплекс тадқиқ қилиш усуллари системаси ва тамойилдир»¹ деб кўрсатади. Бироқ, бу таърифда иқтисодий таҳлил методининг ўзига хос хусусиятлари очилмасдан қолган. Маълумки, ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш кучлари асосан иқтисодий назария фанида ўрганилади. Лекин мазкур муаллиф томонидан ана шуларни иқтисодиётнинг қайси бўғини ёки даражасида ўрганилиши ҳам кўрсатилмаган. Хўжалик фаолиятининг таҳлили, таъкидланганидек, иқтисодиётнинг биринчи бўғинида, яъни микроиқтисодиёт даражасида амалга оширилади. Шу фан методининг таърифида бу хусусият, албатта, ўз ифодасини топмоғи лозим.

Айрим адабиётларда иқтисодий таҳлил методини ўта соддалаштириб, ҳатто унинг умумий таърифи ҳам берилмаган. Жумладан, хўжалик фаолияти таҳлили фанининг шаклланишида катта ҳисса қўшган олимлар Н. Р. Вейцман, С. К. Татур, В. И. Гапштак, И. А. Ламинкин кабилар худди шундай йўл тутганлар.

Хусусан, Н. Р. Вейцман хўжалик фаолияти таҳлили методининг элементлари қаторига 1) ҳисоб маълумотларини «ўқиш»; 2) ушбу маълумотлардан корхонанинг ва ташқи боғлиқликларни очини учун комплекс фойдаланиш; 3) ушбу боғланишларни ўрганиш; 4) таҳлилга жалб қилинган маълумотларни ўқиш; ўлчаш ва боғлиқлигини аниқлаш жараёнида рақамларини солиштириш² кабиларни киритади. Булар албатта таҳлил методининг энг муҳим қирралари. Лекин унинг методи-

¹ Долгополов Е. В. и др. Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий, Киев: Вып. школа, 1938, ст. 27.

² Вейцман Н. Р. Очерки по бухгалтерскому учету и анализу. — М.: Госфиниздат, 1958, стр. 112—113.

ни тўлиқ ифода этмайди. С. К. Татур ҳам бу фаннинг методини бир қанча методлар йиғиндисидан иборат деб ҳисоблайди «...таҳлилда қуйидаги методлардан, яъни иқтисодий ҳодисаларни ўлчайдиган, уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлайдиган, шу омиллар таъсирини ҳисоблайдиган (агар шундай усуллар ишлаб чиқилган бўлса), омиллар ўртасидаги боғлиқликларни аниқлайдиган ва уларни ўлчайдиган усуллардан фойдаланилади»³ С. К. Татурнинг кейинги асарларида ҳам ушбу қоида сақланиб қолган. Ҳақиқатда таҳлил жараёнида ушбу усуллардан фойдаланилади. Лекин бу усуллар рўйхати унинг умумий таърифнинг мазмунини очиб бера олмайди. Унга қўшилган, ушбу муаллифларнинг санаб ўтган усуллари ҳам таҳлилда қўлланиладиган барча усулларни қамраб олмайди. Шу туфайли бу усуллар рўйхатини такомиллаштириш мақсадида баъзи олимлар уларга аниқлик киритадилар. Хусусан В. И. Ганштак⁴ таҳлилнинг усулларига қуйидагиларни киритишни лозим деб ҳисоблайди: «...солиштириш, кўрсаткичларни кетма-кет равишда жойлаштириш, гуруҳлаш, кўрсаткичларни ташқи омиллар таъсиридан тозалаш, мувозанат ва индекс усуллари». Худди шундай рўйхатни И. А. Ломикин⁵ ҳам ўзининг бир қанча адабиётларида келтиради.

Фикримизча, ҳар қандай мустақил фан ўзига хос, ўз хусусиятларини ифодаловчи методининг таърифига эга бўлмоғи лозим. Бу ерда келтирилган В. И. Ганштак, И. А. Ломикин⁵ фикрлари ҳам таҳлил методининг мазмунини тўлиқ ифода қила олмайди.

Баъзи муаллифлар (И. Л. Батухтин) хўжалик фаолияти таҳлили методини икки гуруҳга бўлади. Биринчиси унинг умумий диалектик методи бўлса, иккинчиси алоҳида методлардир, деб кўрсатади ва бунда таҳлилда, қўлланиладиган усуллар рўйхатини келтиради: «Солиштириш методи, дедукция, индукция, бўлакларга бўлиш, умумийлаштириш, ҳисоб-китоб, шахсий кузатиш

³ Татур С. К. Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий. — М.: 1962, стр. 25.

⁴ Ганштак В. И. Экономический анализ резервов на машиностроительных предприятиях. — М. Машгиз, 1960, стр. 10.

⁵ Ломикин И. А. Анализ хозяйственной деятельности колхозов и совхозов. — М. Статистика, 1975, стр. 15.

тажриба-намуна, математик, чизиқли ва мувозанат методлари»⁶.

И. Л. Батухтин ушбу қондани таҳлилнинг методини такомиллаштириш, деб талқин қилади. Бу эса, биринчидан, таҳлил фанининг методига таъриф эмас, иккинчидан, унда қўлланиладиган усулларнинг барчаси қамраб олинмаган. Масалан, ушбу рўйхатда келтирилган усуллардан ташқари таҳлил жараёнида занжирли алмаштириш, қайта ҳисоблаш, гуруҳлаш, индекс, фарқлаш каби яна бир қанча усуллар қўлланилади.⁷ Бироқ бу усуллар И. Л. Батухтиннинг таҳлил фанининг методи, деб ҳисобланган усуллар рўйхатига кирмасдан қолган. Аммо унинг китобида ўзи эътироф этмаса-да, биз таъкидлаган усуллардан кенг фойдаланилган.

Иқтисодий таҳлил методига бир қанча олимлар бошқачароқ ёндашадилар. Хусусан, М. И. Баканов⁸ «Хўжалик жараёнларининг шаклланиши ва тараққиётини ўрганишга диалектик ёндашиш усули иқтисодий таҳлилнинг методидир», деб таъкидлайди. Худди шундай фикрни А. Д. Шеремет⁹, О. Р. Кмицикевич¹⁰, И. И. Каракоз¹¹ каби олимлар ҳам қўллаб, ушбу қисқа умумий қондага аниқлик киритиш учун шу фанининг характерли хусусиятларига тўхтайдилар. Бизнинг фикримизча, хўжалик фаолияти таҳлили фанининг ўзига хос қондаси ишлаб чиқилиб, бу қондада унинг характерли хусусиятлари аниқ кўриниб турмоғи лозим.

Бир гуруҳ муаллифлар¹² (Е. П. Жарковская, К. Г. Романова, С. С. Романова) хўжалик фаолияти таҳлили фанини иқтисодий фан сифатида қараб, унинг методи-

⁶ Батухтин И. Л. Совершенствование методов анализа труда и заработной платы. — М. Экономика, 1975, стр. 21.

⁷ Шу жойда: 102, 125—131, 134, 143—146, 149—150 бетлар.

⁸ Баканов М. И., Шеремет А. Д. Теория экономического анализа. — М. Финансы и статистика, 1993, стр. 60.

⁹ Курс анализа хозяйственной деятельности. // Под. ред. С. К. Татура и А. Д. Шеремет. — М. Экономика, 1944, стр. 41.

¹⁰ Кмицикевич О. Р. и др. Анализ хозяйственной деятельности организаций и предприятий потребительской кооперации. — М. Экономика, 1971, стр. 8—10.

¹¹ Каракоз И. И. Совершенствование экономической работы и управления производством на промышленном предприятии. — Киев: Высш. шк. 1976, стр. 98—101.

¹² Жарковская Е. П. и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. — М. Стройиздат, 1989, стр. 11.

нинг назарий асоси диалектик материализм билан биргаликда сиёсий иқтисод фани ҳам деб ўқтирадилар. Уларнинг таъкидлашича, «Хўжалик фаолияти таҳлили методининг илмий асоси диалектик материализм ва сиёсий иқтисоддир». Бу фикрни ойдинлаштириш, хўжалик фаолияти таҳлили фани методининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш учун ёзадилар: «Иқтисодий таҳлил ҳодисаларнинг умумий кўрсаткичларини алоҳида қисмларга бўлиш (таҳлил) ва ҳодисаларнинг алоҳида омилларини умумлаштириш (синтез) йўли билан ўзаро боғлиқликда ўрганадиган диалектик методга асосланади»¹³.

Худди шундай таърифни Д. И. Деркач¹⁴ ҳам қўллайди. Аммо бу таърифларда ҳам таҳлилнинг ўзига хос хусусиятини ифодаловчи методнинг мазмуни очиб берилмаган. Таҳлил методида фалсафанинг анализ ва синтез категориялари қўлланилишини кўрсатган, холос. Лекин ушбу фанда фалсафанинг бу категорияларидан ташқари яна индукция ва дедукция, сабаб ва оқибат каби бир қанча категорияларидан ҳам фойдаланилади. Демак, ушбу таърифни таҳлил методининг мазмунини тўлиқ ифодалайди, деб қабул қилиб бўлмайди.

Жуда кўп адабиётларда муаллифлар режали иқтисодиёт талабидан келиб чиқиб, барча иқтисодий ишларни режа бажарилишига қаратган ва таҳлил методининг қондасини ишлаб чиқишда ҳам режа бажарилишини марказий масала даражасига кўтарган.

Масалан, И. И. Поклад «Иқтисодий таҳлил методикорхона хўжалик фаолиятида ёки уларнинг юқори бўғинларида кўрсаткичлар режаси бажарилишини бир бутун ва алоҳида қисмлари бўйича солиштириш, режа бажарилиши кўрсаткичлари даражасига таъсир этувчи омилларни, ички резервлар миқдорини аниқлаш ва таҳлил натижасини умумлаштиришни комплекс, ўзаро боғлиқ равишда ўрганишга айтилади»¹⁵ деб таъриф берадилар.

Ушбу қоида бир қарашда жуда содда, тушунарли ва таҳлил методининг барча қирраларини қамраб ол-

¹³ Уша жойда, 11-бет.

¹⁴ Деркач Д. И. Анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий строительных организаций. — М. Финансы и статистика, 1990, стр. 12.

¹⁵ Поклад И. И. Теоретические основы экономического анализа работы предприятий. — М. Финансы, 1969, стр. 28.

гандай бўлади. Аммо бозор иқтисодиёти шароитида бу қоида ҳам тўғри келмайди. Шу ерда таъкидлаш лозимки, ҳар қандай фан методининг қондаси давр ёки объектнинг ўзгариши билан ўзгармаслиги керак.

Ҳозирги босқичда режа бажарилиши асосий кўрсаткич сифатида ўз моҳиятини йўқотди. Табиийки, режа бажарилишини асос қилиб олган ҳар қандай қоида ҳам мос равишда ўз моҳиятини йўқотади.

Режали иқтисодиёт шароитида режани асос қилиб олиш мумкин-ку, деган саволнинг туғилиши табиий. Аммо ўша даврда ҳам таҳлил методининг таърифини ишлаб чиқишда ҳар қандай режадан, юқоридан туриб бошқаришдан ҳоли ҳолда ёндашган муаллифлар ҳам талайгина. Жумладан, Н. А. Хан иқтисодий, таҳлил методини қуйидагича таърифлайди. «Иқтисодий анализ методи, деганда ишлаб чиқарувчи кучлардан ва иқтисодий қонунлардан фойдаланиш йўллариини ўрганиш ёки ўрганишга ёндашишни тушунмоқ керак. Бунга хўжалик резервларини топиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллариини белгилаш учун ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий қонунларнинг таркибий қисмларини бўлиб кўриш воситасида эришилади»¹⁶.

Бу қоида режа бажарилиши, бошқарув ҳаракатларини бажариш каби методларга таяниб аниқ услубий фан сифатида ёритилган. Бу фан методининг қондасини ишлаб чиқишда иқтисодиётнинг бирламчи эканлигини, унинг турли бўғинлари мавжудлигини инобатга олиш лозим эди. Ушбу қоида микро-иқтисодий таҳлилга нисбатан макро-иқтисодий таҳлил методини фойдалаш учун анча яқин. Шунингдек, бу таърифда назарий жиҳатдан анча мавҳумликлар мавжуд. Бунда таҳлилга хос хусусият очиб берилмаган. Бу қондан менажмент, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш каби фаиларга ҳам қўллаш мумкин.

Бир гуруҳ олимлар—Л. И. Кравченко, П. И. Савчиев, В. И. Самборский таҳлил фани методи таърифини ёзишда унга мустақил фан сифатида ёндашиш ва унинг характерли хусусиятларини шу фан методининг таърифида очиб беришга ҳаракат қиладилар. Лекин таҳлил таърифини назарий жиҳатдан шакллантиришда ҳар хил нуқтаи назардан қарайдилар. Масалан, В. А. Раевский фаннинг методи «молия хўжалик фаолиятини ўрганиш-

¹⁶ Хан Н. А. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи. — Т. Ўқитувчи, 1978, 12-бет.

га ёндашиш»¹⁷ деб уқтирса, П. С. Савичев бу фаннинг «методи унинг аниқ вазифаларидан келиб чиқади»¹⁸ деб таъкидлайдилар. В. И. Самборский эса «бошқарув қарорларини иқтисодий асослашини»¹⁹ мақсад қилиб қўйса, Л. И. Кравченко «иш натижасини объектив баҳолаш»²⁰ нуқтаи назаридан келиб чиқади.

Бу муаллифларнинг таҳлил методи таърифига турлича ёндашганлиги сабабли битта тушунчани ҳар қайси турлича талқин қилади. Жумладан, П. И. Савичев хўжалик фаолияти таҳлили методига қуйидагича таъриф беради: «Қорхона иши иқтисодий таҳлили методи унинг аниқ вазифаларидан келиб чиқадиган ва халқ хўжалигининг алоҳида тармоқлари хусусиятларини ўзида ифодалайдиган усулдир»²¹.

Ушбу қоидада таҳлилнинг методи унинг вазифаларига бўйсиндирилади. Бироқ, ҳар қандай фаннинг методи унинг предметини ўрганишга қаратилиши лозим. Жумладан, П. И. Савичевнинг хўжалик фаолияти таҳлили фаннинг предметдан анча узоқлашганлигини кўрамиз. Бу фан предмети асосан халқ хўжалигининг бошланғич бўғинини (микроиқтисодиёт даражасини) ўрганади. Тармоқ таҳлили иқтисодий таҳлилнинг бир туридир, холос. Бундан ташқари тармоқ таҳлилида ҳам тармоқларнинг алоҳида хусусиятлари ўрганилмайди, балки шу тармоқнинг ички ва ташқи имкониятларидан самарали фойдаланиш йўл-йўриқлари кўриб чиқилади.

Демак, П. И. Савичевнинг тавсия қилган қоидада хўжалик фаолияти таҳлили методининг ўзига хос хусусияти мустақил фан сифатида тўлиқ ва лўнда қилиб ёритилмаган. Бу борада В. А. Раевский анча тўғри

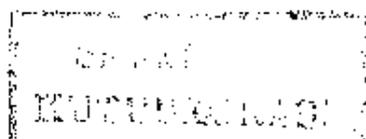
¹⁷ Раевский В. А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. Под ред. В. А. Раевского. — М. Финансы и статистика, 1988, стр. 5.

¹⁸ Савичев П. И. Экономический анализ — орудие выявления внутрихозяйственных резервов. — М. Финансы, 1968, стр. 17.

¹⁹ Каркоз И. И., Самборский В. И. Теория экономического анализа. — Киев. Высшая школа, 1989, стр. 37.

²⁰ Кравченко Л. И. Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания. — М. Выс. школа, 1989, стр. 15.

²¹ Савичев П. И. Экономический анализ — орудие выявления внутрихозяйственных резервов. — М. Финансы, 1968, стр. 17.



ёндашган. «Корхонанинг молия хўжалик фаолиятини ўрганиш усулини таҳлил қилиш методи, деб тушунилади. Молия хўжалик фаолияти таҳлили методи диалектика назариясига асосланиб корхонанинг фаолиятини миқдор ва сифат кўрсаткичларига асосан комплекс ва ўзаро боғлиқликда ўрганишдир»²² деб кўрсатади.

Ҳақиқатда таҳлил методи диалектика назариясига асосланади ва корхона фаолиятини ўрганишда кўрсаткичлар системасидан фойдаланади. Лекин В. А. Раевский фақат «миқдор ва сифат» кўрсаткичлари билан чегараланиб қолади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда булардан ташқари яна ўртача, нисбий, режа, меъёр, каби кўрсаткичлар ҳам қўлланилади.

Хўжалик фаолияти таҳлили методи такомиллаштиришни талаб қилади, чунки амалга ошириладиган ишлар бирор мақсадга қаратилмоғи лозим. Аммо юқорида таъкидланган қоидаларда ҳеч қандай мақсад кўзда тутилмаган.

Бу борада В. И. Самборский тавсия қилган қоида анча диққатга сазовор. Бу олимнинг таъкидлашича, «Корхоналар иши иқтисодий таҳлилининг методи бошқарув қарорларини иқтисодий асослаш мақсадида улар фаолиятини кўрсаткичлар системаси орқали ўрганиш учун қўлланиладиган усул ва услублар мажмуидир»²³.

Ҳақиқатда бу қоидада кўрсаткичлар системасидан фойдаланиш тавсия қилинади, таҳлилининг нима мақсада амалга оширилиши кўзда тутилади. Яна эътиборга молик томони шундаки, хўжалик фаолиятини ўрганишда бир қанча усул ва услублардан фойдаланилади. Айнан ана шу услублар мажмуаси таҳлил методи қоида-сига киритилишга унинг мазмуини янада тўла-роқ ифодалашга имкон беради.

Бироқ ушбу қоидада фақат социалистик, яъни ижтимоий мулкка асосланган корхоналар фаолияти инобатга олинган ҳамда юқоридан туриб бошқарув усули-

²² Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. (Под ред. В. А. Раевского). — М. Финансы и статистика, 1988, стр. 37.

²³ Каркоз И. И., Самборский В. И. Теория экономического анализа. — Киев, Высш. школа, 1989, стр. 37.

га мослаштириш кўзда тутилган. Бозор иқтисодиёти ушбу тушунчаларни инкор қилиб, буларга янгича ёндашишни талаб қилмоқда. Хусусан, эндиликда хўжалик фаолияти таҳлилининг объекти фақат социалистик корхоналар бўлмасдан, балки кўпмулкчиликка асосланган корхоналардир. Бошқарувнинг эса юқоридан туриб эмас, бевосита иқтисодий жараён содир бўлаётган объектда амалга оширилиши лозимлиги кўзда тутилмоқда ва шунга амал қилинмоқда.

Жумладан, Л. И. Кравченко таҳлил фанининг методига қуйидагича таъриф беради: «Хўжалик фаолияти таҳлили методи — иқтисодий жараёнларни тадқиқ қилишга диалектик ёндашиш, иш натижаларини объектив баҳолаш, хўжалик юритишнинг самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаш ва сафарбар қилиш, иқтисодиётни оптимал равишда бошқариш қарорларини қабул қилиш учун тегишли маълумотлар етказиб бериш мақсадида корхона, унинг бўлимлари ва бирлашмаларининг ҳамда халқ хўжалиги бошқа бўлимларининг ижтимоий, иқтисодий ва ўзга фаолиятларини бир-бирига боғлиқ ҳолда системали равишда, комплекс ўрғанишдир»²⁴.

Ушбу таърифда корхона ва бирлашмаларнинг мулк шакли, режа бажарилиши, юқоридан назорат қилиниши каби масалалар ифода этилмасдан таҳлил фани методининг мазмуни кенгроқ ёритилган. Бироқ, шуни эътироф қилиш керакки, ушбу таърифда таҳлилининг нима мақсадда амалга оширилиши яхши ёритилишига қарамасдан, унинг қандай усуллар билан ва қачон амалга оширилиши кўрсатилмаган. Фикримизча, таҳлил фани методининг таърифида бу масалалар ўз ифодасини топмоғи лозим.

С. Б. Барингольц иқтисодий таҳлил фанининг назарий жиҳатдан эришган ютуқларини илмий жиҳатдан таҳлил қилиб, қуйидаги хулосага келади: «Таҳлил методи хўжаликда режаларнинг бажарилишига ва уларнинг динамикасига таъсир этувчи алоҳида омилларни режа, ҳисоб, ҳисобот ва бошқа маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичларни махсус усуллар, ор-

²⁴ Кравченко Л. И. Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания. — М. Высш. школа, 1989, стр. 15.

қали ҳисоблаш йўли билан системали равишда комплекс ўрганиш, аниқлаш ва умумлаштириш усулидир»²⁵.

Ҳақиқатан ушбу қоидада таҳлил методининг мазмуни ўз ифодасини топгандай, чунки хўжалиқ фаолиятининг барча қирралари инобатга олинган, унинг натижалари маълумотлар манбаида ифодаланиши кўзда тутилган ва уларни ўрганиш, аниқлаш ҳамда умумлаштиришда қўлланиладиган усуллар ҳам таъкидланган. Аммо ушбу қоидада барча таҳлилий ишлар қайси мақсад учун амалга оширилиши, уларнинг нимага асосланиши, қанақа кўрсаткичларда ифодаланиши кўзда тутилмаган.

Бу камчиликлар А. И. Меркушев ва А. А. Меркушевларнинг китобида келтирилган қоидада анча барга раф қилинган. Бу олимларнинг фикрича: «Таҳлил методи ўз предметини ҳар томонлама ўрганиш, билиш, умумлаштириш, аниқлаш учун қўлланиладиган усул ва услублар системасидан фойдаланиш, қонунлар, кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик ва хўжалиқдаги ўзгаришларга таъсир этувчи объектив сабабларни (омилларни) аниқлаш, фойдаланилмай қолган ички имкониятларни (резервларни) очиб бериш ва мавжуд ресурслардан халқ хўжалиқ режаларини бажариш мақсадида оқилона фойдаланиш, иқтисодий тежамкорликка амал қилиш орқали унинг рентабеллигини ошириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини янада ўстиришдан иборатдир»²⁶.

Аммо ушбу қоидада фаннинг предмети ва вазифаларни ҳам унинг методи сифатида қаралмоқда. Хусусан, объектив ва субъектив омиллар, таҳлилнинг предмети га кирса, уларнинг натижа ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш, иқтисодий тежамкорликка амал қилиш, рентабеллигини ошириш, ижтимоий ишлаб чиқаришни янада ўстириш қанчалар қайси вазифага киради? Шу туфай айниқса, бозор иқтисодиёти шаклланаётган шароитда жуда муҳимдир.

Таҳлил методининг шундай қондасини яратиш ло-

²⁵ Барингольд С. Б. Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. — М. Финансы и статистика, 1984, стр. 57.

²⁶ Меркушев А. И., Меркушев А. А. Анализ хозяйственной деятельности снабженческо-сбытовых организаций. — М. Высшая школа, 1987, стр. 12.

зимки, у объектнинг ёки тузумнинг ўзгариши билан ўзгармайдиган бўлсин, чунки ҳар қандай фан, хусусан, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани ҳам назарий жиҳатдан асосланган методига эга бўлиши лозим.

Бундан келиб чиқиб, хўжалик фаолияти таҳлили у бир қанча талабларга жавоб бериши лозим, деган хулосага келдик. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) ҳар қандай фан методининг назарий асоси бўлиши керак;

2) унда нимани ўрганиш ва унинг қаерда ифодаланиши кўриниб турмоғи лозим;

3) қаерни, қайси объектни ва қайси даврни ўз ичига олишини ифодалашни даркор;

4) нима мақсадда амалга оширилиши кўриниб туриши керак;

5) шу мақсадни амалга ошириш учун нималар қилиниши алоҳида таъкидлаиши лозим.

Ана шу талабга жавоб берадиган қоида, фикримизча, хўжалик фаолияти таҳлили методининг мазмунини тўлиқ ифода қилади. Бу назарий хулосадан келиб чиқиб, биз иқтисодий таҳлил фанининг методига қуйидагича таъриф берамиз: **Иқтисодий таҳлилнинг методи диалектик методга асосланган бўлиб, унинг предметини макон ва замонда, ахборотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар системаси асосида ҳар томонлама комплекс ўрганиш, мавжуд ички ва ташқи имкониятларни (резервларни) аниқлаш, объектнинг самарадорлигини ошириш, унинг иқтисодий қудратини юксалтириш, молиявий барқарорликни таъминлаш, бошқаришни такомиллаштириш мақсадида қўлланиладиган усуллар мажмуидан иборатдир. Бизнинг фикримизча, ушбу таъриф иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилга қўйиладиган барча назарий ва амалий талабларга жавоб беради.**

1.3. Иқтисодий таҳлилнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик фаолияти таҳлилининг роли кескин ошади, чунки бошқаришда олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш

тизими шаклланади. Олдин таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Эндиликда эса ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан қатъи назар, ўз фаолиятини юқоридан берилган-кўргазмани, буйруқни бажаришга қаратилмасдан, балки мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса, ўз навбатида таҳлилнинг ролини янада оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Таҳлил қилишнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги асосий вазифалари:

1) корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш;

2) бизнес режанинг бажарилиши корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаши, унинг иқтисодий қудратини яхшилаши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатдорлигини ошириш учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш;

3) ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омиллар иш самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;

4) хўжаликда мавжуд меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш;

5) корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қодирлиги ва қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўлларини ишлаб чиқиш;

6) корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш;

7) корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш кабилардан иборатдир.

Таҳлилнинг биринчи вазифаси бевосита унинг бизнес-режа билан боғлиқлигидан келиб чиқади. Таҳлил жараёнида биринчи томондан бизнес-режани амалга

ошганлигини ўрганса, иккинчидан, хўжалик фаолиятини батафсил ўрганиб, келгуси давр учун бизнес-режани тузишда тегишли ахборотларни тўплаб беради. Олдинги режали иқтисодиёт шароитида хўжалик фаолиятининг асосий кўрсаткичлари юқоридан берилар эди. Шу туфайли таҳлилни юқори ташкилотлар амалга ошириб келган. Энди бозорли иқтисодиёт шароитида вазият тубдан ўзгарди. Ҳар бир корхона ўз фаолияти учун ўзи масъул. Энди ҳар бир корхона ўзи режалаштиради, ўзи ҳисоботни тузади ва ўзи назорат қилади. Бундай шароитда корхона хўжалик фаолиятини юқори ташкилот эмас, балки унинг ўз мутахассислари, менежерлари таҳлил қилади. Шу туфайли таҳлилнинг роли ва вазифаси кундан кунга ошиб бормоқда. Чунки, бизнес режанинг ҳар бир кўрсаткичи иқтисодий жиҳатдан асосланган бўлиши лозим. Бу эса таҳлил орқали амалга оширилади.

Таҳлилнинг иккинчи вазифаси корхона бизнес-режасининг бажарилишини ўрганиш билан боғлиқ. Ҳозирги пайтда бизнес-режани тузиш, унга киритиладиган кўрсаткичлар бўйича қатъий белгиланган андоза йўқ. Бунга зарурият ҳам бўлмаса керак. Чунки бир қанча корхона бир соҳа билан шуғулланса ҳам уларнинг иш услуби ҳар хил, ўзига хос бўлиши мумкин. Бу эса олдингидек ҳамма корхона фаолиятига бир хил ёндашиш имконини бермайди. Аммо умумий йўналиш бўйича кўрсаткичлар тизими бир-бирига ўхшаш ва боғлиқ бўлиши табиий. Масалан, ҳар бир корхона юқори рентабелликка эришишга, молиявий барқарорликни таъминлаш, ўзининг иқтисодий қудратини яхшилаш учун ҳаракат қилади. Демак, бу таҳлилнинг ҳам барча корхоналар учун бир хил методологик асос бўладиган усуллари ишлаб чиқишни тақозо қилади. Шу туфайли таҳлил жараёнида бизнес режанинг бажарилиши даражасини чуқур ўрганиш, шу орқали унинг фаолиятига объектив баҳо беришдек муҳим вазифа ҳам ушбу фан зиммасига юклатилган.

Бизнес-режани бажариш жараёнида маълум қонуниятга эга омиллар билан бирга кўзда тутилмаган тасодифий омиллар таъсир қилиши ҳам мумкин. **Таҳлилнинг учинчи вазифаси** шу омилларни аниқлаш ва ҳар бирининг таъсирини ҳисоблашдан иборатдир. Бу эса бозор муносабатларининг шаклланиши жараёнида вужудга келган кўпгина янги кўрсаткичлар ва омиллар

таъсирини аниқлайдиган таҳлил усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Омилли таҳлил натижа кўрсаткичига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш йўли билан таҳлил қилинаётган кўрсаткични яхшилашнинг ички ва ташқи имкониятларини аниқлаш ва уни келгуси давр учун сафарбар қилиш йўллариини ишлаб чиқиш имконини беради. Ҳозирги турли мулк шаклидаги ишлаб чиқариш корхоналарини давлат томонидан молиялаштириш бутунлай барҳам топган бир пайтда, ички имкониятларни ахтариб топиш ва уни хўжалик фаолиятига сафарбар қилиш муҳим омилларни аниқлаш ва улар таъсирини аниқлаш орқали амалга оширилади. Бундан кўриниб турибдики, бозор иқтисодиёти шароитида таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири натижага таъсир этувчи омилларни чуқур ўрганиш, ички имкониятларни ахтариб топиш ва уларни хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга сафарбар қилишдан иборатдир.

Таҳлилнинг тўртинчи вазифаси иқтисодий жараёнларнинг диалектик бөрлиқлигидан келиб чиқади. Қайси соҳа бўлмасин, иқтисодий жараён содир бўлиши учун меҳнат воситаси, меҳнат предмети ва жонли меҳнатнинг мужассамлиги лозим бўлади. Иқтисодиётнинг бу элементлари самарадорлигини оширмай туриб бошқа кўрсаткичлар миқдорининг юқори бўлишига эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил жараёнида моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда моддий-техника базасининг бошқа элементларга тўғри келишини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим. Масалан, юқори меҳнат унумдорлигига эга бўлган, илғор технологияга асосланган ускуна мавжуд. Лекин шу ускунани ишлата оладиган, шунга малакаси етарли бўлган мутахассис керак бўлади. Агар корхонага режа бўйича юз киши керак бўлса, унинг штатида шунча киши банд бўлса, аммо тегишли мутахассис бўлмаса бундай ҳолатда корхонанинг моддий-техника базаси ҳам, меҳнат ресурслари ҳам самарасиз бўлади.

Техника ва технология такомиллашдими, демак ходимларнинг малакаси ҳам шунга мос равишда ошиб бориши лозим. Шундагина тегишли, кўзда тутилган натижага эришиш мумкин. Акс ҳолда, қилинган тадбирлар, сарфланган харажатлар тегишли самара бермас-

лиги табиий. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси таҳлил орқали аниқланади ва аниқланган вазиятдан тегишли хулоса қилинади. Шу туфайли таҳлилнинг роли корхоналар, уларнинг мулк шаклидан қатъи назар, самарадорлигини оширишда янада ошмоқда. Корхонанинг умумий самарадорлиги бевосита унинг моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланишга боғлиқ.

Таҳлил жараёнида моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг самарадорлигини алоҳида ўрганиш, уларнинг бир-бирига боғлиқлигини ва умумий натижага таъсирини ҳам кўриб чиқиш лозим. Демак, таҳлилнинг вазифаси шу кўрсаткичларни диалектик боғлиқликда ўрганиш ва ундан тегишли хулоса қилишдан иборатдир.

Таҳлилнинг бешинчи вазифаси корхоналарнинг эркин рақобат шароитида фаолият кўрсатаётганлигидан келиб чиқади. Ҳозирги пайтда таҳлил асосан бухгалтерия балансидаги маълумотлар билан чекланиб қолганлиги туфайли унинг иқтисодий потенциали тўлиқ ўрганилмапти. Иқтисодий потенциалга бухгалтерия балансида кўрсатилган асосий ва айланма капитал ҳамда номоддий фаоллар билан биргаликда меҳнат потенциаллари ҳам киради. Таъкидланганидек, ушбу элементлар ўзаро боғлиқ равишда ўрганишни тақозо қилади.

Корхонанинг узлуксиз ва самарали фаолияти учун молиявий потенциалнинг аҳамияти катта. Иқтисодиётнинг ҳар хил босқичида молиявий потенциал таркиби турлича бўлиши мумкин. Ҳозирги банк кредити учун тўланадиган фонзнинг жуда баландлигини инобатга оладиган бўлсак, корхоналар ўз фаолиятини асосан хусусий капитали эвазига юритмоқдалар. Агарда иқтисодиёт барқарорлашиб, пулнинг қадрсизланиш даражаси кескин камайса, банк кредитининг фоизи шунга мос равишда камаяди ва ниҳоят ундан корхоналарнинг фойдаланиши мумкин бўлади.

Ҳозирги пайтда корхона молиявий потенциалининг таркиби қандай, улардан қандай фойдаланилмоқда, қандай ўзгаришлар кўзда тутилмоқда, истиқболи нима бўлиши кабиларни ўрганиш ҳаёт тақозоси. Бу эса таҳлил орқали амалга оширилади. Шу туфайли иқтисодий таҳлилнинг асосий ва энг муҳим вазифаларидан бири корхона иқтисодий ва молиявий потенциалига баҳо бериш, уларни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Таҳлилнинг олтинчи вазифаси ҳам бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиши билан вужудга келди. Таҳлил жараёнида корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятини молиявий таҳлил усулларини қўллаган ҳолда, ундаги мавжуд тижорат сирини эса бошқарув ҳисоби маълумотларини таҳлил қилиш эвазига амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил орқали корхонанинг молиявий аҳволи, унинг истиқболи аниқ ва равшан бўлади. Барча ижобий натижалардан албатта ташқи инвесторлар хабардор бўлиши лозим. Лекин қайси кўрсаткичларни, қачон ва қандай кўрсатиш лозимлигини ҳамма ҳам билавермайди. Ташқи инвесторларнинг капитал қўйилмаларини жалб қилиш мақсадида фақат шу корхонага хос бўлган иш усулларини, баъзи фаолият жараёни ва унинг натижаларини ошқора қилмаслик керак. Тижорат сирини ошқора қилмаган ҳолда корхона молиявий хўжалик фаолиятини кўз-кўз қилиш ҳам таҳлилнинг асосий вазифаларидан биридир.

Таҳлилнинг еттинчи вазифаси режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд эди. Аммо у пайтда фаолиятнинг ҳамма соҳаси, жумладан бошқарув ҳам юқоридан берилган режанинг бажарилишига қаратилган эди. Кўп ҳолларда асосий режа кўрсаткичи бажарилар эди, аммо у корхонага, давлатга қанчалик қимматга тушаётганлиги билан ҳеч ким қизиқмасди. Масалан, савдо корхоналарининг асосий режа кўрсаткичи унинг товар обороти бўлган. Уни бажариш учун ҳамма сафарбарлик амалга оширилди. Лекин унинг қанча харажат талаб қилишини ҳеч ким сўрамаган. Оқибатда жуда кўп савдо корхоналари товар оборотини бажариш билан бирга кўп зарар кўриб ишламоқда эди. Натижада юқори ташкилотлардан унинг оборот маблағларини «тўлдириш» учун жуда кўп маблағ ажратилган. Энди бундай ишларга барҳам берилди. Корхонани бошқариш юқори ташкилот манфаатини ҳисобга олиб эмас, балки бевосита шу субъектнинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган бўлди. Бу эса ҳар бир корхона фаолиятини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилишни тақозо этади.

Шуни таъкидлаш лозимки, таҳлилнинг вазифаси ушбу бандларда келтирилган вазифалар билан чекланмайди. Корхона фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жараёнида унинг ҳамма жиҳатларини ўрганиш

лозим. Шундай экан, таҳлил вазифаси ҳам кўп қирралидир. Шу туфайли биз уларнинг энг асосийларига тўхталдик, холос.

Таҳлил жараёнида барча камчиликлар аниқланади. Бошқарув қарорларини қабул қилишда эса аниқланган камчиликларга келгусида йўл қўймаслик чора-тадбирлари ишлаб чиқилади. Шу тариқа камчиликлар бартараф қилиниб, хўжалик фаолиятининг узлуксиз равишда такомиллашуви ва самарадорлиги ошиб бориши таъминланади.

Кўриниб турибдики, таҳлилнинг вазифаси бозор муносабатлари шаклланаётган бугунги шароитда ҳам, келажакда ҳам корхоналар хўжалик фаолиятининг узлуксиз яхшилаб бориши учун иқтисодий дастак сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

II БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ФАНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

II.1. Иқтисодий таҳлил фанининг шаклланиш элементлари

Ҳар қандай фаннинг вужудга келиши учун ҳаётий зарурият туғилиши лозим. Шу туфайли фаннинг шаклланиши бирор киши ёки вазирликнинг ижод маҳсули бўлиб қолмасдан, балки объектив жараёнга таянади.

Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш фани кўп асрлик тарихга эга бўлган бухгалтерия ўқети ва статистика каби фанлар асосида вужудга келган. Бу учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича биринчи асар XV асрда Регузда пайдо бўлди. Бунга мисол қилиб Вевдрикт Катрульиннинг 1458 йилда нашр қилинган «Савдо ва хусусий савдогар» номли китобини келтириш мумкин. Бухгалтерия ҳисобига бағишланган иккинчи асар 1494 йилда Венецияда нашр қилинган Лука Пачолиннинг «Счётлар ва ёзувлар ҳақида»ги китобидир. Ушбу китобларда бухгалтерия ҳисобининг савдо ва кредит операциялари ёритилган. Шундай қилиб, ҳозирги бухгалтерия ҳисоби фанига ўша пайтларда асос солинган. Бу фан хўжалик юритишда асосий дастак сифатида ҳамон такомиллашиб ва замонавийлашиб келмоқда.

Барча фанлар қатори бухгалтерия ҳисоби ҳам ўз тарихи давомида такомиллашиб, бир қанча бошқа фанларнинг вужудга келиши учун методологик асос бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки, ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви, корхоналарнинг йириклашуви, хўжалик фаолиятининг кенгайиши иқтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви ҳисоб ишларини такомиллаштириш заруратини туғдирди.

Шу боис, XVI—XVII асрларда бухгалтерия ҳисоби-

га бағишланган китоблар Голландия, Франция, Англия каби мамлакатларда чоп этилди. Натижада бухгалтерия-ер куррасининг бир қисмида эмас, балки барча мамлакатларда кенг ёйила бошлади.

Россияда бухгалтерия ҳисобига бағишланган асарлар XVIII асрда пайдо бўла бошлаган. Олдин чет эл адабиётлари рус тилига таржима қилинган бўлса, сўнгра рус олимлари ҳам бу фанга бағишланган асарларни чоп этишга киришганлар.

Рус олимларининг бухгалтерия ҳисобига бағишланган асарлари XIX асрда пайдо бўла бошлаган. Бунга В. С. Немчиновнинг 1840 йилда нашр қилинган икки қисмдан иборат «Ҳисоб фани» асарини мисол келтириш мумкин. Бу китобда савдо корхоналари ҳисоби тизими батафсил ёритилган. Аста-секинлик билан бухгалтерия ҳисобининг принциплари бошқа тармоқлар бўйича ҳам ёзила бошлаган. 1861 йилда Клиниченинг «Қишлоқ хўжалиги бухгалтерияси», 1863 йилда «Идора бўлими йўриқномаси» китоблари дунёга келган. Бу асарлар сафини Ф. В. Езерский ўзининг «Уч тизимли бухгалтерия» (1870 й.), П. И. Рейнбот «Фабрика счётичилиги» (1875 й.), А. В. Прокофьев «Иккиёқлама бухгалтерия курси» (1884 й.) китоблари билан кенгайтирган.

Шу даврдаги ишлаб чиқариш тараққиёти иқтисодий жараёнларни тўғри ва тўлиқ ҳисобга олишни талаб қилади. Аммо ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши, корхоналар ўртасида эркин рақобатнинг вужудга келиши бухгалтерия маълумотларини чуқурроқ ўрганишни ва уни тўғри тушунтириш заруратини туғдиради. Бу эса ўз навбатида таҳлил элементларининг вужудга келишини тақозо қилади, чунки, «тижорат сирини» такомиллаштириш борасидаги жуда кўп саволларга бухгалтерия ҳисоби ва статистика фани жавоб беришга қийналиб қолади.

Корхоналарни тўғри, оқилона бошқариш, унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, рақобатбардошлик қувватини ошириш хўжалик фаолиятини чуқурроқ ўрганишни талаб қилди. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб қилди. Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Таҳлилнинг элементлари биринчи марта 1880 йилларда чиқа бошлаган «Счётоводство» журналида пайдо бўла бошлаган. Кейинчалик бу журналда жуда кўп мақолалар бухгалтерия балансини таҳлил қилишга бағишланган. Шундай қилиб, таҳлилнинг баъзи элементлари мавжуд бўлган фан — «Балансшунослик» фани пайдо бўлган.

Бу фаннинг балансшунослик деб аталишига асос бўлган, чунки ўша пайтларда хўжалик фаолиятининг натижаси асосан бухгалтерия балансида ифода этилган холос. Баланс маълумотларига асосан корхонанинг маблағи ёки улар манбаининг маълум муддатда ўзгариши аниқланади. Лекин шу ўзгаришлар нима эвазига содир бўлаётганлиги, уларга қайси омиллар таъсир кўрсатаётганлиги корхона эгаси учун муҳим бўлиб борди. Бу эса балансдаги кўрсаткичларни батафсил таҳлил қилиш заруратини вужудга келтиради. Таҳлилнинг илк кўриниши—«Балансшунослик» фани шу тариқа шакллана борди.

Таҳлил фаннинг вужудга келишида ва унинг шаклланишида олимлардан В. С. Немчинов, А. В. Прокофьев, Р. Я. Вейцман, И. С. Аринушкин, П. Н. Худяков кабиларнинг жуда катта хизматларини таъкидлаш лозим. Бу муаллифлар асарлари асосан ўтган асрдаги корхоналарнинг мураккаб фаолиятини таҳлил қилишга бағишланган. Жумладан, 1883 йилда А. В. Прокофьевнинг «Икки ёқлама бухгалтерия курси» асари чоп этилган. Аммо бунда махсус таҳлилга бағишланган бўлим йўқ бўлса-да, бироқ баланс кўрсаткичлари фақат назорат қилиш учун эмас, балки таҳлил қилиш учун ҳам керак, деб таъкидланган.

1917 йилга қадар нашр қилинган асарларга Р. Я. Вейцманнинг «Ҳисобшунослик курси» китобини киритиш мумкин. Бу китобда баланс талқинига бағишланган махсус қисм бўлиб, унда кўрсаткичлар таҳлил қилинган. Бу китобда муаллиф баланснинг актив ва пассив қисмларидаги моддаларига изоҳ бериб, уларнинг реал ва ҳақиқий эканлигини исботлашга уринган. Биринчи марта «Баланс-нетто» тушунчалари киритилган.

И. С. Аринушкин 1912 йилда «Акционер корхона баланси» китобини чоп этади. Бу асар фақат баланс моддаларини таҳлил қилишга бағишланади. Унда баланснинг тузилиш тартиби, моддаларни баҳолаш йўллари, хўжа-

лик фаолиятини яхшилаш усуллари ёритилган. Шундай қилиб XIX аср бошларида хўжалик фаолиятини, жумладан бухгалтерия балансини таҳлил қилиш усуллари вужудга келади, ammo таҳлил фани ҳали мустақил фан сифатида шаклланмайдн. Шу туфайли таҳлил фани энг аввало бухгалтерия ҳисоби фанининг бир қисми бўлиб шаклланади.

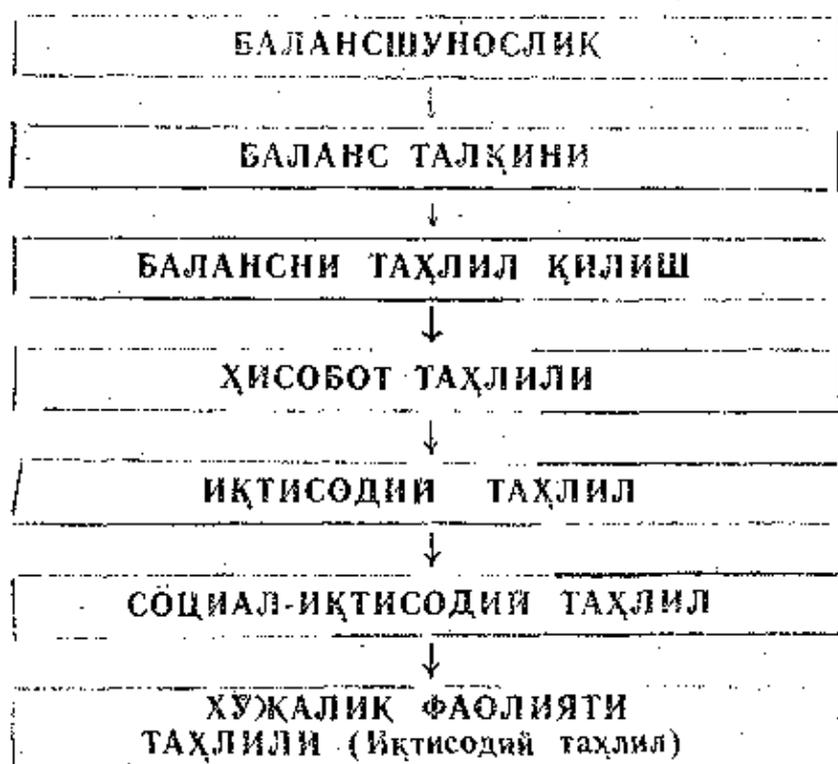
Ишлаб чиқариш тараққиёти кризис ва рақобатни ҳам вужудга келтирди. Бундай шароитда ҳар бир корхона фаолиятининг молиявий барқарорлиги, ундаги «тижорат сирн» муҳим аҳамият касб этади. Бундай шароитда бухгалтерия баланси маълумотлари етарли бўлмасдан қолди. Бухгалтерия баланси билан биргаликда бошқа кўрсаткичларни ифодалайдиган ҳисоботлар ҳам вужудга кела бошлади ва таҳлилнинг кўлами кенгайди. Олдин фақат бухгалтерия баланси таҳлил қилинган бўлса, энди унга бошқа ҳисоботлар таҳлили ҳам қўшилиб «Ҳисобот таҳлили» вужудга келди. Бунда бухгалтерия балансидаги кўрсаткичлар билан биргаликда «Фойда ва зарарлар» ҳақидаги ҳисобот маълумотларидан ҳам фойдаланилди.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани мустақил фан сифатида шакллангунга қадар ўзига хос тарихга ва бир қанча номларга эга бўлди. Иқтисодий таҳлилнинг вужудга келиш тарихи, бу бўйича нашр қилинган адабиётлар, унинг фан сифатида шаклланиши ва номининг ҳам такомиллашиб борганлигидан далолат беради. (кейинги бетдаги чизма)

Шундай қилиб таҳлил фани вужудга келгунча бир қанча эволюцион йўлни босиб ўтди. Ниҳоят у фан сифатида шаклланди. Эндиги вазифа бу фанга тўғри ном танлашдан иборат эди. Бу борада анча ижодий тортишувлар ҳам бўлди. Бир гуруҳ олимлар бу фаннинг номини «Иқтисодий таҳлил» деб аташни тавсия қилдилар. Бунда ушбу фан корхонанинг бутун иқтисодини ўргатади, деб асосладилар.

Иккинчи гуруҳ олимлар эса ушбу фаннинг номини «Социал-иқтисодий таҳлил» деб аташни тавсия қилдилар. Шу туфайли ушбу фан иқтисодий жараёнларни ижтимоий (социал) жараёндан ажратиб

**Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш
фаннинг вужудга келиши ва тарихий тараққиёт
жараёнида аталган номлари**



бўлмайди, деб ўрганайди. Бу айниқса, мустақил Ўзбекистон учун жуда катта аҳамиятга эга, чунки биз кучли ижтимоий ҳимояга асосланган бозор иқтисодиётини шакллантиришни асосий мақсад қилиб қўйдик.

Баъзи олимлар корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолияти фақат ижтимоий-иқтисодий жараёнлардан иборат эмаслигига асосланиб, бу фаннинг номини «Ижтимоий, иқтисодий ва технологик таҳлил» деб аташни ҳам тавсия қилиб чиқдилар. Бу гуруҳ олимлар хўжалик фаолиятида технологик жараёнлар билан биргаликда техникадан самарали фойдаланиш зарурлигини исботламоқдалар. Буни таҳлил фанида ўрганиш кераклигини таъкидлашмоқда. Ҳақиқатда, корхона нуқтай назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бу фикр тўғри.

Ҳозирги пайтда жуда кўп олимлар бу фаннинг номини «Хўжалик фаолияти таҳлили» деб атамоқда. Бунга биз ҳам қўшилган ҳолда шунини таъкидламоқчимизки, барча иқтисодий, ижтимоий, технологик жараёнлар хўжалик фаолияти давомида содир бўлади.

Шу тугайли «Хўжалик фаолияти таҳлили» дейилса, бу корхонанинг барча соҳасини ўз ичига олади ва уни бе-малол фаннинг номини аташда қўллаш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Аmmo шуни таъкидлаш жоизки, 1999 йилда ишлаб чиқилган таълим андозаларида «Хўжалик фаолияти таҳлили» фани ўрнига «Иқтисодий таҳлил» фани киритилган. Лекин мазмуни олдингидек қолган. Шундай экан, уни ҳозир давлат андозасига асосланиб «Иқтисодий таҳлил» деб аташ хато бўлмайди деб қарор қилдик. Келажакда ушбу фаннинг номи тўғрисидаги мунозара алоҳида мавзу бўлиши табиий.

Таҳлил фанининг вужудга келиш тарихини кўз олдимизга яққолроқ келтириш учун шу соҳага бағишланган адабиётларни хронологик жиҳатдан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

II.2. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши

XX аср бошларида таҳлилнинг баъзи элементлари вужудга келганлиги тўғрисида тегишли маълумотлар берилди. Бу, ўша пайтларда чоп қилинган қуйидаги адабиётларда ўз аксини топди: 1880 йилларда Р. Я. Вейцман томонидан «Курс счетоводство» китоби чиқди. Бунда махсус боб «Разбор балансов» деб номланиб махсус таҳлилга бағишланган. 1912 йилда И. С. Аринушкин ўзининг «Балансы акционерных предприятий» китобини чиқарди. Бунда эса балансинг моддалари анча чуқур талқин қилинган.

Жамият тараққиёти социалистик тузумга ўтгандан кейин таҳлил фани режали иқтисодиётга асосланган кўрсаткичларни ва бухгалтерия балансидаги моддаларни батафсилроқ ўрганишга киришди. 1920 йилларда олимлардан П. Н. Худяков «Анализ баланса» ва «Популярные очерки балансоведения» (1929 й.), китобларини нашрдан чиқарди. 1925 йилда П. Герстнер «Руководство к изучению баланса», 1926 йилда Гальперин «Учебник балансоведения», шу йилда А. П. Рудановский «Построение баланса», З. П. Евзлин «Балансы: как их составлять, разбирать и проверять» каби олимларнинг китоблари чоп этилди. Бухгалтерия

балансига бағишланган 1927 йилда И. Г. Николаевнинг «Проблемы реальности баланса», Н. Р. Вейцман «Курс балансоведения», 1928 йилда, Н. А. Блатовнинг «Балансоведение», Н. А. Кипарисовнинг «Основы балансоведения», «Построение балансов и анализ», Н. Г. Филимоновнинг «Балансоведение и баланс» (1929 й.) китоблари чоп этилди. Бу китобларда асосан баланснинг моддаларини таҳлил қилиш усуллари кўрсатилди.

30-йилларга келиб таҳлизнинг кўлами кенгая борди. Таҳлил қилиш учун фақат бухгалтерия баланси моддалари эмас, балки хўжалик фаолиятининг бошқа кўрсаткичлари ҳам таҳлил қилина бошланди. Натижада тематик таҳлил вужудга келди ва баъзи мавзуларга бағишланган адабиётлар нашрдан чиқа бошлади. Бунга мисол қилиб Н. Е. Колосовнинг «Основы экономического анализа себестоимости в промпредприятиях» (1931 й.), А. П. Александровскийнинг «Калькуляция и анализ работы предприятий» (1932 й.), «Расчеты по анализу предприятия» (1934 й.), Н. Р. Вейцманнинг, 1934 йилда чиққан «Счётный анализ», шу йили нашр қилинган А. Ф. Масановнинг «Баланс и анализ хозяйственной деятельности предприятий», А. Я. Локшиннинг «Анализ отчёта», Б. К. Макшанцевнинг «Анализ калькуляции в промышленности», С. К. Татурнинг «Анализ отчёта промышленных предприятий», 1935 йилда чоп этилган М. Х. Жебракнинг «Принципы организации анализа себестоимости», Л. Д. Яхниннинг «Основы технико-экономического анализа себестоимости в промышленных предприятиях», Г. Н. Соромотиннинг «Анализ хозяйственной деятельности и баланса предприятий», 1938 йилда чоп этилган. А. А. Афанасьевнинг «Анализ отчёта промышленных предприятий», В. И. Стоцкийнинг «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», китобларини келтириш мумкин.

1940 йилларга келиб «Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» фани фан сифатида тўлиқ шаклланди. Унга бағишланган йирик дарсликлар вужудга келди ва олий ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўтила бошланди. Бу хайрли ишда профессорлардан С. К. Татур, Н. Р. Вейцман, И. А. Шоломович, М. С. Рубинов, М. И. Баканов каби олимларнинг хизматлари катта. Жумладан, 1940 йилда С. К. Татур «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий»,

1949 йилда Н. Р. Вейцман «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», шу йили И. А. Шоломович билан ҳамкорликда «Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия», М. С. Рубинов «Основы учёта и анализа хозяйственной деятельности промышленного предприятия», 1952 йилда М. И. Баканов, И. А. Шоломович билан ҳамкорликда «Анализ хозяйственной деятельности предприятий» номли йирик дарсликлар чоп эттирди.

1950 йиллар ҳам таҳлил фанининг ривожланишида асосий босқич бўлди. Шу йилларда саноат корхоналарида таҳлил қилиш фани янада раванқ топди. Бунга насаби зикр этилган олимлар билан биргаликда И. И. Поклод ўзининг «Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий», С. Б. Барнгольц «Оборотные средства промышленных предприятий» (1957 й.), И. В. Валуев «Баланс металлургического завода и его анализ» (1954 й.), Г. Г. Бро «Анализ баланса промышленного предприятия» (1957 й.), А. Ш. Маргулис «Баланс промышленного предприятия», Ф. М. Массарыгин «Как читать баланс промышленного предприятия» китоблари билан катта ҳисса қўшдилар.

60—70-йилларга келиб таҳлилнинг алоҳида турлари вужудга келди. 1976 йилда С. К. Татур таҳрири остида Москва давлат университети олимлари «Виды экономического анализа, их место и роль в совершенствовании управления промышленным производством» китобини чоп этди. 1973 йилда Б. И. Майданчик «Сравнительный экономический анализ в машиностроении» китобини, 1974 йилда А. Д. Шеремет «Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии)» китобини, 1968 йилда Н. Г. Чумаченко «Внутризаводской экономический анализ» китобини чоп этдилар.

70-йилларда хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фанининг назарияси яратилди. Бу ишга Н. В. Дембицкий ўзининг «Вопросы теории экономического анализа» (1973 й.), А. Д. Шеремет «Теория экономического анализа хозяйственной деятельности» (1982 й.), И. И. Каракоз «Основы теории экономического анали-

за» (1972 й.), 1976 йилда М. И. Баканов ва А. Д. Шереметлар А. Н. Кашаев билан ҳамкорликда «Экономический анализ: Теория, история, современное состояние, перспективы», 1988 йилда А. И. Муравьев ўзининг «Теория экономического анализа» китоблари билан катта ҳисса қўшдилар.

80-йилларнинг хусусияти шундаки, бу даврда иқтисодий таҳлил фанининг назариясини яратиш бўйича ҳудудий мактаблар вужудга келди. Жумладан Москвада М. И. Баканов ва А. Д. Шеремет раҳбарлигидаги мактаб. Булар «Теория экономического анализа» китобини 1987, 1990 ва 1993, 1994, 1995, 1997-йилларда қайта нашрдан чиқардилар. Минск олимларидан В. В. Осмоловский, В. И. Стражев, Л. И. Кравченко, Л. Л. Ермолович, Ю. Н. Бусигин, Н. А. Русак ҳамкорликда 1989 йилда «Теория анализа хозяйственной деятельности» дарслигини яратди. Киевлик олимлардан И. И. Каркоз ва В. И. Самборский ҳамкорлигида 1989 йилда «Теория экономического анализа» деган дарслик пайдо бўлди. Эндиликда барча мустақил ҳамдўстлик давлатларида, «Хўжалик фаолияти таҳлилининг назарияси», мустақил фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитилмоқда. Бу албатта хўжалик фаолиятини бошқаришда, унинг молиявий барқарорлигини ва рақобатбардошлигини таъминлашда энг муҳим тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, иқтисодий таҳлил ҳам янгиланиш даврини бошидан кечирмоқда. Унинг мазмуни режанинг бажарилишини таҳлил қилишдан жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган кўрсаткичларни ўрганишга қаратилмоқда. Бу борада ижтимоий маҳсулотдан ички ялпи маҳсулот ва шундан келиб чиқадиган кўрсаткичлар тизимига ўтиш кўзда тутилмоқда.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг ҳозирги замонга мос усулларини ўрганиш учун қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади: Баканов М. И., Шеремет А. Д., «Теория экономического анализа» — М.: Финансы и статистика, 1995; Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: — Мн: ИП Экоперспектива, 1997.; Русак Н. А., Русак В. А. Основы финансового анализа. Мн: ООО «Меркаванне», 1995; Петров В. В. Ковалев В. В. Как читать баланс. М.: Финансы и ста-

тистика, 1994; Шеремет А. Д. Методика финансового анализа предприятия. М.: ИПО «МП», 1996; Кровченко Л. И. Анализ финансового состояния предприятия. М.: ПКФ «Экаунт», 1994; Ковалев В. В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. М.: Финансы и статистика, 1996; Абдукаримов И. Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998, 1999; Пардаев М. Қ. Исроилов Б. И. Молиявий таҳлил. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998; Волжин И. О., Эргашбаев В. В. Молиявий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998 ва ҳ. к.

И.3. Иқтисодий таҳлил фанининг Ўзбекистонда яратилиш тарихи

Бухгалтерия ҳисоби фанининг яратилганлигига 500 йилдан ошди. Шу фан негизида «Иқтисодий таҳлил» фани вужудга келганлигига ҳам 100 йилдан ошди. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фanning роли жуда катта, чунки амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида намоён бўлмоқда.

Мустақил Республикамиз ўзининг мустақил фанларига ва ҳар бир фан ўзининг яратилиш тарихига эга бўлиши керак. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бошқа фанлар сингари Ўзбекистонда ҳам ўз тарихига эга. Бу фан собиқ иттифоқ таркибидаги бошқа республикалар сингари Ўзбекистонда ҳам унинг таркибида шаклланди.

Иқтисодий таҳлилнинг Ўзбекистонда яратилиш тарихини таҳминан беш босқичга бўлиш мумкин. Бу кейинги саҳифадаги чизмада ифодаланган (кейинги бетдаги чизма).

Маълумки, Ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида олий ва ўрта махсус ўқув юртларида таҳлил фани асосан марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев) олимлар томонидан тайёрланган дарсликлар асосида ўқитилиб келинди. Аммо бунда ўзимизга хос хусусиятлар акс эттирилмаган эди. Бу эса 60-йилларга келиб ўзбекистонлик олимларни ҳам бу фан соҳасида ижод қилишга даъват этди.

Марказдан чиқадиган дарсликларга муаллиф сифа-

**Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг
яратилиш давлари**

I - Давр	XX асрнинг 60-йиллари	Шаклланиш даври
II - Давр	70 - йиллар	Собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври
III - Давр	80 - йиллар	Иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври
IV - Давр	90-йилларнинг бошлари	Иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ёзилиши ва вужудга келиш даври
V - Давр	Мустақиллик йиллари	Иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари. Молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаг вужудга келиши ва чоп этилиши. Бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши
<p align="center">Иқтисодиётнинг ҳозирги босқичида Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий тараққиёт йўлига мос бўлган «Иқтисодий таҳлил» фани шаклланимоқда</p>		

тида таклиф қилинадиган бўлинди. Жумладан, 1966 йилда Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилган «Матлубот кооперацияси корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили»¹ номли дарсликнинг муаллифлари

¹ Кмицикевич О. Р. и др. Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1966.

таркибига львовлик О. Р. Кмицикевич, новосибирсклик Л. А. Фальковичлар билан биргаликда самарқандлик олим И. Н. Топоровский ҳам таклиф қилинган эди. Бу дарсликда республикамизнинг баъзи хўсусиятлари биринчи марта ўз ифодасини топди.

Шу фан бўйича масалалар тўпламини ёзишни самарқандлик олимлар ўз зиммаларига оладилар. 1970 йилда И. Т. Абдукаримов, Б. А. Залесский ва И. Топоровский томонидан Москванинг «Экономика» нашриётида «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича масалалар тўплами» ўқув қўлланмаси биринчи марта чоп этилди². Бу ўзбекистонлик олимларнинг катта ишомчга сазовор бўлганлиги ва уларнинг таълим олинганлигидан далolat эди. Бу ўқув қўлланма чорак аср давомида самарқандлик олимлар томонидан неча марта қайта ишланиб чоп этилиб келинди³. Бунда Самарқанд кооператив институти профессори И. Т. Абдукаримовнинг катта хизматларини эътироф этиш лозимдир.

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича ўзбекистонлик олимларнинг мавқеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга бағишланган қатор монографиялар, ўқув қўлланмалари, рисолалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди. 1968 йилда И. Т. Абдукаримов томонидан «Кооператив савдода муомала харажатлари таҳлили» Москванинг «Экономика» нашриётида⁴, 1971 йилда «Кооператив савдода чакана товар обороти таҳлили» ўқув қўлланмаси Москва кооператив институти нашриётида⁵, 1973 йилда «Кооператив савдода фойда ва рентабеллик» номли монографияси «Экономика» нашриётида чоп этилди⁶.

² И. Т. Абдукаримов и др. Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооперации — М.: Экономика, 1968.

³ И. Т. Абдукаримов и др. Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организаций потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1975.

⁴ И. Т. Абдукаримов. Анализ издержек обращения в кооперативной торговле. — М.: Экономика, 1976.

⁵ И. Т. Абдукаримов. Анализ розничного товарооборота в кооперативной торговле. — М.: МКИ, 1971.

⁶ И. Т. Абдукаримов. Прибыль и рентабельность в кооперативной торговле. — М.: Экономика, 1973.

Муаллифнинг бу асарлари собиқ иттифоқ олимлари томонидан юксак баҳоланадилар.

Шундай қилиб 1970 йилларда Самарқандда проф. И. Т. Абдукаримов раҳбарлигида таҳлил мактаби таркиб топди. Натижада Самарқанд кооператив институти базасида шу фаннинг равнақиға, унинг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган бир қанча илмий-амалий конференциялар ўтказилди.

70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб таҳлилчилар сафи Ўзбекистон миқёсида танила бошланди ва кенгайди. Бу фан бўйича ўзбек тилида дарсликлар пайдо бўла бошлади. 1973 йилда «Ўқитувчи» нашриётида Н. А. Хан томонидан тайёрланган «Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи» номли олий ўқув юртлари учун дарслик чоп этилди⁷. 1979 йилда О. Маҳмудовнинг «Қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш» номли ўрта махсус ўқув юртларига мўлжалланган ўқув қўлланмаси ҳам ўзбек тилида чоп этилди. Бу дарслик ва ўқув қўлланмалар республикамизда иқтисодий таҳлилни тараққиёти ва истиқболи учун қўйилган илк қадамлар эди.

Аmmo республикамизда қишлоқ хўжалик институтларидан ташқари барча олий ва ўрта махсус ўқув юртларида махсус фанлар, жумладан, иқтисодий таҳлил фани ҳам рус тилида ўрганилар эди. Шу туфайли қишлоқ хўжалигидан ташқари соҳаларда барча асарлар рус тилида тайёрланди ва чоп этилди. 1973 йилда проф. И. Т. Абдукаримов ва доц. М. К. Пардаевлар томонидан «Кооператив савдода меҳнат кўрсаткичлари таҳлили» номли китоби Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилди⁸. Бу билан самарқандлик олимлар тематик таҳлил ривожланишига яна бир қутлуғ қадам қўйди.

80-йиллар ўзбекистонлик, айниқса, самарқандлик олимлар учун жуда сермахсул давр бўлди. И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев ва А. А. Абдиевлар ҳам

⁷ Хан Н. А. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи. — Т.: Ўқитувчи, 1978.

⁸ Маҳмудов О. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш. — Т.: Ўқитувчи, 1979.

⁹ И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев. Анализ показателей по труду в кооперативной торговле—М.: Экономика, 1978.

корлигида «Хўжалик фаолиятининг таҳлили»га бағишланган тўрт томлик альбом яратилди. Бу альбомнинг биринчи қисми «Иқтисодий таҳлилнинг назарий асосларига» бағишланган бўлиб, барча мавзулар тегишли тизмаларда тушунарли қилиб тасвирланган¹⁰. Ушбу альбомнинг иккинчи томи «Кооператив савдода иқтисодий таҳлил»¹¹ номи билан аталади. Бунда кооператив савдо корхоналари хўжалик фаолияти батафсил таҳлил қилинган. Аммо матлубот кооперацияси кўп тармоқли соҳа. Шу туфайли альбомнинг 3-томи «Матлубот кооперацияси алоҳида тармоқлари хўжалик фаолиятининг таҳлили» мавзусига бағишланган¹². Альбомнинг 4-томи матлубот кооперацияси ташкилотларида барча тармоқлардан ҳисобот қабул қилингандан кейинги ўтказиладиган таҳлил усулларини ўз ичига олган. Бу «Молиявий ҳолатининг таҳлили» деб номланган ва бунда барча соҳа бўйича молиявий ҳолатнинг қандай аҳволда эканлиги тўғрисида хулоса қилишга бағишланган¹³. Ушбу таҳлил усуллари ҳам аниқ чизмалар орқали ёритилган.

Шундай қилиб, Самарқанд кооператив институти собиқ Центросоюзга қарайдиган олий ўқув юртлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича услубий марказга айланди.

1984 йилда И. Т. Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Экономика» нашриётида

¹⁰ И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев. Теоретические основы экономического анализа /Альбом наглядных пособий. Самарқанд СамКИ, 1983.

¹¹ И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев. Экономический анализ в кооперативной торговле. /Альбом наглядных пособий. Самарқанд СамКИ, 1983.

¹² И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев. Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации. /Альбом наглядных пособий. Самарқанд СамКИ, 1983.

¹³ И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев. Анализ финансового состояния: /Альбом наглядных пособий. Самарқанд, СамКИ, 1983.

чоп этилди¹⁴. Бу дарслик Йттифоқдаги барча кооператив институтларга ва «Бухгалтерия учёти, назорат ва хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича мутахассислик тайёрлайдиган барча олий ўқув юртларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада 1989 йил йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашриётда қайта ишланган ва тўлдирилган вариантида янгидан нашр қилинди¹⁵.

Самарқандлик олимлар таҳлилнинг янги шакли-комплекс таҳлил усулларини ишлаб чиқишга киришди. Натижада 1983 йилда проф. И. Т. Абдукаримов таҳририда М. Қ. Пардаев ва Ю. С. Саттаровлар томонидан тайёрланган «Чакана савдода меҳнат самарадорлигини комплекс баҳолаш» бўйича услубий тавсия юзага келди¹⁶. Бу тавсия Ўзбекбирлашув бошқаруви томонидан амалиётга тадбиқ қилиш учун қабул қилинди. Комплекс таҳлил бўйича самарқандлик олимларнинг мақолалари иттифоқда чиқадиган журналларда чоп этилиши уларнинг нуфузини янада оширади. Натижада 1986 йилда ўтказилган Бутуниттифоқ илмий-амалий анжуманининг асосий мавзуси ана шу муаммога қаратилди. Илмий-амалий тавсия сифатида 1986 йилда чоп этилган И. Т. Абдукаримов, М. Қ. Пардаев, В. И. Абдукаримов, В. Н. Абрамоваларнинг «Матлубот кооперациясида социалиқтисодий самарадорликни аниқлаш усули» рисоласи қабул қилинди¹⁶. Бунда муаллифлар самарадорликни комплекс таҳлил қилиш ва баҳолаш масалаларини кўтариб чиқди.

Хўжалик фаолиятини комплекс баҳолаш борасида илмий изланишлар давом этади. Энди бир тармоқда эмас, балки кўп тармоқда қандай усул билан комплекс баҳолаш мумкинлиги устида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди ва ниҳоят 1990 йилда В. И. Абдукаримов

¹⁴ И. Т. Абдукаримов. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1984.

¹⁵ И. Т. Абдукаримов. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. 2-е издание — М.: Экономика, 1989.

¹⁶ М. Қ. Пардаев, Ю. С. Саттаров. Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в розничной торговле. — Т.: Узбекпотребсоюз, 1983.

¹⁸ И. Т. Абдукаримов, и др. Методика определения социально-экономической эффективности в потребительской кооперации — Самарканд: СКИ, 1986.

томонидан «Ахборотларни автоматлаштирган тизим шариоатида кўптармоқли матлубот кооперацияси самардорлигини комплекс баҳолаш масалалари» номли монография Тошкентдаги «Меҳнат» нашриётида босмадан чиқди¹⁹.

90-йилларга келиб ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг тўхталди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режалар ахборотларини автоматлаштириш бўйича бир қанча адабиётларни Р. А. Абдуллаев, В. И. Абдукаримов, Н. А. Иброҳимов, К. У. Уразов, М. Б. Аббосовлар турли нашриётларда чоп эттирди²⁰.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари интилиши самарқандлик олимларни ўзбек тилида дарслик ёзишга даъват этди. Бунга раҳбарликни яна проффесор И. Т. Абдукаримов ўз қўлига олди ва ниҳоят 1989 йилда И. Т. Абдукаримов, М. Қ. Пардаев, А. А. Абдиев ва В. И. Абдукаримовлар томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» мавзусида биринчи марта ўзбек тилида дарслик вужудга келди. У Тошкентдаги «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди²¹. Бу дарсликдаги кўп иқтисодий атамалар ўзбек тилида ёзилди. Аммо махсус фанларни фақат рус тилида ўқиб юрган талабалар ва ўз ишини рус тилида юритадиган мутахассислар учун ўзбек, тилидаги атамаларни тушуниш анча қийин кечди. Шу сабабли бу қийинчиликни осонлаштириш мақсадида самарқандлик олимлар «Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча лугатини» ишлаб чиқди ва 1990 йилда Самарқанд кооператив институтида ва 1992 йилда Тошкентнинг «Ўқитувчи» нашриётида чоп этишга муваффақ бўлдилар²².

Олимлар намунавий дастурлар ишлаб чиқиш бора-

¹⁹ Абдукаримов В. И. Вопросы оценки эффективности многоотраслевой хозяйственной деятельности потребительской кооперации в условиях АСАД: — Т.: Меҳнат, 1990.

²⁰ Р. А. Абдуллаев ва бошқалар. Иқтисодий ахборотларни ЭХМ да ишлашни автоматлаштириш — Т.: Ўқитувчи, 1990.

²¹ Абдукаримов И. Т. ва бошқалар. Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини анализ қилиш. — Т.: Ўқитувчи, 1989.

²² Абдукаримов И. Т. ва бошқалар. Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча — ўзбекча лугати. Доц. М. Қ. Пардаев таҳририда — Т.: Ўқитувчи, 1992.

сида ҳам сезиларли ишларни амалга оширдилар. 1987 йилда И. Т. Абдукаримов ва М. Қ. Пардаевлар ҳамкорликда «Савдо иқтисоди» мутахассисликлари учун «Хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича намунавий дастурни Центросоюзнинг ўқув-услубий бирлашмаси орқали chop этидилар²³.

1990 йилда эса «Бухгалтерия учети, назорат ва хўжалик фаолияти таҳлили» мутахассислиги бўйича «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» фанининг намунавий дастурини ишлаб чиқди. Бу намунавий дастур ҳам И. Т. Абдукаримов ва М. Қ. Пардаевлар²⁴ томонидан тайёрланди ва нашрдан чиқарилди. Ушбу дастур Ўзбекистон Республикаси шароитига мослаштирилиб 1992 йилда ўзбек тилида chop этилди. Ҳозирги кунда ҳам баъзи ўзгартириш ва қўшимчалар билан шу намунавий дастурлар ўқув жараёнида қўлланилиб келинмоқда.

Таҳлилни умуний масалалари билан биргаликда унинг алоҳида соҳаси бўйича ишлар қилинмоқда. Жумладан, проф. Д. Қ. Қудбиев савдода асосий фондлардан самарали фойдаланиш таҳлили муаммолари, проф. Х. А. Шодиев эса тайёрлов савдо соҳасида интенсивлик ва самарадорликни аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш муаммолари бўйича анча ишлар қилдилар. Савдо корхоналарида айланма маблағлар таҳлили бўйича бир қанча услубий тавсиялар билан А. Ш. Сагторов, матлубот кооперациясининг ишлаб чиқариш корхоналарида асосий ва айланма маблағлар таҳлили бўйича У. Х. Худойбердиевлар ҳам самарали ижод қилмоқдалар. Таҳлик назарияси ва усулларини такомиллаштиришда Е. Абдуллаевнинг²⁵ ҳиссаси сезиларли бўлди.

²³ Абдукаримов И. Т., Пардаев М. Қ. Анализ хозяйственной деятельности. Программа для кооперативных институтов по специальности 1729. Экономика торговли. — М.: ПУМК, 1987.

²⁴ Абдукаримов И. Т., Пардаев М. Қ. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. Программа для студентов вузов по специальности 06. 08. «Бухгалтерский учет, контроль и анализ хозяйственной деятельности». — М.: 1990.

²⁵ Абдуллаев Е. Региональный аспект статистического изучения эффективности общественного производства. — Т.: 1985. Абдуллаев Е. Сравнительный анализ эффективности региональной экономики. — Т.: Мехнат, 1987.

1981 йилда Д. К. Кудбиев «Савдода асосий фондлардан самарали фойдаланиш таҳлили» китобини, 1990 йилда «Кооператив савдода асосий фондлардан фойдаланиш таҳлилининг муаммолари», 1989 йилда «Кооператив чакана савдода асосий фондлар самарадорлигини комплекс баҳолаш ва таҳлил қилиш» каби монография ва ўқув қўлланмалари чоп этишга мувоффақ бўлди²⁶.

Сўнгги пайтларда халқ хўжалиги тараққиётида самарадорлик ва интенсивлик кўрсаткичлари муҳим аҳамият касб этди. Бунини инобатга олиб 1990 йилда М. Қ. Пардаев ва З. Н. Қурбоновлар ҳамкорлигида «Ўқитувчи» нашриётида «Кооператив савдода самарадорлик ва интенсивлик кўрсаткичлари таҳлил» мавзусида монографияси²⁷. М. Қ. Пардаев ва Ш. У. Ҳайдаров ҳамкорлигида «Кооператив савдо корхона ва ташкилотларининг молиявий аҳволини таҳлил қилиш» мавзусидаги ўқув қўлланмалар чоп этилди²⁸. Бу соҳанинг ривожланишига Х. А. Шодиев ҳам ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди²⁹.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ўзига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган тараққиёт йўлини танлаб олди. Бу эса олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиётларни яратиш вазифасини талаб қилади. 1991 йилда И. Т. Абдукаримов, М. Қ. Пардаев ва Ш. У. Ҳайдаровлар ҳамкорлигида «Янги хўжалик юритиш шароитида кооператив савдода даромад-

²⁶ Кудбиев Д. К. Анализ эффективности использования в кооперативной торговле. — М.: ЗИСТ, 1981. Кудбиев Д. К. Проблемы анализа использования основных фондов в торговле. — Т.: Ўзбекистон, 1990. Кудбиев Д. К. Методические рекомендации по комплексному анализу и оценке эффективности использования основных фондов в кооперативной торговле. — М.: 1989.

²⁷ Пардаев М. Қ. Қурбонов З. Н. Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле. — Т.: Ўқитувчи, 1990.

²⁸ Пардаев М. Қ., Ҳайдаров Ш. У. Кооператив савдо корхона ва ташкилотларининг молиявий аҳволини таҳлил қилиш. — Т.: РУМК, 1990.

²⁹ Шодиев Х. А. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлашни такомиллаштириш: (интенсивлаш ва самарадорлик масалалари). — Т.: Меҳнат, 1989. Шодиев Х. А. Интенсивлаш ва самарадорлигининг ўзаро алоқадорлиги. — Т.: Ўзбекистон, 1991.

лар таҳлили» рисоласини чоп этди³⁰. 1993 йилда З. Н. Қурбоновнинг «Бозор иқтисодиёти шароитида савдода бухгалтерия учёти ва иқтисодий таҳлил» монографияси «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди³¹. Шу йили «Зарафшон» нашриётида муаллифнинг «Савдода интенсивлик: моҳияти, кўрсаткичлари ва уларнинг ошириш йўллари» мавзусидаги китоблари чоп этилди³². Олимлар 1994—1999 йилларда таҳлил фанининг бозор иқтисодиёти шароитидаги муаммоларига бағишланган бир қанча тўплам ва рисоалар чоп этишга муваффақ бўлдилар³³. Ушбу китоблар мақолалар тўплами ва рисоалар бозор иқтисодиётининг шаклланаётган шароитида таҳлил фанини илмий ва амалий жиҳатдан такомиллашуви учун назарий асос бўлиб хизмат қилиши муқаррар.

1995—1999 йилларда Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг асосий соҳаси бўлган молиявий таҳлилга бағишланган бир қанча адабиётлар чоп этилди. Булар жумласига М. Қ. Пардаевнинг «Молиявий таҳлил методологияси» (Самарқанд, 1997), А. Иброҳимовнинг

³⁰ Абдукаримов И. Т., Пардаев М. Қ., Ҳайдаров Ш. У. Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма. — М.: МКИ, 1991.

³¹ Қурбонов З. Н. Бухгалтерский учет и экономический анализ в торговле в условиях рыночной экономики. — Т.: Ўқитувчи, 1993.

³² Пардаев М. Қ. Интенсификация в торговле: сущность, показатели и пути их повышения — Самарқанд: Зарафшон, 1993.

³³ Бозор муносабатлари шаклланиши шароитида матлубот кооперацияси ривожланишининг социал-иқтисодий муаммолари — С.: 1993: Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений. /Материалы международной НПК — С., 1994. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш муаммолари ва матлубот кооперацияси — С., 1994: Повышение эффективности производства в условиях рынка — Самарқанд: СамКИ, 1998. М. Қ. Пардаев. Иқтисодий таҳлилни комплекс баҳолаш усуллари — Самарқанд, СамКИ, 1998. У. Х. Худойбердиев, М. Қ. Пардаев, З. Н. Қурбонов. Солиқлар учёти ва таҳлили — Самарқанд, СамКИ, 1995. Пардаев М. Қ. Молиявий таҳлил методологияси. Самарқанд, СамКИ, 1997; Абдукаримов И. Т. Молиявий ҳисоботи ўқиш ва таҳлил қилиш тўллари. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998; Пардаев М. М., Исроилов Б. И. Молиявий таҳлил. Т. Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999 ва ҳ. к.

«Молиявий таҳлил» (Т.: Меҳнат, 1995) И. Т. Абдукаримовнинг «Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998, иккинчи нашри 1999 йилда), И. О. Волжи ва В. В. Эргашбоевларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998), М. Қ. Пардаев ва Б. И. Исроиловларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999), каби китобларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, республикамызда иқтисодий таҳлил фаннинг равнақи ўзига хос тарихга эга. Бу фан борасида тегишли мактаб шаклланган. Бироқ, бу фаннинг равнақи, унинг келажати олдинда. Бизнинг республикамызда савдо ва қишлоқ хўжалиги соҳалари бўйича ҳар ҳолда дарсликлар яратилган, анча ишлар қилинган. Аммо халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган саноат, қурилиш, транспорт, хизмат соҳасидаги корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича ҳали анча ишлар қилиши лозим. Бу соҳалар бўйича ҳали дарсликлар ва тегишли адабиётлар деярли яралатилмаган. Бу республикамызнинг равнақи учун, унинг келажакдаги тарраққиёти учун кенг йўл очиб беришига тўсқинлик қилиши муқаррар, чунки саноат ва бошқа халқ хўжалигининг тарраққиёти ўзимизга хос бўлмоғи лозим. Бу эса ушбу соҳалар бўйича ўзимизга хос иқтисодий таҳлил усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикасында иқтисодий таҳлил қуйидаги йўналошларда ривожланиши лозим, деб ҳисоблаймиз:

— ҳозир республикамызда кўпмулкчиликка асосланган бозор тизимидаги корхоналар вужудга келди. Иқтисодий таҳлил ҳам ана шу соҳага мос ҳолда ривожланиши лозим;

— Ўзбекистонда барча соҳалар бўйича, айниқса бухгалтерия ҳисобининг жаҳон андозаларига мос тизми қабул қилинмоқда. Бу эса халқаро андозага мос иқтисодий таҳлил тизимини ҳам яратишни тақозо қилади;

— бу фаннинг назариясини ўзимизда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда яратиш лозим;

— Ўзбекистонда макроиқтисодий таҳлил амалий

жиҳатдан объектив заруратга айланди. Аммо унинг назарияси ва методологияси яратилган эмас. Шу туфайли келажакда макроиқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик асоси ишлаб чиқилиши лозим;

— олимлар саноат, қурилиш, транспорт, хизмат ва бошқа халқ хўжалигининг муҳим соҳалари бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратишлари керак;

— иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашда бу фанга тегишли аҳамият бериш ва ўқув андозалари ва режаларига киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Ушбу тадбирларнинг амалга ошиши мустақил давлатимизнинг мустақил фани — хўжалик фаолияти таҳлилининг вужудга келиши ва ривожланиши учун асос бўлади. Бу фаннинг келажакда аҳамияти кескин ошади, чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо этади.

III БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

III.1. Иқтисодий таҳлил методологияси таснифи

Иқтисодий таҳлилнинг методи ва методологиясини фарқламоқ лозим. **Метод** деганда асосан шу фаннинг предметини ўрганиш усули тушунилади. **Методология** деганда эса, шу фаннинг предметини ўргатиш усули, унда қўлланиладиган ёндашувлар, усуллар мажмуаси тушунилади.

Иқтисодий таҳлилнинг методологик асоси, яъни уни ўргатишда қўлланиладиган ёндашувлар турли йўналишда бўлиши табиий. Шу туфайли уларни, энг аввало, тўғри таснифлаш лозим. Бизнинг фикримизча, уларни ўрганишда қандай ёндашишга қараб икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1! **Ўрганилаётган объектга диалектика нуқтаи назаридан ёндашиш.**

2. **Ўрганилаётган объектга системали, узлуксизликни таъминлаган ҳолда ёндашиш.**

Биринчи ёндашиш бўйича таҳлил қилинса, барча иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда, ҳаракатда ва доим ўзгаришда, деб қараш лозим бўлади. Бундан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий жараёнларни ифодалайдиган кўрсаткичлар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда ва ўзгаришда, деб қаралади. Бу ёндашув, айниқса, натижавий кўрсаткичларга омиллар таъсирини аниқлашда кенг қўлланилади.

Иккинчи ёндашув бўйича таҳлил қилинганда ўрганилаётган объектни мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборат, деб баҳолаб, уларнинг барча қисмлари бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқлигидан келиб чиқиб, уларни ўрганишда барча жиҳатларини тартибга солган ҳолда яхлит ҳудосага келгунча

Иқтисодий таҳлил методологияси таснифи

Методологик асослар

Ўрганилаётган объектга диалектика нуқтаи назаридан ёндашиш

Ўрганилаётган объектга системали, узлуксизликни таъминлаган ҳолда ёндашиш

Барча иқтисодий жараёнларни бир-бири билан узвий боғлиқликда, ҳаракатда ва ўзгаришда деб қараш

Ўрганилаётган объектни мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборат, деб баҳолаб, уларнинг барча қисмлари бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқликдалигидан келиб чиқиб, уларни ўрганишда барча жиҳатларини тартибга солиш ҳолда яхлит ҳулосага келгунча қилинадиган ҳодисалар иқтисодий таҳлиlining системали ёндашиш методологиясини ташкил қилади

Индукция

Хусусийликдан умумийликка, омиллардан натижага қараб ўрганиш

Дедукция

Умумийликдан хусусийликка, натижани омилга қараб ўрганиш

Сабаб

Омиллар таъсири албатта бирор натижага олиб келиши

Оқибат

Натижага эришишда албатта омилларнинг таъсири килиши

Шакл

Хўжалик юригувчи субъектларнинг мавжудлиги

Мазмун

Унинг самарали мақсадга мувофиқ фаолият кўрсатиши

Деталлаштириш

Ўрганилаётган объектнинг содда-лаштириш ва тушуниш учун майда бўлақларга бўлиб ўрганиш

Системалаштириш

Ўрганиши мантиқан кетма-кетлигини таъминлаш учун уларни маълум тартибга солиш

Умумлаштириш

Барча жиҳатларини агрофлича ўрганиб, яхлит ҳулосага келиш

қилинадиган ҳодисаларга узлуксиз равишда, системали тарзда ёндашиш лозимлигини тақозо қилади. Бунга ўрганилаётган объектни деталлаштириш, системалаштириш (тартиблаштириш) ва умумлаштириш орқали эришиш мумкин.

• **Ўрганилаётган объектни деталлаштириш** деганда мураккаб иқтисодий жараёнларни соддалаштириш, тўғри ва яхлит хулоса қилиш учун уларни майда бўлақларга бўлиб ўрганиш тушунилади.

Системалаштириш (тартиблаштириш) деганда ўрганилаётган объектни ўрганиш учун унга мантиқан кетма-кетликни таъминлаган ҳолда тартибга солиш тушунилади. Чунки, иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Шу туфайли уларни ҳар томонлама, чуқур ўрганиш учун кетма-кет равишда батафсил таҳлил қилиш лозим. Масалан, натижа кўрсаткичи ўзгарса унга таъсир қилувчи барча ижобий ва салбий омиллар батафсил таҳлил қилинади, уларнинг таъсири кетма-кет равишда ҳисоблаб чиқилади.

Ўрганилаётган объектни таҳлил қилганда умумлаштириш деганда унинг барча жиҳатларини атрофлича ўрганиб, яхлит хулосага келиш тушунилади. Бу йўналиш таҳлилнинг бошқарув функциясидан келиб чиқади. Бошқарув учун тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишда таҳлил орқали ўрганилаётган объект ҳақида тегишли тўғри ва яхлит хулосага келиш лозим.

Иқтисодий таҳлилнинг методологик асосларини ифодаловчи 3:1-чизма олдинги саҳифада акс эттирилган.

Ушбу чизмада келтирилган биринчи йўналиш бўйича келтирилган категорияларнинг қисқача мазмунига тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

III.2. Иқтисодий таҳлил методологиясининг тавсифи.

Индукция ва дедукция категориялари иқтисодий таҳлилнинг муҳим методологик асослари сифатида نامоён бўлади. Ушбу категориялар иқтисодий таҳлилнинг кетма-кетлигини таъминлайди. Масалан, индукция деганда ўрганилаётган объектнинг хусусийликдан умумийликка қараб ўрганилиши тушунилади. Бунга мисол қилиб меҳнат унумдорлиги таҳлилинини олиш мумкин. Унга вақт нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, уни бир соатлик меҳнат унумдорлиги, бир кунлик, ўн кунлик,

бир ойлик, бир чораклик, ярим йиллик, тўққиз ойлик, бир йиллик меҳнат унумдорлиги даражасигача умумлаштириш мумкин. Ёки айнан ушбу кўрсаткични макон нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, олдин бир кишининг меҳнат унумдорлиги, бир бўлинманинг меҳнат унумдорлиги ва бутун меҳнат жамоасининг умумий меҳнат унумдорлиги даражасигача ўрганиш мумкин.

Дедукция методида таҳлил қилинаётган объект умумийликдан хусусийлик сари, яъни умумий кўрсаткичлардан хусусий (кичик) кўрсаткичларга қараб ўрганиш тушунилади. Бу усулга мисол қилиб бирлашмада фойда режасининг бажарилишини олиш мумкин. Ушбу кўрсаткич олдин бутун бирлашма бўйича ўрганлади, сўнгра унинг алоҳида корхоналари (фирмалари) бўйича, уларнинг алоҳида бўлинмалари бўйича кетма-кетликда ўрганилиб, умумий натижага қайси бўғин ва бўлинмаларнинг ижобий ёки салбий таъсир қилганлиги тўғрисида хулоса қилинади.

Индукция ва дедукция усулларининг бир-бири ва амалиёт билан боғлиқлигини қуйидаги чизмада ифода-лаш мумкин:

Индукция	Дедукция
Хусусийликдан умумийлик сари ўрганиш	Умумийликдан хусусийлик сари ўрганиш

Макон ва замон категориялари ҳам иқтисодий таҳлилнинг муҳим методологик асосларидан биридир. Зеро, барча иқтисодий жараёнлар маконда (хўжалик юритувчи субъектда) маълум бир замон доирасида (вақт мобайнида) содир бўлади. Шу туфайли замоннинг ўтиши билан макондаги натижа ўзгаради ва унинг тескариси, яъни маконнинг ўзгариши билан замон ўтгандан кейин натижа бошқача бўлиши мумкин.

Масалан, маконга корхоналарни, иш жойларини, фирма каби хўжалик юритувчи субъектларни мисол келтириш мумкин. Булар таҳлилининг объекти. Замон деганда эса уларнинг маълум бир ҳисобот даври тушунилади. Маконда содир бўлган жараёнлар маълум бир ҳисобот даври (замон) ўтгач жамланади ва умумлаштирилади. Бу ҳам шу ҳисобот даврини таҳлил қилиш учун маълумот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Мақон ва замон ўртасидаги ҳамда уларнинг амалиёт билан боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

МАҚОН	ЗАМОН
Корхона, фирма каби хўжалик юритувчи субъектлар	Ҳисобот даври (ой, чорак, ярим йиллик ва йиллик)

Анализ ва синтез (таҳлил ва умумлаштириш) категорияси ҳам иқтисодий таҳлилнинг методологик асосларидан бири ҳисобланади. Таҳлил, деганда бир бутун яхлит предметни алоҳида бўлакларга бўлиб ўрганиш тушунилади. Умумлаштириш (синтез) эса ўрганилаётган объект тўғрисида яхлит хулосага келиш учун фойдаланилади. Унда объектнинг барча бўлаклари бўйича қилинган хулоса умумлаштирилади.

Ўрганилаётган объект ёки иқтисодий жараён ҳақида яхлит ва аниқ хулосага келиш учун у таҳлил қилинади ва барча хулосалар умумлаштирилади. Таҳлил бор жойда умумлаштириш, умумлаштириш учун эса таҳлил қилиш лозим. Шу туфайли ушбу категориялар бир-бири билан узвий боғлиқликда қаралади.

Аmmo шуни эътироф этиш лозимки, таҳлилнинг тури жуда кўп. У табиатда, жамиятда ва инсон тафаккурида содир бўладиган жараёнларни ўрганади. Биз ўрганадиган таҳлил иқтисодий таҳлилнинг фақат микроиқтисод даражасига мансуб холос. Демак, кўриниб турибдики, таҳлил кенг маънода қаралар экан. Лекин бозорли иқтисодиёт шаронтида иқтисодий таҳлил, таҳлиллар тизимида муҳим ўрин эгаллайди.

Таҳлил билан умумлаштириш ўртасидаги боғлиқликнинг иқтисодий таҳлилга тегишли қисмини қуйидагича ифода этиш мумкин:

Таҳлил (анализ)	Умумлаштириш (синтез)
Ҳисобот йилининг натijasи чораклари, ойлари бўйича ўрганилади	Ҳисобот йилининг умумий natijasи бўйича ўрганилади
Корхона фаолияти алоҳида бўлинмалари бўйича ўрганилади	Корхонанинг умумий natijasи бўйича ўрганилади

Сабаб ва оқибат категорияси ҳам бевосита иқтисодий таҳлилнинг методологик асоси сифатида намоён бўлади. Иқтисодий таҳлилда натижа ва омиллар тушунчаси мавжуд. Иқтисодий фаолият натижасини ифода этган бирорта кўрсаткич натижа кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Буни фалсафий жиҳатдан қарайдиган бўлсак — оқибатдир. Аммо шу оқибат ўз-ўзидан содир бўлмайди. Унинг замирида бир қанча сабаблар бор. Бу сабабларни иқтисодий таҳлилда омиллар деб қаралади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (оқибат) бир қанча омилларга, яъни ходимлар сони, уларнинг малакаси, меҳнат унумдорлиги, қўлланилаётган технологик жараён, хом ашёнинг ўз вақтида сифатли таъминоти каби омилларга (сабабларга) боғлиқ.

Иқтисодий таҳлилда натижа ўзгаришига омиллар таъсири аниқ маълумотлар асосида аниқланади. Демак, сабабнинг оқибатга таъсири ўрганилади. Булар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

САБАБ	ОҚИБАТ
ОМИЛЛАР	НАТИЖА
Ходимлар сони, меҳнат унумдорлиги ва ҳ.к.	Маҳсулот ҳажми

Сабаб оқибатга олиб келганидек, омиллар таъсири ҳам бирор натижага олиб келади. Ижобий сабаб яхши оқибат, ижобий омил юқори натижага олиб келганидек, салбий сабаб ёмон оқибатга, омилларнинг салбий таъсири натижанинг пасайишига олиб келади.

Шакл ва мазмун категорияси ҳам бевосита иқтисодиётга, хусусан, иқтисодий таҳлилга алоқадор. Шаклнинг ўзгариши мазмун ўзгаришига, мазмуннинг ўзгариши шакл ўзгаришига олиб келади. Иқтисодиётда ушбу боғлиқлик жуда ёрқин намоён бўлади. Масалан, аёллар сумкасининг шакли чиройлик ва чидамлик бўлиши учун унга қимматбаҳо материаллар, турли безаклар ишлатилади. Натижада унинг мазмуни чидамлилиги, нархининг нисбатан қимматлиги билан ўзгаради. Ёки оддий материал ўрнига сифатли материал ишлатиб унинг мазмунини бойитиш керак бўлса, албатта шакли ҳам ўзгаради.

Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлилда шакл ва мазмун

би-бирига узвий диалектик алоқада бўлганлиги билан ҳам методологик асос сифатида қўлланилади. Масалан, бирор бирлашма таркибида корхоналар сони унинг шаклини ташкил қилса, уларнинг нима билан шуғулланиши, қандай технология ишлатилиши, қанақа кадрлар билан таъминланганлиги каби жиҳатлар унинг мазмунини ташкил қилади. Булар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

Шакл	Мазмун
Маҳсулот тури	Унинг сифати, таркиби ва ҳ. к.

Миқдор ва сифат категорияси ҳам иқтисодий таҳлилда, айниқса иқтисодий жараёнлар натижасини кўрсаткичларда ифодалашда кенг қўлланилади. Кўрсаткичлар мазмуни бўйича миқдор ва сифат кўрсаткичларига бўлинади. Масалан, корхонада банд бўлган ходимлар сони миқдор кўрсаткичи бўлса, уларнинг меҳнат унумдорлиги сифат кўрсаткичидир. Корхонанинг фойдаси муҳим натижавий кўрсаткич. Аммо у иқтисодий мазмуни жиҳатидан миқдор кўрсаткичи бўлса, рентабеллик даражаси унинг сифат кўрсаткичидир. Яна бошқа бир мисол. Жамоа хўжалигининг бир йилда етиштирган пахтаси 50,0 минг тоннани ташкил қилди. Бу миқдор кўрсаткич. Унинг 60 фоизи биринчи нав, 20 фоизи иккинчи, 15 фоизи учинчи ва 5 фоизи тўртинчи навга топширилди. Булар пахтанинг сифат кўрсаткичлари. Еки яна шу пахтадан соф толанинг чиқиш миқдори 35 фоизни ташкил қилади. Бу ҳам унинг сифат кўрсаткичларига мисол бўлади.

Улар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланиши мумкин:

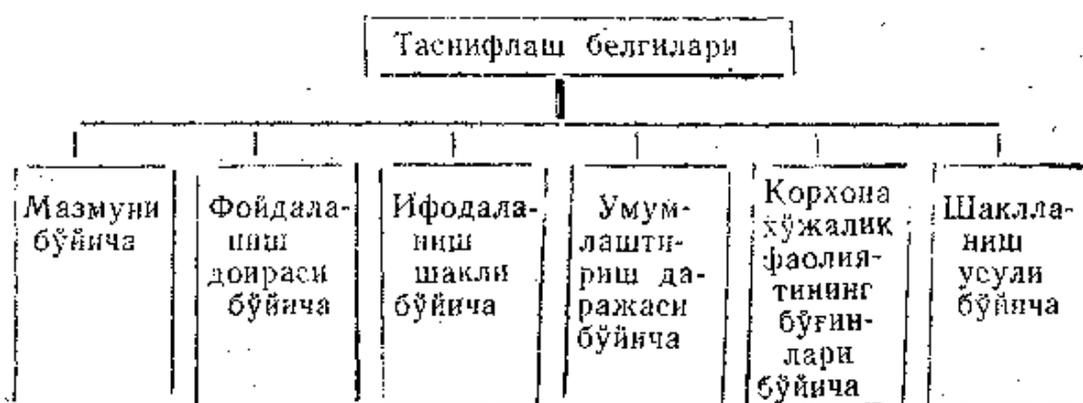
Миқдор	Сифат
Фойда	Рентабеллик
Пахта ҳажми	Толанинг чиқиши

Ушбу бобда иқтисодий таҳлилнинг айрим методологик асосларига тўхталдик. Фалсафий категориялар ҳаёт иникоси. Иқтисодий жараёнлар эса ижтимоий ҳаётнинг бир бўлагидир. Шу туфайли иқтисодий жараёнларни ўрганишга бағишланган иқтисодий таҳлил шу фалсафий категорияларга асосланади.

IV БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚУЛЛАНИЛАДИГАН КЎРСАТКИЧЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

IV.1. Кўрсаткичларни таснифлаш белгилари

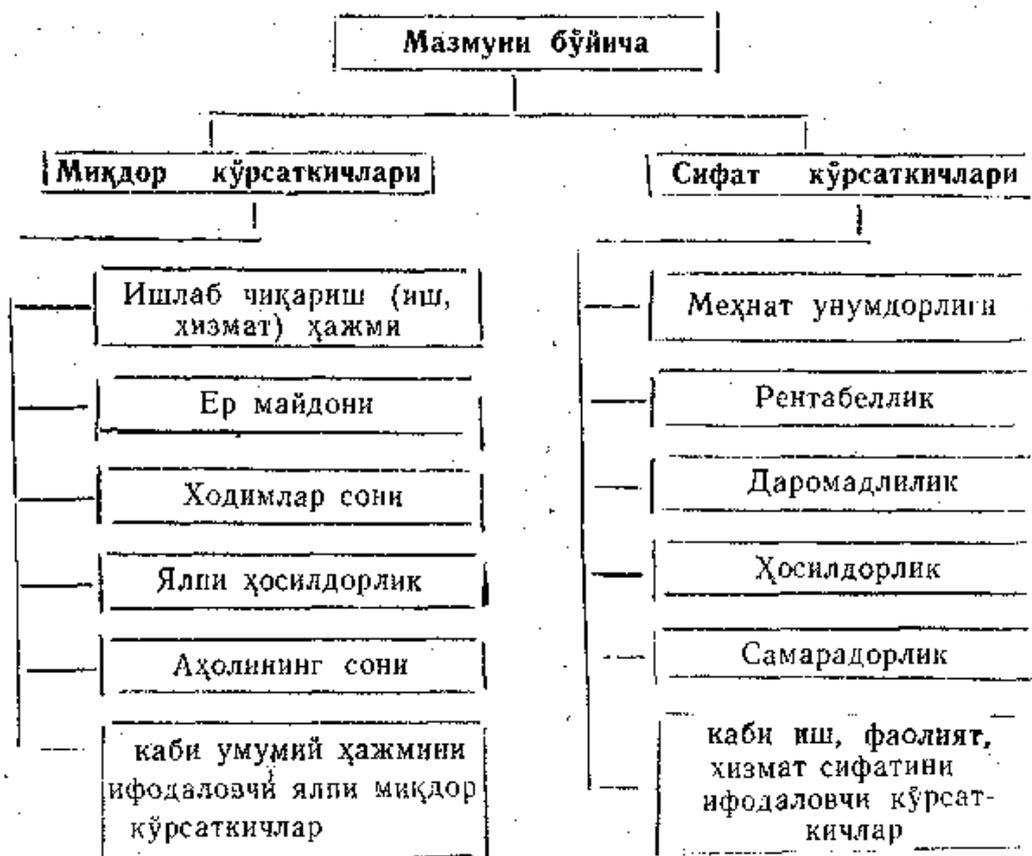
Иқтисодиётнинг кўзгуси — бу уни ифодаловчи кўрсаткичлардир. Бу кўрсаткичлар иқтисодиётда эришилган ютуқлар, камчиликлар, унинг яхшиланаётгани ёки ёмонлашаётгани ҳақида тўлиқ маълумот беради. Ушбу маълумотлар асосида иқтисодиёт бошқарилади. Уни яхшилаш йўллари ишлаб чиқилади. Кўриниб турибдики, кўрсаткичлар иқтисодий жараёнларни баҳолашда, уни ўрганишда, айниқса таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга экан.



IV.2. Кўрсаткичларни мазмуни бўйича таснифлаш

Хўжалик фаолиятида содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни ифодаловчи кўрсаткичларни мазмуни бўйича таснифлаш муҳим аҳамиятга эга. Кўрсаткичлар тизими ушбу белгиси бўйича икки гуруҳга: миқдор ва сифат кўрсаткичларига бўлинади.

Миқдор кўрсаткичларига бевосита амалиётда яхлит ҳолда мавжуд бўлган умумий кўрсаткичлар кирса, сифат кўрсаткичларига, аксарият ҳолда, нисбий, ишнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар киради. Буларнинг тизими қуйидаги чизмада келтирилган.



Ушбу кўрсаткичлар тизимини таҳлилнинг мақсади ва мазмунига, қайси соҳада амалга оширилаётганлигига қараб турли томонга ўзгартириши, яъни сонини кўпайтириши ёки камайтириши, номини эса иқтисодий вазиятга, жараёнга қараб ўзгартириши мумкин.

IV.3. Кўрсаткичларни фойдаланиш доираси бўйича таснифлаш

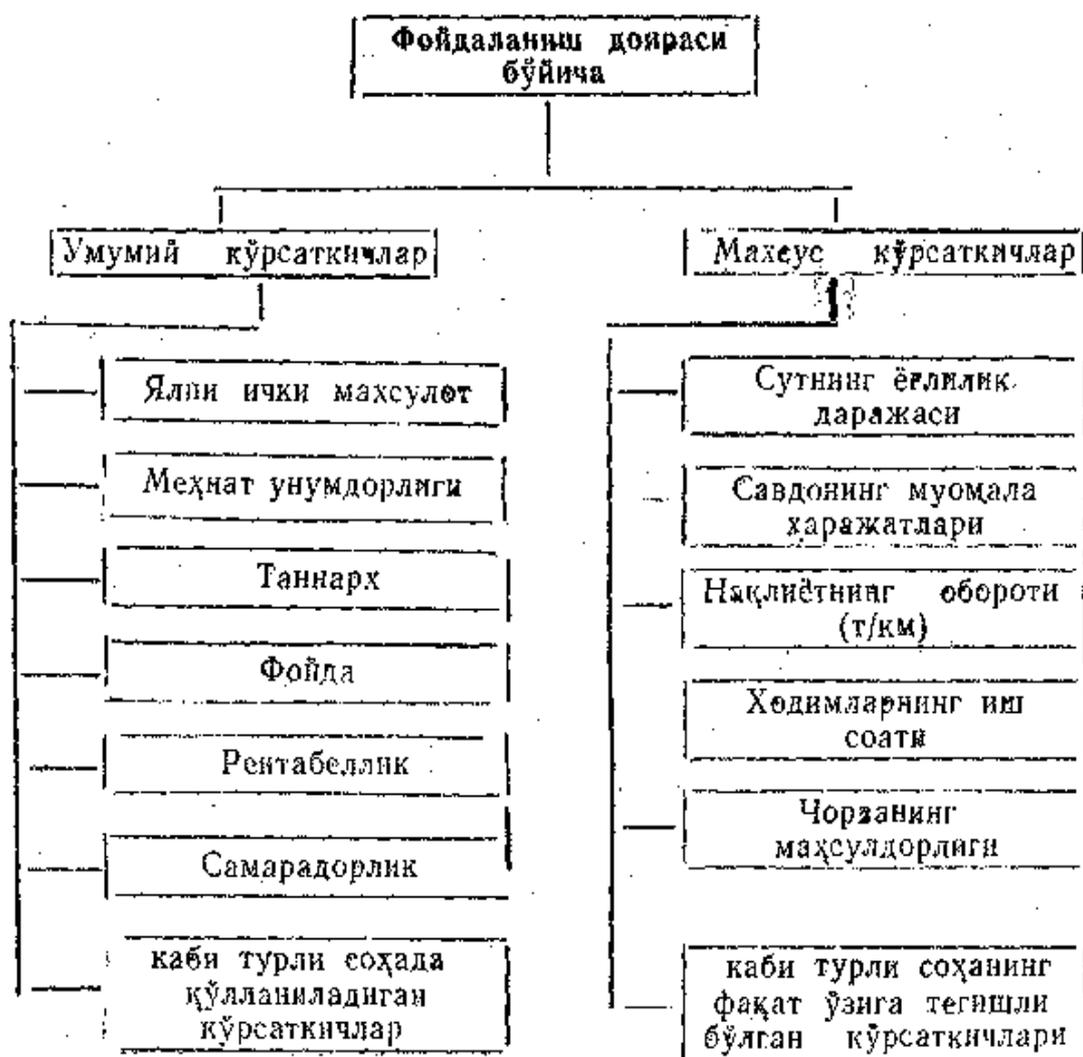
Иқтисодий жараёнларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими фойдаланиш доираси бўйича икки гуруҳга: умумий ва махсус кўрсаткичларга бўлинади.

Умумий кўрсаткичлар иқтисодиётнинг барча соҳа ва бўғинларида фойдаланилади. Масалан, меҳнат унумдорлиги ёки рентабеллик кўрсаткичлари саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ёки қурилишда ҳам фойдаланилиши мумкин. Аммо махсус кўрсаткичлар иқтисодиётнинг фақат битта ёки иккита соҳасига тегишли бўлиши мумкин. Масалан, савдонинг муомала харажатлари фақат савдога тегишли, уни чорвачиликда ёки қурилишда қўллаб

бўлмайди. Ёки чорва молларининг маҳсулдорлиги кўрсаткичини саноатда қўллаб бўлмайди.

Шу туфайли ушбу кўрсаткичлар махсус кўрсаткичлар тизимига киради. Одатда кўрсаткичларни адаштирмасдан тўғри қўллаш хўжаликни бошқаришда унга одилонга ёндашиш имконини беради. Шу туфайли ҳар бир таҳлил билан шуғулланувчи масъул ходим кўрсаткичлар ва уларнинг таснифи ҳақида тўғри ва аниқ маълумотга эга бўлиши лозим.

Кўрсаткичларнинг ушбу белгиси бўйича тизими қуйидаги чизмада келтирилган.



IV.4. Кўрсаткичларнинг ифодаланиш шакли бўйича таснифи

Кўрсаткичлар ифодаланиш шакли бўйича ҳам икки гуруҳга: мутлақ ва нисбий кўрсаткичларга бўлинади.

Мутлақ кўрсаткичлар ҳам ўз навбатида қайси ўлчамда ифодаланишига қараб икки гуруҳга: натурал (миқдор) ва қиймат кўрсаткичларига бўлинади.

Натурал кўрсаткичлар асосан табиий ҳолда мавжуд бўлган жисмоний бирликда ифода этиладиган кўрсаткичлардир. Ушбу гуруҳ кўрсаткичларига бирор бир предметнинг узунлиги, оғирлиги, майдони ёки кенглиги каби ўлчамларни ифодаловчи кўрсаткичларни мисол келтириш мумкин.

Қиймат кўрсаткичлар ҳам турли ўлчамларда бўлади. Масалан, бирор товарнинг баҳоси, умумий суммаси, бирор хизматнинг тарифи, ходимларга тўланадиган иш ҳақи кабиларни мисол келтириш мумкин.

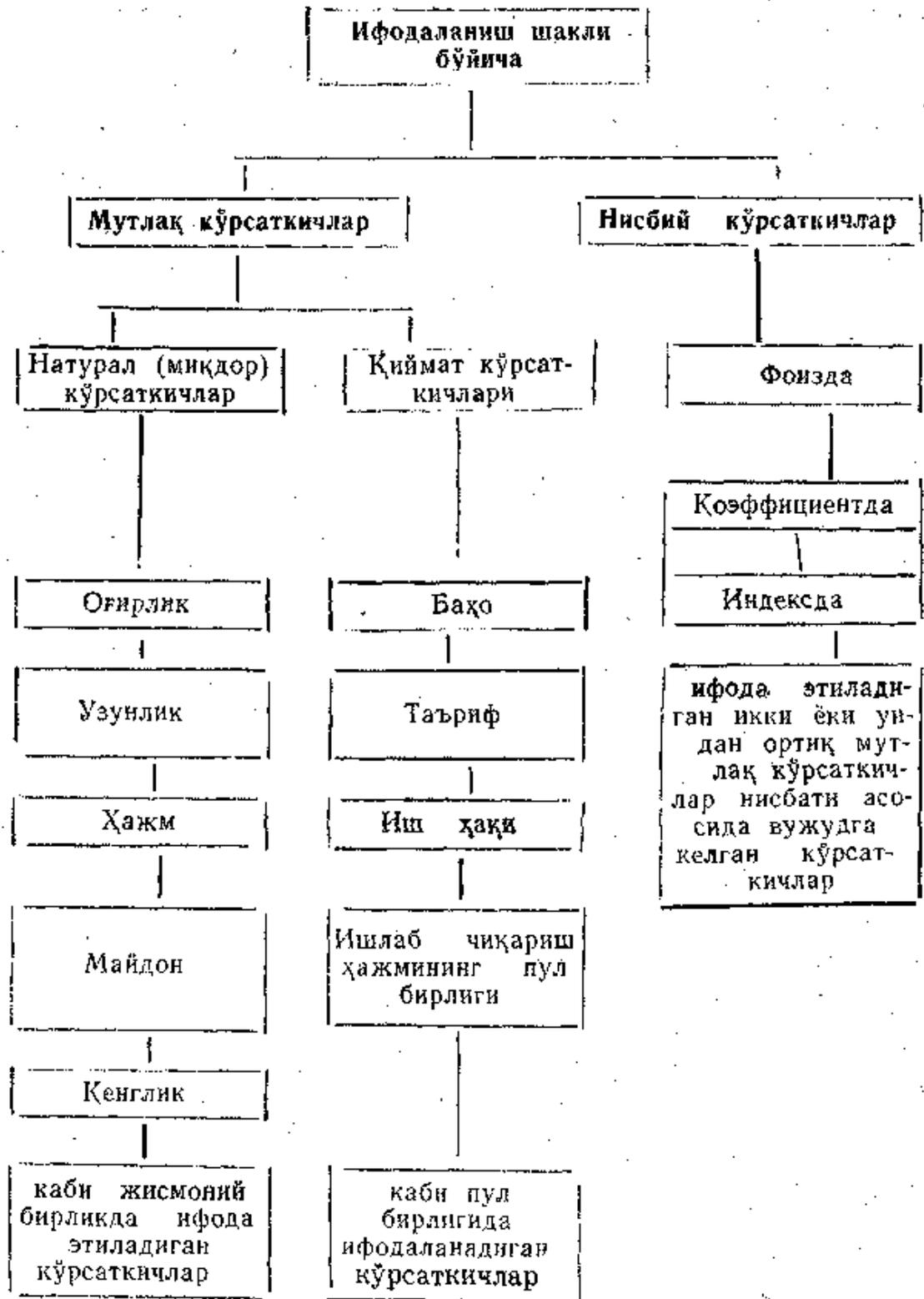
Нисбий кўрсаткичлар аксарият ҳолларда турли мутлақ кўрсаткичларнинг бир-бирига ёки бир хил мутлақ кўрсаткичларнинг турли даврлардаги ҳажмини бир-бирига солиштириш йўли билан аниқланади. Масалан, бир кўрсаткични иккинчи бошқа бир кўрсаткичга солиштириб даражани аниқлаш мумкин, бир хил кўрсаткичларнинг турли вақтлардаги ҳажмини солиштириб индекс, фоиз каби кўрсаткичларни ҳисобласа бўлади. Уларнинг чизмаси қуйида келтирилган.

Ушбу кўрсаткичлар тизими ҳам таҳлил учун методологик асос сифатида келтирилди. Амалиётда таҳлилнинг мақсади, объекти ва соҳасига қараб кўрсаткичлар тизимига сон ва сифат жиҳатидан ўзгаришлар киритилиши мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалик корхоналари фаолияти таҳлил қилинаётган бўлса, нисбий кўрсаткич сифатида ҳосилдорлик олниниши мумкин. Бу учун барча ялпи ҳосил миқдорини ер майдонига бўлиб, шу нисбий кўрсаткични топиш мумкин. Худди шундай бошқа соҳаларга ҳам ёндашиш лозим.

IV.5. Кўрсаткичларни умумлаштириш даражаси бўйича таснифлаш

Кўрсаткичлар умумлаштириш даражаси бўйича ҳам таснифланади. Чунки, ҳар қандай кўрсаткич иқтисодийнинг у ёки бу жиҳатини ифодалайди. Лекин иқтисодий

**Кўрсаткичларни ифодаланиш шакли
бўйича таснифлаш**



жараёнлар турли босқичларда, турли соҳа ва бўғинларда турлича бўлади. Буларни ифодалаш учун кўрсаткичларга бир хил ёндашиб бўлмайди. Масалан, корхонанинг асосий воситалари умумий ҳажми мавжуд. Бу корхона кўчмас мулкнинг умумий миқдорини ифодалайди. Бу кўрсаткич, кўриниб турганидек умумлашган кўрсаткичдир. Аммо унинг бир қисми бинолар ва иншоотлардан иборат бўлса, яна бир қисми технология ва жиҳозлардан иборатдир. Фақат биноларнинг ёки технологиянинг қиймати умумлашган кўрсаткичнинг бир қисмини ифодалайди. Уз навбатида технологиянинг ҳолати, бугунги кун талабига жавоб бўлиши, унинг унумдорлиги каби кўрсаткичлар шулар тўғрисида қўшимча хулосалар берадиган ёрдамчи кўрсаткичлардир. Шу туфайли кўрсаткичларни умумлаштириш даражаси бўйича ҳам таснифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу белгиси бўйича кўрсаткичлар уч гуруҳга: умумлашган, қисман ва ёрдамчи кўрсаткичларга бўлинади.

Умумлашган кўрсаткичларга одатда мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуасини яхлит ҳолда ифода этадиган кўрсаткичлар киради. Масалан, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи. Бу умумлашган кўрсаткич корхонада банд бўлган барча ходимлар меҳнатининг самарадорлигини ифода этади. Шу соҳага даҳлдор қисман кўрсаткичларга асосий ходимлар меҳнат унумдорлиги, ёрдамчи ходимлар, бошқарув ходимлари меҳнат унумдорлиги каби кўрсаткичлар киради.

Демак, қисман кўрсаткичлар мураккаб иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини алоҳида ифода этадиган кўрсаткичлар экан.

Булардан ташқари ушбу гуруҳга ёрдамчи кўрсаткичлар ҳам киради. Бу кўрсаткичлар номига мос кўрсаткичлар бўлиб, умумлашган ва қисман кўрсаткичларни батафсил ва тўлиқ тушуниш учун, уларнинг ички мураккаб табиатини ифода этишда қўлланиладиган кўрсаткичлардир. Бу кўрсаткичлар таҳлил жараёнида асосий кўрсаткичларга таъсир этувчи омиллар сифатида ҳам қаралади. Чунки умумлашган кўрсаткичнинг шаклланишида қисман ва ёрдамчи кўрсаткичлар ҳиссаси ва таъсири катта бўлади. Масалан, умумлашган меҳнат унумдорлиги (МУ) кўрсаткичинини олайлик. Бу уз навбатида умумий ходимлар сони (X), уларнинг тар-

кибида бевосита ишловчиларнинг улуши ($X_{ул}$) ва шу ишловчи ходимлар меҳнат унумдорлигига ($X_{му}$) боғлиқ. Бу кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги формула орқали ифодаланади:

$$MU = X \cdot X_{ул} \cdot X_{му}$$

Бу ерда MU , яъни меҳнат унумдорлиги умумлашган кўрсаткич бўлса, қолган учта кўрсаткич қисман ёки ёрдамчи кўрсаткичлардир. Агар уларнинг бир-бири билан функционал боғлиқлигини оладиган бўлсак MU —натижа кўрсаткичи, қолган учтаси ($X \cdot X_{ул} \cdot X_{му}$) омиллар сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Кўрсаткичларнинг умумлаштириш даражаси бўйича таснифланиши кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

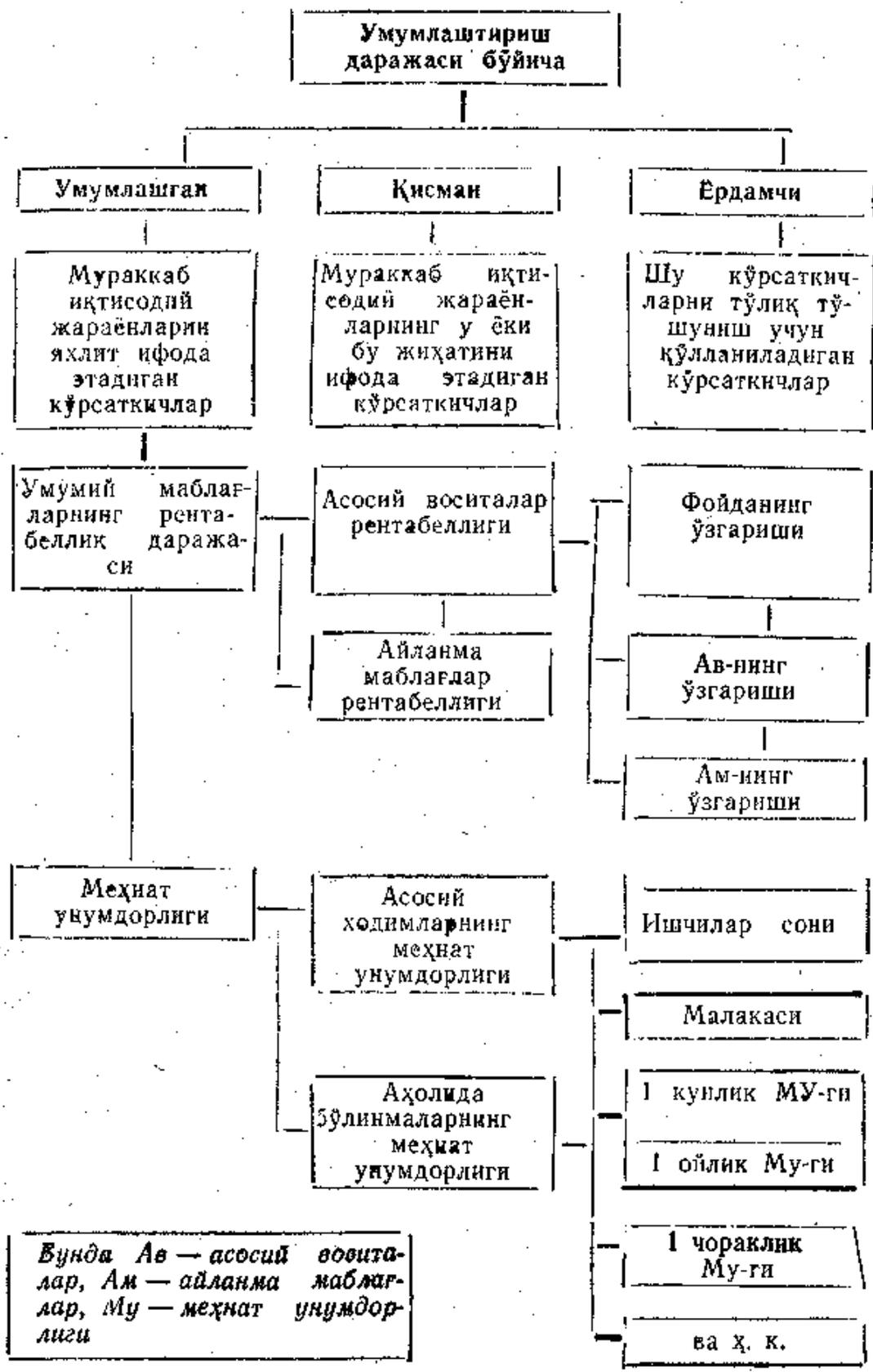
Ушбу чизмада барча гуруҳ кўрсаткичларга айрим кўрсаткичларни мисол тариқасида келтирдик. Амалиётда таҳлилнинг объекти, мақсади ва қайси даврда ўтказилишига қараб бу ерда кирувчи кўрсаткичлар ўзгариши мумкин.

IV.6. Кўрсаткичларни шаклланиш усули бўйича таснифлаш

Кўрсаткичларни шаклланиш усули бўйича ҳам таснифлаш муҳим аҳамиятга эга, чунки иқтисодий жараёнлар бошқарилиши учун уларга турли босқичларда турлича ёндашишни талаб қилади. Масалан, бизнес режадаги кўзда тутилган натижага эришиш учун маълум миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаришни талаб қилади. Бу маҳсулот миқдори режада ўз ифодасини топади. Маълум давр ўтгандан сўнг, ҳисобот даври тугагач, шу ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий миқдори ҳисобланади. Олдинги кўрсаткич бизнес режада ифодаланади. Агар мазмун жиҳатидан олиб қаралса, иккаласи ланган бўлса, бу кўрсаткич ҳажми ҳисоботда ифодала ҳам бир хил кўрсаткични, яъни маҳсулот ҳажмини ифодалайди. Аммо бири режада, иккинчиси эса ҳақиқатда. Шундай қилиб, бошқа кўрсаткичлар тўғрисида ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин, аммо ушбу масалага методологик ёндашиш учун шу келтирилган далил етарли, деб ўйлаймиз.

Кўрсаткичлар шаклланиш усули бўйича беш гуруҳга бўлинади: меъёрий, режа, ҳисоб, ҳисобот ва таҳлилий.

Кўрсаткичларнинг умумлаштириш даражаси бўйича таснифи

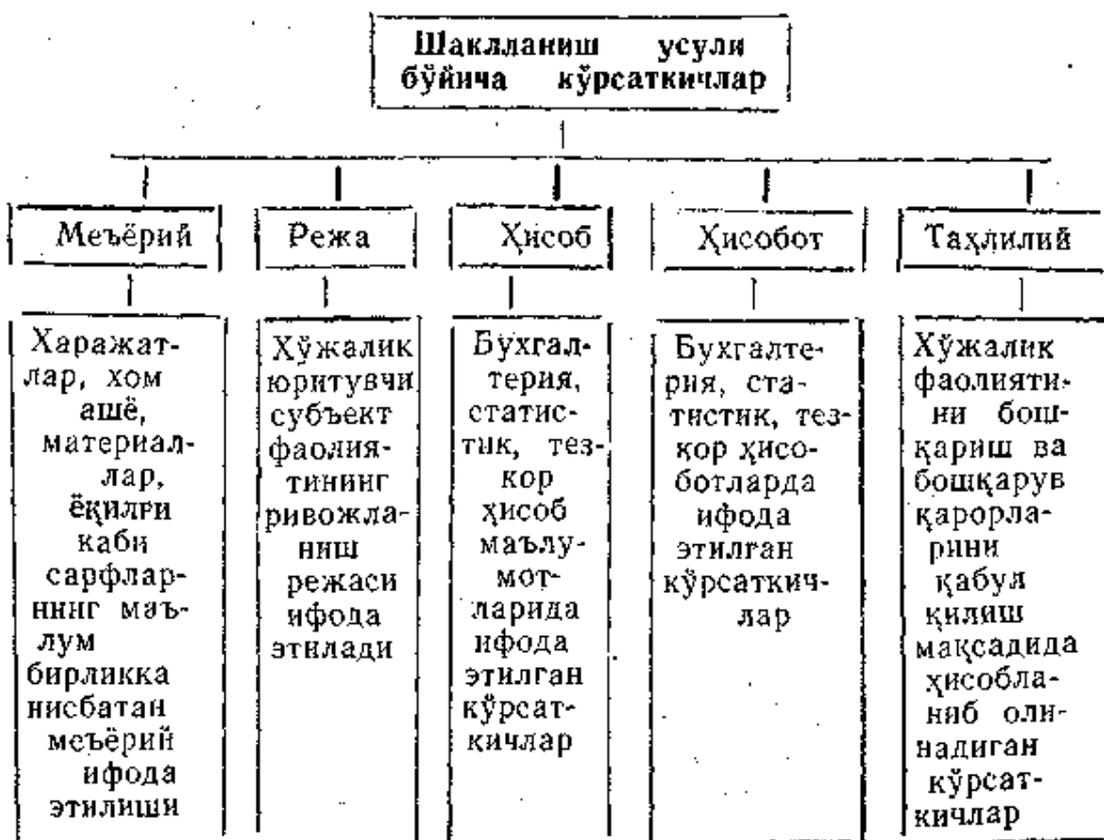


Меъёрий кўрсаткичларга, кўп ҳолларда, мамлакат миқёсидаги, давлат манфаатларига молик кўрсаткичлар киради. Масалан, бир кишининг ўртача нон истеъмол қилиш меъёри. Бу кўрсаткич давлатнинг ўз аҳолисини нон билан таъминлаш учун маълум бир даврга қанча галла ёки ун заҳирасини ҳозирлаб қўйиши учун зарур бўлади. Ҳозирги пайтда меъёрий кўрсаткичлар харажатларни ҳисоблашда, бирор маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хомашё миқдорини белгилаш каби ҳолларда ҳам кенг қўлланилмоқда. Бу айниқса фойдадан олинган солиқ миқдорини аниқлашда зарур бўлмоқда.

Шундай қилиб, меъёрий кўрсаткичларга харажатлар ва сарфларнинг маълум бирликка нисбатан меъёрда ифодаланган миқдори киради. Бу илмий, иқтисодий, ижтимоий, биологик жиҳатдан асосланган бўлиши лозим.

Режа кўрсаткичларига хўжалик юритувчи субъектларнинг ривожланиш истиқболини белгиловчи бизнес-режада ифода этилган кўрсаткичлар киради. Масалан, фойда режасини олайлик. Ушбу кўрсаткич олдиндан

Кўрсаткичларнинг шаклланиш усули бўйича таснифи



белгиланиши ва барча фаолият шу режадаги миқдорга эришишга қаратилмоғи лозим. Чунки фойданинг миқдоридан давлат ҳам, мулкдор ҳам, меҳнат жамоаси ҳам, корхона ҳам манфаатдордир.

Фойда қанча кўп бўлса акциядорлар оладиган дивиденд суммаси, давлатга тўланадиган солиқ миқдори, ходимлар оладиган рағбатлантириш суммаси, ташкилотни кенгайтиришга қоладиган маблағ миқдори шунча кўп бўлади. Демак, кўзда тутилган режадаги кўрсаткични бажаришга ҳамманинг ҳаракат қилиши лозим экан. Чунки, унда барча манфаатлар мувофиқлиги таъминланади.

Ҳисоб кўрсаткичи ҳам ўта муҳим кўрсаткичлардан биридир. Унга бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоб маълумотларида ифода этилган кўрсаткичлар киради. Иқтисодий жараёнлар кетма-кет доимий равишда содир бўлиб боради. Улар узлуксиз ҳисобга олиб борилиши лозим. Бу ҳисоб маълумотлари кўрсаткичларнинг ҳақиқийлиги ва қонунийлигини таъминлайди, чунки ҳар бир содир бўлган иқтисодий жараён тегишли равишда ҳужжатлаштирилади. Ҳужжатга тегишли масъул шахслар имзо чекиб, ташкилот муҳири босилади. Масалан, бирорта корхонадан иккинчи бир корхонага маълум ҳажмда товар жўнатилди. Бу тегишли ҳужжат орқали амалга оширилади, шу орқали ҳисобга олинади ва ҳисобдан чиқарилади. Демак, ҳисобдаги кўрсаткичлар ҳар бир кўрсаткичнинг қонунийлигини ифода этади.

Ушбу кўрсаткичлар жамланиб, маълум бир давр таъмом бўлгач ҳисоботда ифодаланади. Бу билан ҳисобот кўрсаткичлари шаклланади.

Барча кўрсаткичлардан таҳлил жараёнида фойдаланилади. Шундай қилиб, таҳлилий кўрсаткичлар тизими шаклланади. Ушбу кўрсаткичлар таснифи олдинги бетдаги чизмада келтирилган.

V БОБ. ҚОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ-ХУЖАЛИК ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

V.1. Омилли таҳлил ва унинг асосий элементлари

Жамиятда, унинг бир бўлаги бўлган корхонада содир бўладиган иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан амалга ошмайди, балки улар маълум омиллар таъсирида рўй беради. Шу туфайли корхона ишини яхшилаш учун унинг натижасига қандай омиллар ижобий, қайсилари салбий таъсир қилганлигини билиш лозим. Бу ижобий омилларни кучайтириш, салбий таъсир этувчи омилларни бартараф қилиш имконини беради. Шу туфайли иқтисодий таҳлил жараёнида омилли таҳлил усуллари-дан фойдаланиш учун унинг табиати, мазмуни, турлари, бир-бири билан боғланиш моделларини ўрганишни тақозо қилади.

Омилли таҳлил деганда, натижа кўрсаткичининг ўзгаришига таъсир қилувчи турли омилларнинг таъсири-ни иқтисодий таҳлилнинг анъанавий, математик ва бошқа усуллари орқали аниқлаш йўллари тушунилади.

Омилли таҳлилда асосан иккита элемент иштирок этади. Булар натижа ва омиллардан иборат.

Натижа иқтисодий кўрсаткич бўлиб, иқтисодий жараёнлар натижасини маълум бирликда (ўлчамда) ифода этадиган миқдордан иборат. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнининг натижаси, (унда) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан ўлчанади. Савдо билан боғлиқ иқтисодий жараённинг натижаси эса унинг товар айланмаси билан ўлчанади. Корхоналар молиявий фаолиятининг натижаси унинг олган даромади, фойдаси ва шу каби молиявий кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Омиллар деганда, шу натижа кўрсаткичи миқдорининг кўпайиши ёки камайишига сабаб бўладиган жараёнларни ифодаловчи иқтисодий кўрсаткичлар мажмуаси тушунилади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш

учун моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари лозим. Буларнинг сифати, самарадорлиги ишлаб чиқариш ҳажмини оширади. Жумладан, малакали ходимларнинг шаклланиши, илғор технологиядан фойдаланиш, сифатли хом ашёни ишлатиш маҳсулотнинг ҳажмини ва сифатини оширувчи асосий омиллардир. Агар малакали кадрлар бўлмаса яхши технология ҳам, сифатли хом ашё ҳам яхши самара бермаслиги мумкин. Ёки малакали кадрлар бўла туриб юқори даражадаги илғор технология бўлмаса бундан ҳам фойда кам, маҳсулот кўзда тутган сифат ва ҳажм даражасида бўлмайди. Шунингдек, малакали кадр, илғор технологияга эга корхоналарда сифатли ва етарли миқдорда хом ашё бўлмаса ҳам бефойда, чунки кўзланган натижага эришиш қийин. Бундан кўриниб турибдики, натижа билан омиллар, омиллар эса ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ экан.

Натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик иқтисодий кўрсаткичларда ифодаланади.

Иқтисодий кўрсаткичлар деганда, иқтисодий жараёнлар, ҳодисалар ва уларнинг натижасини миқдор ва сифат жиҳатидан ифодалайдиган номи ва ўлчамларга эга бўлган бирликлар тушунилади. Масалан, ишлаб чиқариш билан боғлиқ иқтисодий жараённи ифодаловчи асосий кўрсаткич маҳсулот ҳажми, меҳнат ресурсларини ифодаловчи кўрсаткич — ходимлар сони, кўчмас мулк ҳажмини ифодаловчи кўрсаткич — асосий воситалар, бизнинг қарздорлардаги маблағларимиз ҳажми — дебитор, биз қарз бўлган маблағ бўлса — кредитор каби кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Ана шу иқтисодий кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқликда намоён бўлади. Натижани «У» билан, омилларни «Х» билан ифодалайдиган ва натижа ўзгаришига бирқанча омиллар таъсир қиладиган деб фараз қилсак, у ҳолда натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликни ифодаловчи математик модел вужудга келади. Бу моделни **омилли таҳлил модели** ҳам деб юритиш мумкин. Бунинг шакли қуйидагича бўлади:

$$Y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \dots \cdot X_n$$

Бунда: У — натижа;

$X_1, X_2, X_3 \dots X_n$ лар — омиллар.

Натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқлик боғланишига қараб бевосита (функционал) ва билвосита (стахостик) бўлади.

Натижа ва омиллар ўртасидаги бевосита (функционал) боғлиқлик қуйидаги математик белгилар билан («+», «-», «:», «×», ва ҳ. к.) ифодаланади. Бунга қуйидаги боғлиқликларни мисол келтириш мумкин:

$$Y = \frac{X_1}{X_2}; \quad Y = X_1 + X_2 + X_3 + \dots + X_n$$

$$Y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \dots \cdot X_n; \quad Y = \frac{X_1}{X_2 + X_3 + X_4};$$

$$Y = \frac{X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \dots \cdot X_n}{X_1};$$

$$Y = \frac{(X_1 - X_2) \times X_3}{\frac{X_4}{X_5} \cdot \frac{X_6}{X_7} \cdot \frac{X_8}{X_9}}; \quad Y = \frac{(X_1 - X_2) : X_3}{X_4 + (X_5 + X_6)}$$

Натижа ва омиллар ўртасидаги билвосита (стахостик) боғлиқликларга қуйидаги боғлиқликларни мисол келтириш мумкин:

$$Y = a + bx; \quad Y = a + bx^2 + zx; \quad Y = f(x);$$

$$Y = X_1, X_2, X_3, \dots, X_n \text{ ва ҳ. к.}$$

Ушбу тушунчаларнинг мазмуни кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

V.2. Корхона молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг таснифи

Корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятига бир қанча омиллар таъсир қилади. Шу омилларни тўғри тушуниш ва ўрганишни осонлаштириш учун уларни қатор белгилари бўйича таснифлаш мумкин. Буларга қуйидагилар киради: омилларнинг моҳияти бўйича; таъсир қилиш вақти бўйича; таъсир қилиш даражаси бўйича; таъсир қилиш характери бўйича; ходиса ва жараёнларни ифода этиш бўйича; ўлчаш мумкинлиги жиҳатидан; деталлаштириш даражаси бўйича; корхона фаолиятига боғлиқлиги жиҳатидан.

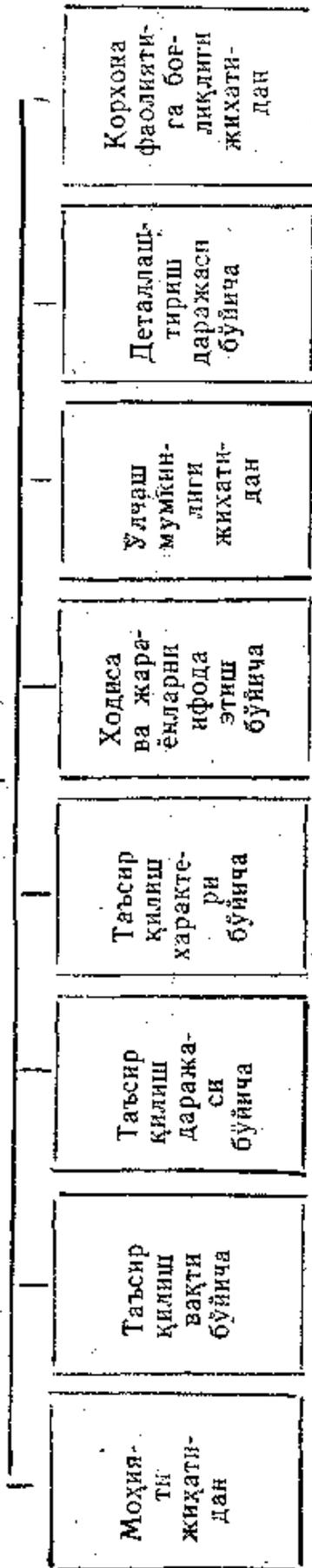
Ушбу омилларни таснифлаш белгилари 69-бетдаги чизмада келтирилган.

**Корxonанинг молиявий-хўжалик фаолиятига
таъсир қилувчи омиллар таснифи**

Омилли таҳлилда қўлланиладиган элементлар	натижа ва омиллардан иборат
Натижа	бу иқтисодий кўрсаткич бўлиб иқтисодий жараёнлар натижасини ифода этадиган миқдордан иборатдир
Омиллار	шу натижа кўрсаткичи миқдорининг кўпайиши ёки камайишига сабаб бўладиган иқтисодий кўрсаткичлар мажмуасидан иборатдир
Иқтисодий кўрсаткичлар	иқтисодий жараёнлар, ходисалар ва уларнинг натижасини миқдор ва сифат жиҳатидан ифодалайдиган номи ва рақамларга эга бўлган тушунча (бирлик)
Омилли таҳлил модели	Натижа ва омилларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи математик ифода $Y = X_1 \times X_2 + X_3 + \dots + X_n$ Бунда Y—натижа X_1, X_2, \dots, X_n —натижага таъсир қилувчи омиллар
Натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқлик	бевосита—функционал билвосита—стахостик
Бевосита—функционал боғлиқлик модели	$M = MU \cdot X$ Бунда M—Маҳсулот ҳажми MU—Меҳнат унумдорлиги X—Ходимлар соми
Билвосита—стахостик боғлиқлик	$Y = a_0 + a_1 x$ Бунда Y—натижа a_0, a_1 —тенгламанинг параметрлари x—омил

**Корхона молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир
этувчи омилларни таснифлаш белгилари**

ОМИЛЛАР



Омиллар моҳияти жиҳатидан ҳам таснифланади. Бу ҳолда улар асосий ва ёрдамчи омилларга бўлинади. Асосий омилларга натижа ўзгариши, бевосита бирламчи таъсир қилувчи омиллар киради. Масалан, маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига ходимлар сони (X) ва меҳнат унумдорлиги (МУ) билан боғлиқ омилларни оладиган бўлсак, бу ерда «X» ҳам, «МУ» ҳам асосий омилларга киради. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$M = X \cdot MU.$$

Ёрдамчи омилларга шу асосий омилларни ташкил қилувчи уларга таъсир қилувчи омиллар киради. Масалан, ходимлар сони (X) ўз навбатида бевосита ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимлар сонини (Xич) шу ходимларнинг умумий ходимлардаги улушига (Ухич) бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$X = \frac{X_{\text{ич}}}{U_{\text{хич}}}$$

Бу ерда «X» — натижа, «Xич» ва «Ухич» омиллардир. Аммо маҳсулот ҳажми нуқтаи назаридан «X» — асосий омил, «Xич» ва «Ухич» ёрдамчи омиллардир.

Худди шундай ҳолатни меҳнат унумдорлиги (МУ) бўйича ҳам келтириш мумкин. Бу ҳолда жами ходимлар «МУ»нинг миқдори бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар меҳнат унумдорлигини (Муич) шу ходимларнинг умумий ходимлардаги улушига (Ухич) кўпайтирганига тенг:

$$MU = M_{\text{уич}} U_{\text{хич}}$$

Бу ерда ҳам ушбу формула нуқтаи назаридан қаралса «МУ» натижа, «Муич» ва «Ухич»лар ёрдамчи омилларга киради.

Натижанинг асосий ва ёрдамчи омиллар билан боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

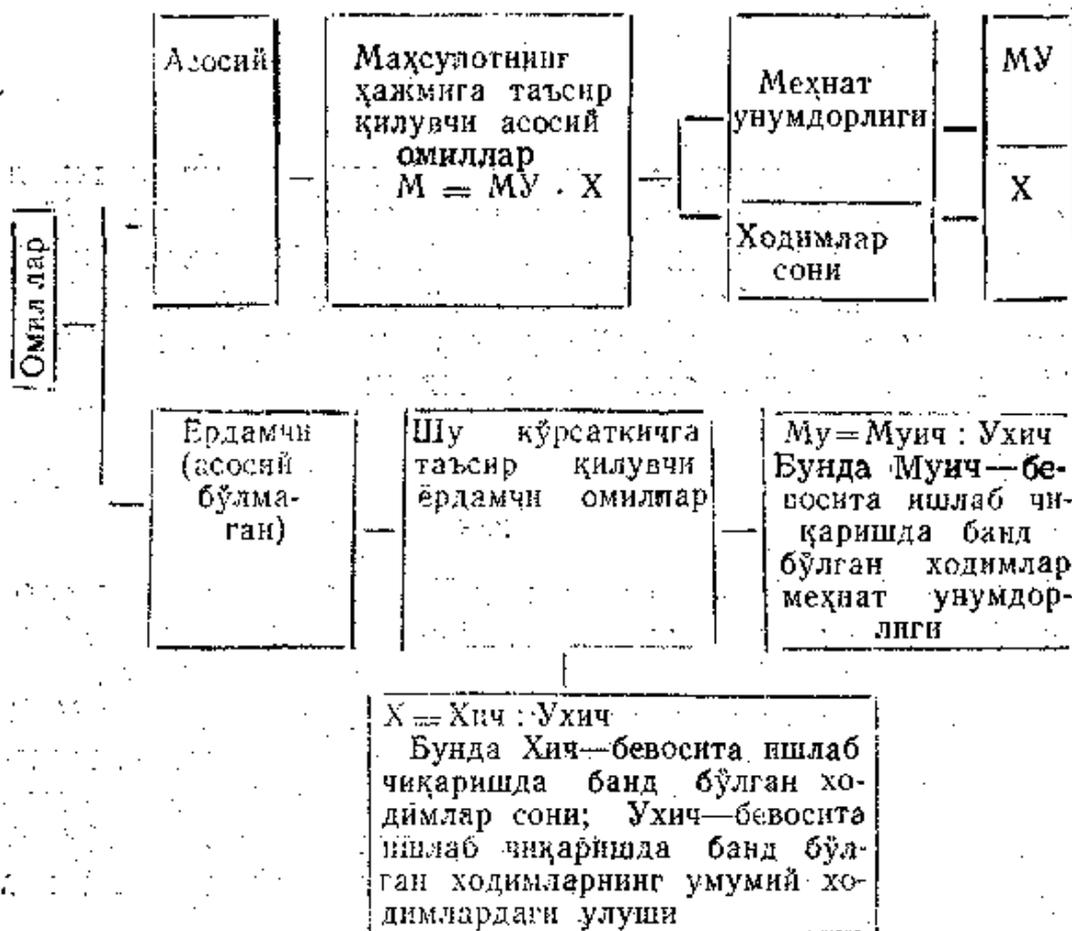
$$M = X \cdot MU = \frac{X_{\text{ич}}}{U_{\text{хич}}} \cdot (M_{\text{уич}} \cdot U_{\text{хич}})$$

Бунда M — натижа; $X \cdot MU$ — асосий омиллар;

$$\frac{X_{\text{ич}}}{U_{\text{ич}}} \cdot (M_{\text{уич}} \cdot U_{\text{ич}}) — \text{ёрдамчи омиллар.}$$

Буларнинг ўзаро боғлиқлиги қуйидаги чизмада келтирилган.

Омилларнинг моҳияти жиҳатидан таснифланиши



Омиллар таъсир қилиш вақти бўйича ҳам таснифланади. Бу белги бўйича омиллар икки гуруҳга бўлинади: доимий таъсир қилувчи омиллар ва вақтинча таъсир қилувчи омиллар.

Доимий таъсир қилувчи омилларга шундай омиллар кирадики, улар иқтисодий жараёнлар содир бўлиб турган пайтда албатта мавжуд бўлади ва унинг у ёки бу кўрсаткичини ўзгартириб туради. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулот ҳажми, биринчидан, бир қанча омиллар таъсирида ўзгариб турса, иккинчидан, қатор кўрсаткичларни ҳам, ўзгартириб туради.

Маҳсулот ҳажмининг ошиши, корхонада ходимлар сони ва иш ҳақининг кўпайишини, фойданинг ошишини таъминлайди. Меҳнат унумдорлигининг доимий равишда ўзгариб туриши ҳам маҳсулот ҳажмига, иш ҳақи фондига, иқтисодий самарадорлик каби кўрсаткичларга ҳам таъсир қилади. Бу омилларнинг таъсири доимийдир.

Аммо баъзи омиллар ҳам борки, буларнинг иқтисодий жараёнларга ва уларни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳажмига таъсир қилиши вақтинча бўлади. Масалан, иқлимнинг мавсумий ўзгариши қишлоқ хўжалигида маҳсулот ҳажмига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг маълум бир мавсумда етилишига, аҳоли даромадига, санация қилинган қишлоқ хўжалиги корхонасининг вақтинча оёққа туришига, қисқа муддатли кредит корхонанинг молиявий жиҳатдан жонланишига таъсир қилиши мумкин.

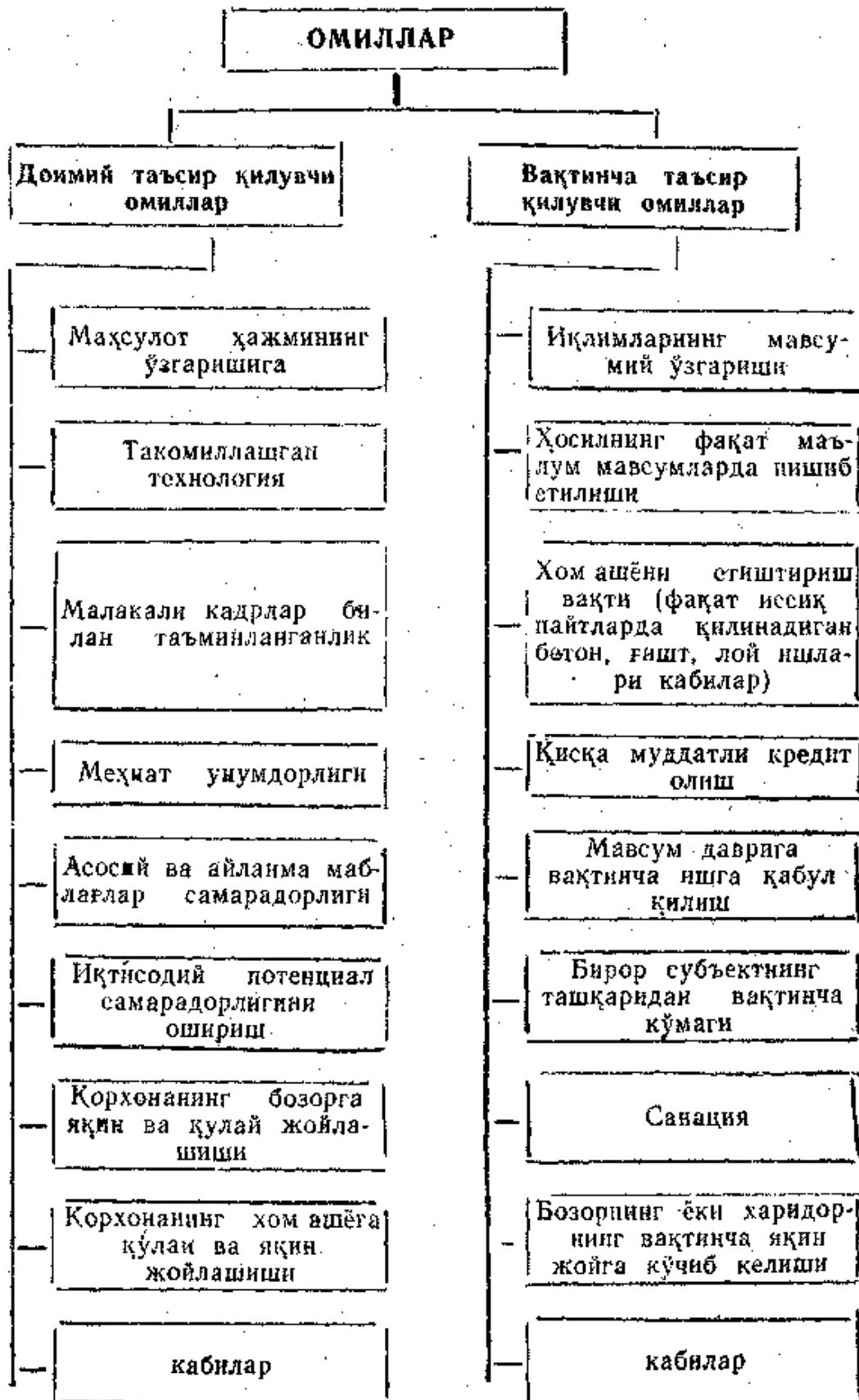
Ушбу омилларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Омиллар таъсир қилиш даражаси бўйича ҳам таснифланади. Ушбу белгиси бўйича омиллар икки гуруҳга бўлинади: умумий омиллар; ўзига хос омиллар.

Умумий омилларга барча соҳа, корхона ва иқтисодий жараёнларга таъсир қиладиган омиллар киради. Масалан, ходимлар сони барча соҳа учун бир хил. Ҳамма корхона, қайси соҳага қарашидан қатий назар, тегишли ходимлар билан таъминланиши лозим. Барча корхонада, мулк шаклидан қатий назар, ўз маблағлари бор. Бу ҳам корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятига таъсир қилади. Харажатлардан оқилона фойдаланиш масаласи бўйича ҳам худди шундай гапларни айтиш мумкин. Чунки барча хўжалик юритувчи корхоналарда, харажатларнинг бўлиши табиий. Буларнинг бари умумий, ҳамма корхоналарга тегишли омилларга киради.

Ўзига хос омиллар фақат айрим соҳаларга тегишли омиллардир. Масалан, савдо маданиятини ошириш орқали фақат савдо корхонасида натижавий кўрсаткичларни яхшилаш мумкин. Ернинг ҳосилдорлигини оладиган бўлсак, бу фақат қишлоқ хўжалик корхоналарига тегишли ўзига хос омиллардир. Сутли сигирлар бўлса, бир бош қарамолнинг ўртача сут бериш миқдори

Омилларни таъсир қилиш вақти бўйича таснифлаш



ошади. Бу ҳам фақат шу соҳага тегишли ўзига хос омиллардир.

Ушбу омилларнинг ўзаро таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Омилларнинг таъсир қилиш даражаси бўйича таснифланиши



Ушбу омилларни таҳлил қилинаётган объектга, таҳлилнинг мақсади ва вазифаларига, таҳлил қилинаётган соҳанинг ўзгаришига қараб хоҳлаганча кўпайтириш ёки камайтириш мумкин.

Омилларни таъсир қилиш характери бўйича ҳам таснифлаш мумкин. Омиллар бу белгиси бўйича ҳам икки гуруҳга бўлинади: интенсив ва экстенсив омиллар.

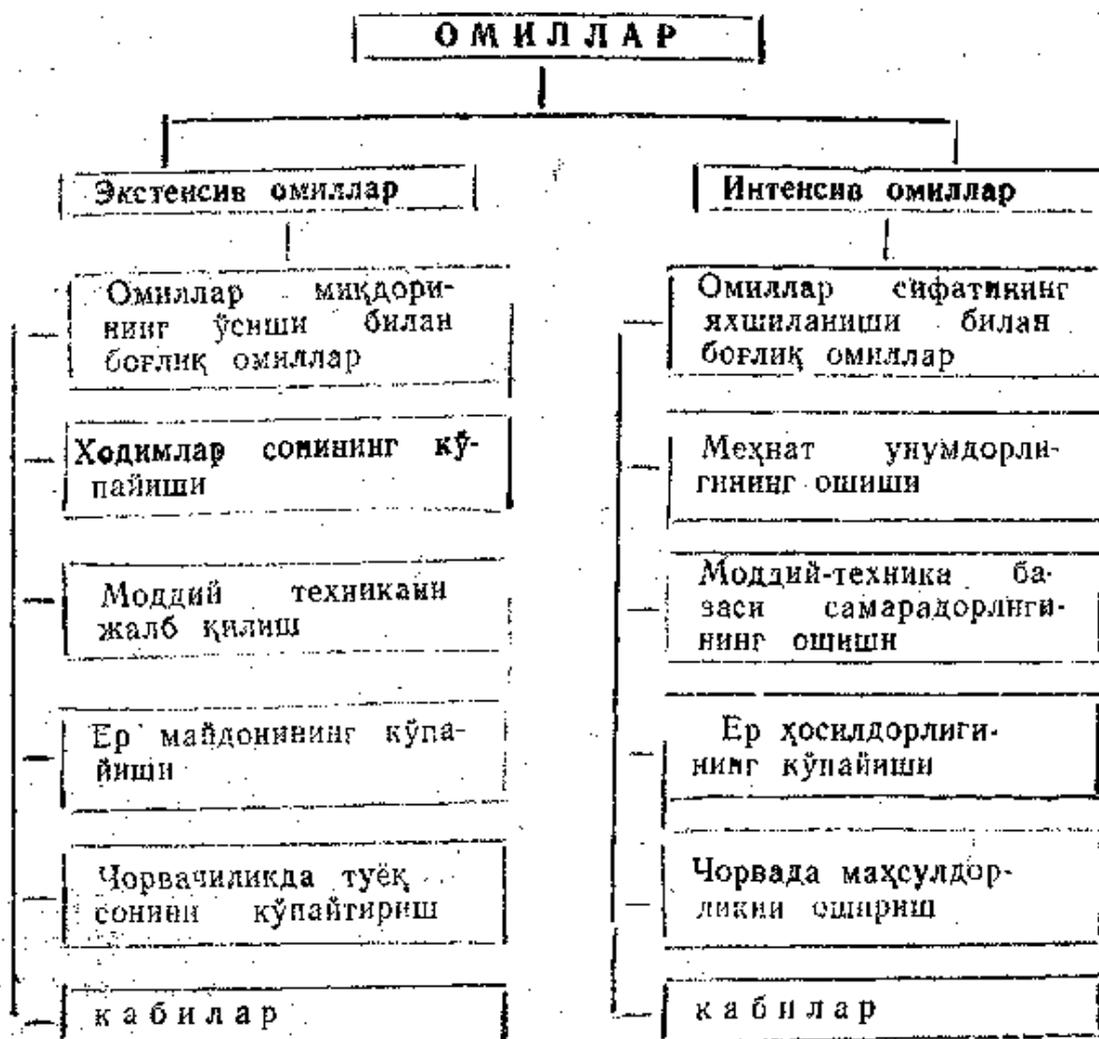
Экстенсив омилларга миқдорнинг ўсиши билан боғлиқ омиллар, яъни қўшимча моддий, молиявий ва меҳ-

нат ресурсларига жалб қилиш эвазига натижани ўзгартирувчи омиллар киради. Буларга ходимлар сонининг кўпайиши, моддий-техника базасининг қўшимча жалб қилиниши, ер майдонининг кўпайиши, чорва туёғининг ошиши каби омиллар киради.

Интенсив омилларга омиллар сифатининг яхшиланиши, яъни мавжуд моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш эвазига натижани ўзгартирувчи омиллар киради. Булар жумласига меҳнат унумдорлиги, ернинг ҳосилдорлиги, чорванинг маҳсулдорлиги, моддий-техника базасининг самарадорлиги каби омилларни киритиш мумкин. Интенсив омиллар эвазига иқтисодий ўсишга эришиш иқтисодиётнинг умумий самарадорлигини оширади.

Ушбу гуруҳ омилларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Омилларнинг таъсир қилиш характери бўйича таснифланиши.



Омиллар ҳодиса ва жараёнларни ифода этиши бўйича ҳам таснифланади. Бу бўйича омиллар икки гуруҳга бўлинади: миқдорий омиллар ва сифатий омиллар. Миқдорий омилларга кўп ҳолларда экстенсив омиллар ҳам дейилади, чунки бундай омилларнинг таъсири асосан улар миқдорининг ўсиши билан боғлиқ. Бу омиллар жумласига ходимлар сони, асосий воситалар, айланма маблағлар, иқтисодий салоҳият, ер майдони кабиларнинг ўзгариши киради. Ушбу омиллар миқдорининг ўсиши натижани кўпайтиради ва тескари-си.

Сифатий омилларга интенсив омиллар киради, чунки миқдорий омилларнинг сифат кўрсаткичлари яхшиланмиши улар самарадорлигининг ошганлигидан далолат беради. Самарадорлик эвазига натижанинг ўзгариши омилларнинг сифат натижасида ўзгарганлигини билдиради. Бундай омилларга меҳнат унумдорлиги, асосий воситалар ва айланма маблағлар самарадорлиги, молиявий ва иқтисодий салоҳият самарадорлиги, ернинг ҳосилдорлиги каби омиллар киради. Ушбу омилларнинг кўпайиши натижанинг ортишига миқдорий омилларни кўпайтирмасдан эришиш имконини беради.

Ушбу омиллар гуруҳи омилларни таъсир қилиш характери бўйича гуруҳига жуда боғлиқ. Натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликларнинг ҳар бирида миқдорий ва сифатий омиллар мавжудлигини кўриш мумкин. Масалан, маҳсулот ҳажми (M) ходимлар сони (X) ва меҳнат унумдорлиги (MU) кўпайтмасига тенг:

$$M = X \cdot MU$$

Бу ерда X — миқдорий омил; MU — сифатий омил.

Маҳсулотнинг асосий воситалар (A_B) ва унинг самарадорлиги ($C_{ав}$) билан боғлиқ омиллари қуйидагича ифодаланади:

$$M = A_B \cdot C_{ав}$$

Бу ерда A_B — миқдорий омиллар; $C_{ав}$ — сифатий омиллар.

Худди шундай боғлиқликни бошқа омиллар бўйича ҳам кўриш мумкин. Бу боғлиқликлар ва омилларнинг таснифи қуйидаги чизмада ифода этилган.

Омиллarning ҳодиса ва жараёнларни ифода этгани бўйича таснифлангани

ОМИЛЛАР

Миқдорий омиллار	НАТИЖА	Сифатий омиллار
Экстенсив омиллар		Интенсив омиллар
Ҳодимлар сони (X)	$M = X \cdot MU$	Меҳнат унумдорлиги (МУ)
Асосий воситалар (Ав)	$M = Ав \cdot Сав$	Асосий воситалар самарадорлиги (Сав)
Айланма маблағлар (Ам)	$M = Ам \cdot Сам$	Айланма маблағлар самарадорлиги (Сам)
Иқтисодий потенциал (Ип)	$M = Ип \cdot Сип$	Иқтисодий потенциал самарадорлиги (Сип)
Ер майдони (Ем)	$M = Ем \cdot Х$	Ҳосилдорлик (Х)
Молиявий потенциал (Мп)	$M = Мп \cdot Смп$	Молиявий потенциал самарадорлиги (Смп)

Омиллар ўлчаш мумкинлиги жиҳатидан ҳам таснифланади. Ушбу белгиси бўйича омиллар икки гуруҳга бўлинади: ҳисобланадиган омиллар, ҳисобланиши қийин (мумкин бўлмаган) омиллар.

Жуда кўп кўрсаткичлар ва уларни ифода этувчи омиллар ҳисоботларда акс эттирилади ва уларнинг натижага таъсирини ўлчаш мумкин. Булар жумласига ходимлар сон, меҳнат унумдорлиги, асосий воситалар ва айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, уларнинг самарадорлиги ва ҳ. к. омиллар киради.

Ҳисобланиши қийин (мумкин бўлмаган) омилларга шундай омиллар кирадики, уларни ўлчаш ёки бирорта кўрсаткич билан ифодалаш қийин. Улар ҳисоб ва ҳисоботларда ҳам ифода этилмайди. Масалан, савдо ходимларининг ҳушмуомалалиги харидорни ўзига жалб қилиб товар айланмасини кўпайтиради, аммо ушбу омил ҳеч жойда ифода этилмайди.

Натижага иқлим ўзгариши таъсири ҳам жуда катта. Аммо уни ҳам ўлчаш қийин. Аҳолининг маданий даражаси, интеллектуал савиялари меҳнат унумдорлигига катта таъсир қилади. Лекин бу омиллар таъсирини ҳам ўлчаш қийин. Ёки энг муҳим омиллардан бири — меҳнат жамоасининг аҳиллиги, ходимлар ўртасидаги ахлоқий-руҳий муҳит ҳам корхона иш натижасига жуда катта таъсир қилади. Бироқ бу омиллар таъсирини ҳам аниқлаш қийин. Шу туфайли иқтисодий таҳлил жараёнида омилларни аниқ ҳисоблайдиган усуллар билан бирга мантиқий таҳлил ҳам қўлланилади. Ҳар бир жараёни кузатишда маълум ҳулосага келиш учун инсон тафаккури катта аҳамият касб этади.

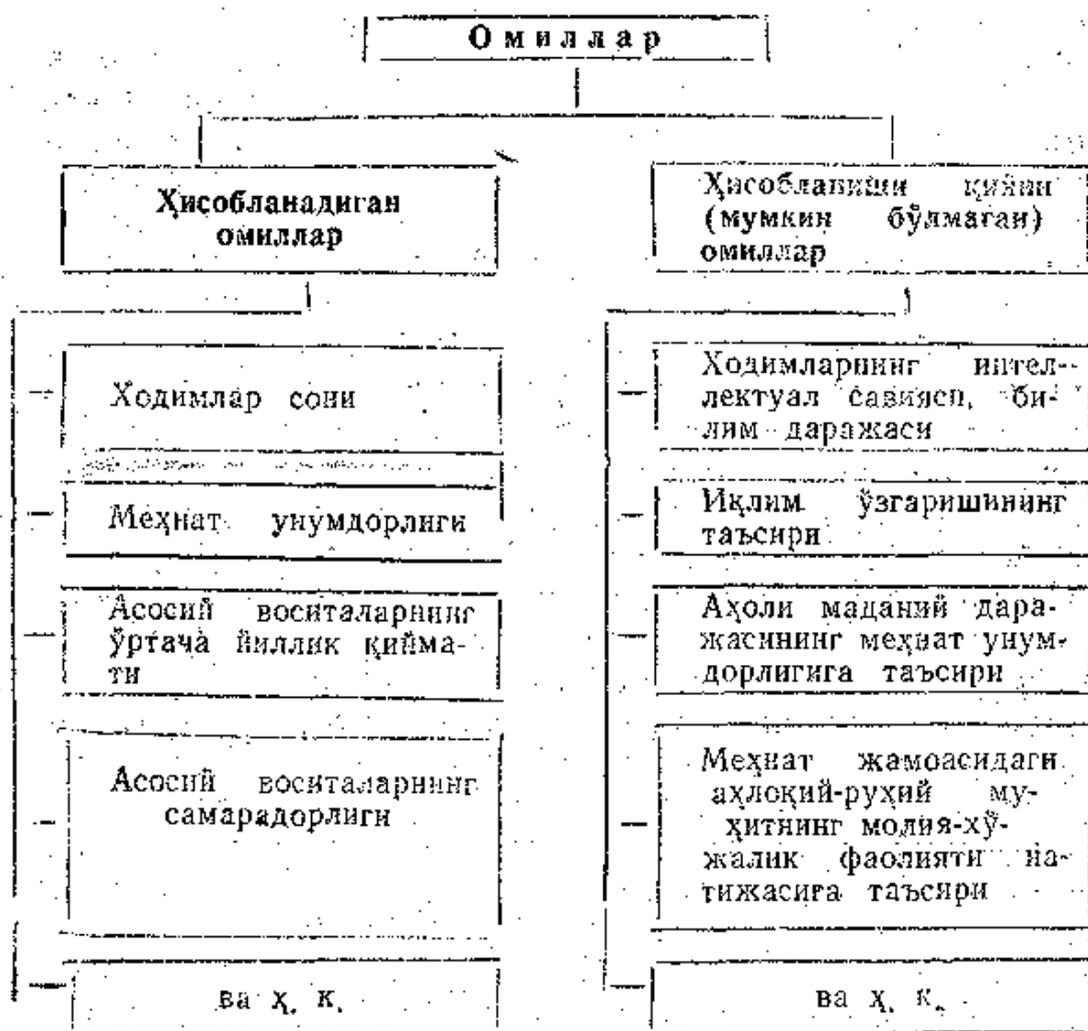
Ушбу омилларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Омилларни деталлаштириш даражаси бўйича ҳам таснифлаш мумкин. Улар ушбу белгиси бўйича ҳам икки гуруҳга бўлинади: оддий таъсир қилувчи деталлаштирилмайдиган омиллар ва мураккаб деталлаштирилмайдиган омиллар.

Оддий деталлаштирилмайдиган омилларга шундай омиллар кирадики, улар бевосита таъсир қилади ва уларнинг таъсири ўлчанади.

Деталлаштириладиган омилларга шундай омиллар кирадики, улар асосий омиллар бўлиши билан бирга қўшимча омилларни ҳам келтириб чиқаради. Масалан,

Омилларнинг ўлчаш мумкинлиги жиҳатидан
таснифланиши



корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигини (Рис) олайлик. Уни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\text{Рис} = \frac{\Phi}{I_c} \cdot 100$$

Бу ерда Φ —соф фойда; I_c —иқтисодий салоҳият. Формулада келтирилган иккала омилни ҳам (Φ , I_c) деталлаштириш мумкин. Масалан, фойда даромадлардан (D) харажатларни (X_a) айириш билан аниқланади:

$$\Phi = D - X_a$$

Иқтисодий самарадорлик (I_c) ўз навбатида тўртта элементдан иборат: асосий воситалар (A_b), айланма маблағлар (A_m), номоддий фаоллар (H_f) ва меҳнат

салоҳияти (M_c). Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$I_c = A_v + A_m + H_f + M_c;$$

Агар биринчи формулага шу икки омилнинг деталлашган қийматини қўядиган бўлсак, у қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$P_{ic} = \frac{\Phi \cdot 100}{I_c} = \frac{(D - X_a) \cdot 100}{A_v + A_m + H_f + M_c}.$$

Рентабелликни аниқлагандаги дастлабки формуладаги Φ ва I_c омиллар деталлаштириладиган омиллар бўлса, шу формуладан келиб чиққан D , X_a , A_v , A_m , H_f , M_c омиллар деталлаштирилмайдиган омилларга киради.

Ушбу омилларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Шуни таъкидлаш керакки, деталлаштирилмайдиган омил сифатида « A_v », « A_m » каби омиллар келтирилган. Агар улар бирламчи формулада иштирок этганда деталлаштириладиган омилларга кирган бўлар эди. Бу ерда бошқа омилнинг алоҳида бир детали сифатида иштирок этганлиги туфайли уларни нисбатан деталлаштирилмайдиган омилларга киритишга тўғри келди. Бундай гапларни бошқа омиллар хусусида ҳам айтиш мумкин.

Демак, деталлаштириладиган омилларни бирламчи ва ундан келиб чиқадиган деталлаштирилмайдиган омилларни иккиламчи омиллар деб қабул қилиш мумкин экан.

Омиллар корхона фаолиятига боғлиқлиги жиҳатидан ҳам таснифланади. Ушбу белги бўйича омиллар уч гуруҳга бўлинади:

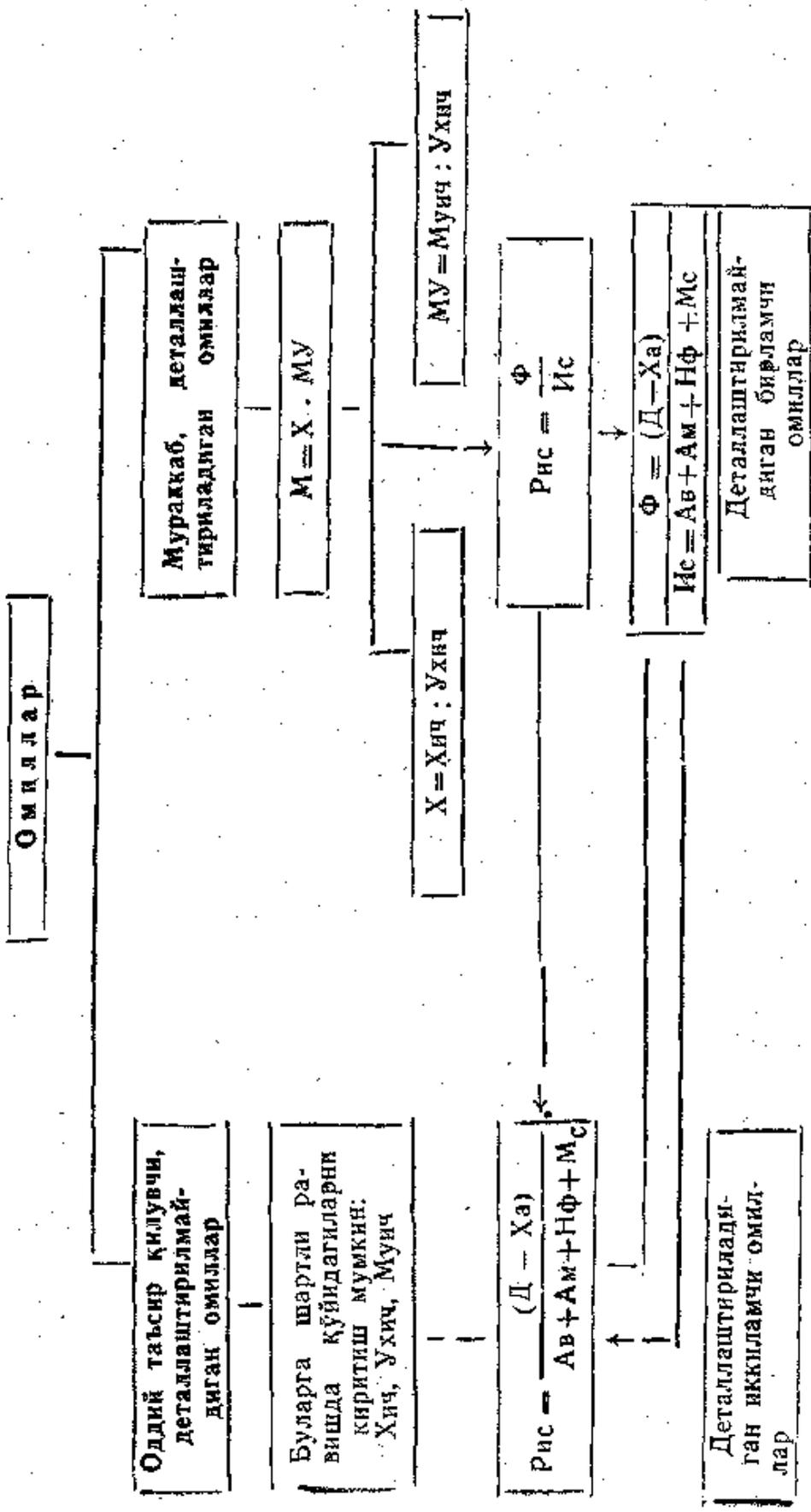
Корхона фаолиятига бевосита боғлиқ (ички) омиллар;

Корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган (ташқи) омиллар;

Давлат қонунлари, қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжат талабларига амал қилиш ва уларни бузиш билан боғлиқ омиллар.

Корхона фаолиятига бевосита боғлиқ омилларга шу корхонага раҳбарлик қилаётган ва у ерда ишлаётган барча ходимларнинг фаолияти, моддий-техник таъми-

Омиллarning деталлаштириш даражаси буйича таснифланиши



ноти, қўлланилаётган технология каби барча омиллар киради. Бу омилларнинг таъсири корхона маъмурияти фаолиятига, уларнинг билим, савиясига, тажрибасига, тадбиркорлиги ва ташаббускорлигига бевосита боғлиқ.

Аммо жуда кўп омиллар борки, корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятига сезиларли даражада таъсир қилади, лекин улар корхонанинг фаолиятига боғлиқ бўлмайди. Масалан, қишлоқ хўжалигида, айниқса меваларнинг ҳосилдор бўлишида иқлимнинг таъсири жуда катта. Қанча парвариш қилганинг билан айни гуллаб турган пайтда совуқ уриб бирорта мева қолмаслиги мумкин.

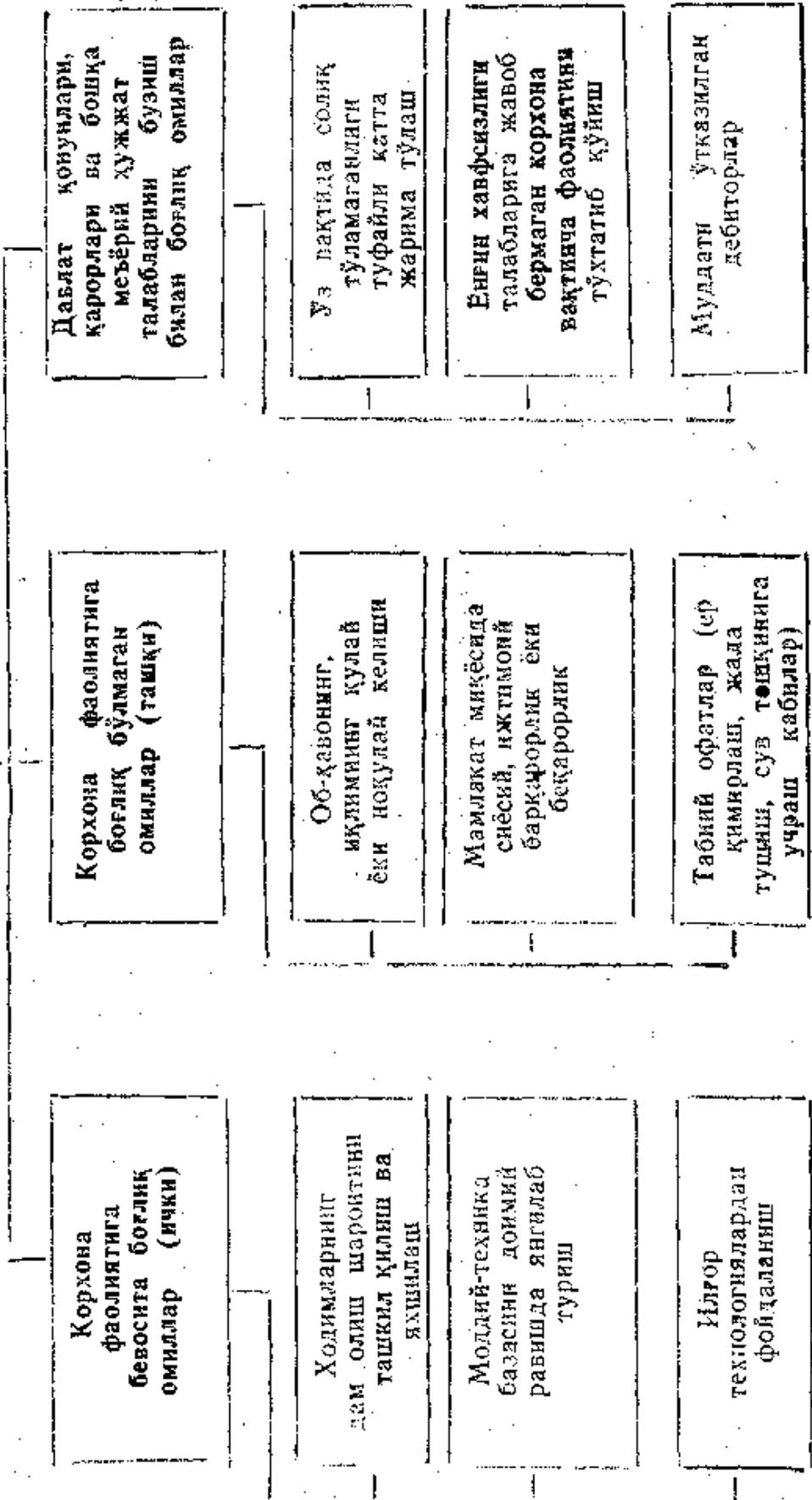
Ёки яна бир мисол. Қишлоқ хўжалигида жуда яхши ҳосил етказиш мумкин. Аммо ҳосилни йиғиш олдидадан бир жала тушиб, дўл ёғиб ҳаммасини сувга оқизиб кетиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Демак, жуда муҳим омиллар, корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаса-да, унинг натижасига катта таъсир қилар экан.

Табиий офатлардан ташқари корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган кўпгина иқтисодий омиллар ҳам мавжуд. Масалан, савдо корхонасининг товар айланмаси ҳажми бевосита аҳоли пул даромадига боғлиқ. Қанча даромад кўп бўлса аҳолининг шунча товарларни харид қилиб олиш имкони бўлади ва аксинча.

Лекин шундай омиллар ҳам борки, улар корхона фаолиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, корхона мутахассислари ва раҳбарларининг билиб-билмай давлат қонунлари, қарорларини ва бошқа меъёрий ҳужжатларда келтирилган кўрсатмаларини ўз вақтида бажармаслиги оқибатида тўланиши керак бўлган маблағларга яна қўшимча катта миқдорда жарималар, фоизлар тўлаши мумкин. Бу харажатлар кўзда тутилмаган харажатлар бўлиб, корхона оладиган фойдасини сунъий равишда камайтиради. Ушбу гуруҳ омилларига яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ўз вақтида солиқ тўламаганлиги туфайли катта жарима тўлашлик. Ўз вақтида чорасини кўрмасдан муддати ўтган дебиторлар ва умидсиз дебиторларнинг пайдо бўлиши каби бир қанча омиллар корхона фаолиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу туфайли бу масалаларга корхона раҳбарлари, мулк эгалари ало-

Омиллари корхона фаолиятига боғлиқлиги жиҳатидан таснифлаш

О М И Л Л А Р



Моддий ва
маънавий
раббатлантиришни
йўлга қўйиш

Бозорни яхши
ўрганмиш ва
маркетинг
хизматини яхши
йўлга қўйиш

каби л а р

Ернинг
хосилдорлиги

Қосунларнинг тўғри
ва ўз вақтида
чиқарилиши

Давлатнинг
кафолатлари

ва ҳ. к.

Муаддатга ўтказилган
кредитлар

Умидсиз
дебиторларнинг
пайдо бўлиши

ва ҳ. к.

ҳида аҳамият беришлари лозим. Ушбу омилларнинг таснифи олдинги икки бетдаги чизмада келтирилган.

Кўрииб турибдики, корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятига бир қанча омиллар таъсир қилар экан. Аммо шуни эътироф этиш керак-ки, бу омилларнинг натижа ўзгаришига таъсири фақат иқтисодий таҳлилда аниқланади.

Иқтисодий таҳлил фанининг предметида корхонада объектив ва субъектив омиллар таъсирида содир бўлаётган иқтисодий жараёнларнинг ахборотлар манбаида ифодаланиши кўрсатилган. Демак, омиллар таъсирини ўрганиш ва аниқлаш шу фанинг предмети ташкил қилар экан. Буни амалга оширишда иқтисодий таҳлилнинг бир қанча усулларидан фойдаланилади.

VI БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚУЛЛАНИЛАДИГАН УСУЛЛАР

VI.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар таснифи

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фанининг моҳияти ва мазмуни ҳам ислохотлар даврида тубдан ўзгарди. Олдин таҳлилнинг натижаси асосан режани бажариш учун ички имкониятларни ахтариб топишга қаратилган бўлса, эндиликда ҳар бир корхонанинг ички имкониятларини молиявий-хўжалик фаолиятини яхшилаш учун сафарбар қилишга қаратиладиган бўлди. Бундан кўриниб турибдики, таҳлилнинг мақсади ҳам ўзгарди. Олдин таҳлил яхши ютуқларни ошкора этган бўлса, эндиликда яхши усулларнинг тижорат сирини эканлигини кўрсатиб беради.

Бозор иқтисодиётига хош бўлган рақобат ҳар бир корхонани ўз тижорат сирларини сақлашга мажбур қилади. Бундай шароитда хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг умумий усули бўлиши лозим. Лекин ҳар бир корхона ушбу умумий усуллар орқали ўзининг ички имкониятларини топади ва у ўта муҳим бўлса тижорат сирини сифатида сақлаши мумкин. Хуллас, рақобат ҳар бир корхонани, мулк шаклидан қатъи назар, самарали ишлашини талаб қилади. Самарадорликни узлуксиз ошириб бориш учун унинг ҳолатини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо қилади. Шу орқали ҳар бир корхона ўзининг истиқболини, молиявий барқарорлигини таъминлашни кўра билиши лозим. Бу тadbир фақат таҳлил орқали амалга ошишини эътироф этган ҳолда шунини таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиёти шароитида барча иқтисодий механизмлар, жумладан иқтисодий таҳлил ҳам, унинг усуллари ҳам кескин такомиллаштирилиши табиий.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда бир қанча

усуллар қўлланилади. Ҳозир иқтисодий таҳлил назариясига бағишланган кўплаб адабиётлар мавжуд. Аммо уларда таҳлил усулларини ёритишга турлича ёндашилган. Кўплари амаллиётга қўлланилиши қийинлигидан ташқари, бозор иқтисодиёти учун яроқсиз. Бундан ташқари адабиётларда таҳлилда қўлланиладиган усулларнинг соддаликдан мураккаблик сари ифодаланиши таъминланмаган. Буларнинг ҳаммаси инобатга олиниб ислохотлар даврида таҳлил усуллари маълум тартибга солинган ҳолда ёритилиши лозим, деган хулосага келинди.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда жуда кўп усуллар қўлланилади. Шу фан вужудга келгандан сўнг уларни фаннинг методи билан бирга берилар эди. Эндликда эса, усулларга алоҳида тўхталиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб бермоқдалар: 1) анъанавий усуллар, 2) математик усуллар.

Анъанавий усуллар энг қадимги усуллар бўлиб, улар таҳлил вужудга келган кундан бошлаб қўлланилиб келинаётган усуллардир. Буларга қўйидагилар киради: солиштириш усули; мувозанат усули (баланс усули); фарқли усул; қайта ҳисоблаш усули; занжирли алмаштириш усули; индекс усули; интеграл усул; нисбий кўрсаткичли усул. Бундан ташқари бир қанча статистик усуллар ҳам қўлланилади.

Математик усуллар таҳлил фаннинг такомиллашуви билан, унга ЭХМларни қўллаш ва математик усуллардан фойдаланиш жараёнида кириб келган. Бунинг талай усуллари билан биргаликда бир қанча типлари ҳам, мавжуд. Математик моделларнинг типларига қўйидагилар киради; мультипликатив модель, аддитив модель; қасрли модель кабилардир. Ушбу моделларнинг ҳаммаси ҳам иқтисодий ахборотларни таҳлил қилишда кенг қўлланилиб келинмоқда.

Аддитив модел натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик қўшув билан ифодаланганда қўлланилади. У ўқилиши ва ёзилиши жиҳатдан жуда содда ва ихчамдир. Мультипликатив модел натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик кўпайтириш билан ифодаланса қўлланиладиган моделдир. Қасрли модел эса натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик бўлиш билан ифодаланганда қўлланилади. Иқтисодий таҳлилда қўл-

ланиладиган усулларнинг таснифини кейинги бетдаги чизмада ифодалаш мумкин.

Ушбу усулларнинг барчаси хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда қўлланилади. Анъанавий усуллар барча дарсликларга у ёки бу шаклда киритилган. Булар асосан микро-иқтисодий таҳлилда кенг қўлланилади. Макро-иқтисодий таҳлилда кўпинча математик усуллардан фойдаланилади.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар таснифи



VI.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усулларнинг тавсифи

VI.2.1. Солиштириш усули. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда қўлланиладиган усулларнинг энг кўп учрайдигани солиштириш усулидир. Бу усулни қўллаш билан таҳлил бошланади. Шу усул орқали таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг фарқи аниқланади. Қолган барча усуллар солиштириш натижасида аниқланган фарқни исботлашга, аниқлашга қаратилган бўлади. Солиштиришда асос қилиб миқдорлар олинади. Миқдорларга статистика фанида жуда катта аҳамият берилади, чунки иқтисодиётнинг ўлчами миқдорларда ифодаланади. Жумладан, янгидан яратилган миллий ялпи ички маҳсулотнинг бир йиллик миқдори, товар оборотининг (айланмасининг) миқдори, миллий даромаднинг миқдори ва ҳ. к.

Миқдор кўрсаткичлари асосан бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида ўз ифодасини топади, чунки содир бўлган иқтисодий жараёнлар биринчи галда бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади ва ҳисоботида жамланади.

Таҳлил қилиш учун миқдор кўрсаткичларининг барча турлари: мутлоқ миқдор, нисбий миқдор, ўртача миқдор кабилар қўлланилади.

Мутлақ миқдор ҳар қандай миқдорнинг асоси, иқтисодий жараёнларни санайдиган ва ўлчайдиган бошланғич рақамдир. Масалан, савдо корхоналари сони, корхонада ишлайдиган ходимлар сони, корхонадаги жиҳозлар сони, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сони кабиларни санаш йўли билан аниқласа, ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот, товар маҳсулоти, товар обороти кабилар бевосита ўлчаш йўли билан аниқланади. Бундай мутлақ миқдорлар ҳажм кўрсаткичлари деб аталади. Мутлақ миқдордан таҳлилда фойдаланишда асосан қўшиш ва айириш амаллари ишлатилади.

Мутлақ миқдорлар ўлчов бирлигига қараб натура, шартли натура, пул ва комплекс турларга бўлинади. Режали иқтисодиёт шароитида кўрсаткичлар асосан пул бирлигида ифодаланар эди. Эндиликда пулнинг қадрсизланиш жараёни давом этиб турган пайтда ва кўп мулкчилик шаклидаги иқтисодиётнинг вужудга келиши таҳлил қилишда натура, шартли натура ва комплекс кўрсаткичлардан кенг фойдаланиш заруратини тўғдирди.

Умуман олганда иқтисодий жараёнлар, айниқса уларни маълум рақамларда ифодалаш шунчалик мураккабки, унда фақат бир хил ўлчовга эга бўлган кўрсаткич билан чекланиб бўлмайди. Шу туфайли уни таҳлил қилишда кўплаб кўрсаткичлардан фойдаланилади. Буларсиз таҳлил қилиш, умуман ижтимоий-иқтисодий жараёнларга баҳо бериш, бошқарув қарорларини қабул қилиш қийин. Шу билан биргаликда фақат мутлоқ миқдор орқали хўжалик фаолияти ҳақида чуқур ва батафсил хулоса қилиш ҳам мумкин эмас. Шу туфайли таҳлил учун мутлоқ миқдор билан биргаликда нисбий миқдорлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Нисбий миқдорлар таҳлил қилишда дастлабки ва энг муҳим хулоса чиқариш учун асос бўлади. Нисбий миқдорлардан таҳлилда фойдаланишда асосан бўлиш ва кўпайтириш усуллари ишлатилади. Буларнинг ҳажмини солиштириш ва фарқини аниқлаш учун айириш амалидан фойдаланилади.

Нисбий миқдор таҳлил жараёнида асосан мутлоқ миқдорларни бир-бирига бўлиш натижасида вужудга келади ва иқтисодий жараёнлар ҳақида аниқ маълумотлар беради. Масалан, бирор кўрсаткич бўйича режанинг бажарилиши, ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати, меъёрга нисбатан эришилганлик даражаси кабилар.

Таҳлил жараёнида нисбий миқдорнинг нимани ифодалаш моҳиятига қараб бир қанча турлари қўлланилади:

- режа топшириғи ва бажарилишини ифодаловчи нисбий миқдор;
- ўзгариш суръатини ифодаловчи нисбий миқдор;
- таркибни ифодаловчи нисбий миқдор;
- меъёрга (эталонга, ўртачага) нисбатан эришилган даражасини ифодаловчи нисбий миқдор;
- интенсивлик даражасини ифодаловчи нисбий миқдор ва ҳ. к.

Бу нисбий миқдорлар ҳажми таҳлил учун тўлароқ хулосаларни чиқариш учун асос бўлади. Масалан, режа топшириғи дўконда 105 фоизга бажарилди, ўтган йилга нисбатан корхонанинг ялпи даромади 107 фоизга ошди, шу объектнинг умумий товар маҳсулотидаги улуши 15 фоизни ташкил қилди, меҳнат унумдорлиғи эталонга нисбатан 15 фоизга кам бўлди, товар маҳсулотининг

80 фоиз ўсиш суръати интенсив омиллар эвазига вужудга келди ва ҳ. к.

Мана шу келтирилган ҳар бир кўрсаткич таҳлил қилувчи учун маълум хулосага келишда реал асос бўлиб хизмат қилади. Таҳлил жараёнида мутлоқ ва нисбий миқдорлар билан биргаликда ўртача миқдорлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Ўртача миқдорлар таҳлилда иқтисодий ҳодиса ва жараёнлардаги маълум қонуниятларни ва умумий йўналиш тенденцияларини аниқлашда қўлланилади. Бу миқдорни қўллашнинг зарурлиги шундаки, иқтисодий жараёнлар алоҳида объектлар бўйича ўрганилганда вақтинчалик тасодифлар таъсирида бўлиши мумкин. Масалан, корхона чет мамлакат хом ашёси асосида ишлайди. Хом ашё бир йилда тўлиқ келтирилди. Бу корхонанинг шу йилги кўрсаткичи жуда юқори, аммо иккинчи йилда хом ашёни келтириш имкони бўлмади. Бу йил эса корхонанинг ишлаб чиқариш кўрсаткичи жуда паст бўлиши табиий. Албатта, бу тасоддий ҳол, чунки ишчиларнинг малакаси, моддий техника базаси, унинг технологик даражаси ўзгармасдан қолиши мумкин. Бошқа бир мисол. Бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришга мўлжалланган бир қанча корхона мавжуд. Аммо шулардан ярми хом ашёни ўз вақтида келтиришга муваффақ бўлса, фақат ана шу корхоналар иши яхши бўлиши мумкин. Қолган корхоналарда фақат шу омил эвазига ишлаб чиқариш даражаси паст бўлиши табиий. Шунга ўхшаш тасодифларни бартараф қилиш учун ўртача миқдорлардан фойдаланилади.

Ўртача миқдорларни аниқлашнинг бир қанча усуллари мавжуд: ўртача арифметик, ўртача гармоник, ўртача хронологик кабилар. Бу усуллар статистика фанининг «Ўртача миқдорлар» бобида батафсил ўрганилади. Шу туфайли ушбу бобда яна ўша мавзуга муножаат қилишни тавсия қиламиз.

VI.2.2. Мувозанат усули. Ушбу усул бухгалтерия ҳисоби, статистика, режалаштириш каби иқтисодий ишларда кенг қўлланилади. Бу усул омиллар билан натижа ўртасида функционал боғланиш бўлганда омиллар таъсирини ҳисоблашда, хўжалик фаолиятидаги мувозанатни сақлашда қўлланилади.

Мувозанат усулининг қўлланилишини иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида тузиладиган товар ва бошқа моддий

бойликлар мувозанати мисолида кўриш мумкин. Бунда асосан товар мувозанати формуласидан фойдаланилади:

$$Зйб + КТ = Т + Хч + Зоx.$$

Бунда Зйб — товар захирасининг ҳисобот йили бошидаги қолдиғи; КТ — келиб тушган товарларнинг ҳисобот йилидаги ҳажми; Т — товар обороти (ҳисобот даврида сотилган товарларнинг ҳажми); Хч — товарларнинг турли сабаблар билан чиқиб кетиши (табiiй камайиши, чириши, синиши ва бошқалар); Зоx — товар захираларининг ҳисобот йили охиридаги қолдиғи.

Юқоридаги формулага асосан ҳар бир миқдорни қолганларининг алгебранк йиғиндисини кўринишида тасвирлаш мумкин. Масалан, товар обороти ҳажмини қуйидаги функционал боғлиқликда ифодалаш мумкин:

$$Т = Зйб + КТ - Хч - Зоx.$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, товар оборотига тўртта омил таъсир қилган. Товар захираларининг бошланғич қолдиғи ва келиб тушган товарлар ҳажмининг кўпайиши товар оборотига ижобiiй таъсир қилса, товарларнинг ҳар хил чиқимлари ва товар захираларининг йил охиридаги қолдиқ сўммасининг кўпайиши натижага салбiiй таъсир қилади.

Товарларнинг йил охиридаги қолдиғи ўзгаришининг товар оборотига таъсири ($\Delta Тзйб$)ни топиш учун товар захираларининг ҳисобот йилидаги миқдоридан ($Зйб_1$) шу кўрсаткичнинг асос йилидаги миқдори ($Зйб_0$) айириб ташланади, яъни:

$$\Delta Тзйб = Зйб_1 - Зйб_0.$$

Товар келиб тушишининг товар обороти ҳажмига таъсири ($\Delta Ткт$) топиш учун унинг ҳисобот йилидаги миқдоридан ($КТ_1$) асос йилидаги миқдори ($КТ_0$) айириб ташланади, яъни:

$$\Delta Ткт = КТ_1 - КТ_0.$$

Товарлар ҳар хил чиқиб кетишининг товар обороти ҳажмига таъсири ($\Delta Тхч$) топиш учун унинг ҳисобот давридаги миқдоридан ($Хч_1$) асос давридаги миқдори айириб ташланади ($Хч_0$), яъни:

$$\Delta Тхч = Хч_1 - Хч_0.$$

Товар захираси қолдигининг ҳисобот даври охиридаги ўзгаришининг товар оборотига таъсирини ($\Delta T_{зох}$) топиш учун унинг ҳисобот давридаги миқдоридан ($Зоx_1$) асос давридаги миқдори ($Зоx_0$) айирилади, яъни:

$$\Delta T_{зох} = Зоx_1 - Зоx_0$$

Омиллар таъсири ҳисобининг тўғрилигини аниқлаш учун ҳамма омиллар таъсирини кўшиш лозим. У ҳолда умумий фарқ барча омиллар таъсирига тенг бўлади:

$$\Delta T = \Delta T_{зйб} \pm \Delta T_{кт} \pm \Delta T_{хч} \pm \Delta T_{зох}$$

Мувозанат усулини қўллаб натижага омиллар таъсирини ҳисоблаш қуйидаги жадвалда келтирилган:

Товар обороти ҳажмининг ўзгаришига товар мувозанати кўрсаткичлари билан боғлиқ омиллар таъсирини аниқлаш

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳисобот- да	Фарқи (+, -)	Омиллар таъсири
1. Товар захираларининг бошланғич қолдиги (Зйб)	648,0	641,8	-6,2	-6,2
2. Келиб тушган товарлар (КТ)	3069,8	3176,1	106,3	+106,3
3. Товарларнинг ҳар хил чиқиб кетиши (Хч)	0,4	0,3	-0,1	+0,1
4. Товар захираларининг охириги қолдиги (Зоx)	695,9	698,3	+3,0	-3,0
5. Товар обороти (Т)	3021,5	3118,7	+97,2	x

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, товар обороти ҳажми ҳисобот даврида режадагига нисбатан 97,2 минг сўмга ошган. Ушбу ўзгаришга товар келиб тушишининг 106,3 минг сўмга ошиши ва товарларнинг ҳар хил чиқиб кетишининг 0,1 минг сўмга камайиши ижобий таъсир қилган. Бошқа омиллар эса товар оборотининг ўзгаришига салбий таъсир кўрсатган. Жумладан, товар захираларининг ҳисобот даврининг бошида меъёрга нисбатан 6,2 минг сўмга кам бўлиши, шу даврнинг охирида эса меъёрдан 3,0 минг сўмга ошиқча бўлгани товар оборотига салбий таъсир қилган. Шундай қилиб, товар оборотининг умумий фарқида 97,2 минг сум вужудга келган:

$$-6,2 + 106,3 + 0,1 - 3,0 = +97,2 \quad \text{минг сўм}$$

Ушбу таҳлил натижаси товар оборотини кўпайтиришнинг ички имкониятларини топиш учун асос бўлади. Агар ҳисобот йилида товар захираларининг бошланғич ва охириги қолдиқлари меъёр даражасида бўлганда, товар обороти яна 9,2 минг сўмга (6,2 + 3,0) кўпайган бўлар эди. У ҳолда ҳақиқий товар обороти 3118,7 минг сўм эмас, балки 3127,9 минг сўмни (3118,7 + 9,2) ташкил қилган бўларди. Унинг ўтган йилги ёки асос йилга нисбатан фарқи 97,2 минг сўм эмас, балки 106,4 минг сўмни (97,2 + 9,2) ташкил қилган бўларди. Товар оборотининг кўпайиши эвазига бошқа кўрсаткичлар ҳам яхшиланар эди.

VI.2.3. Қайта ҳисоблаш усули. Бу усул натижага битта ёки иккита омил таъсир қилган пайтларда қўлланилиши қулай. Унинг моҳияти режадаги натижани биринчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисоблаб олинишидан иборатдир. Масалан, товар обороти (Т) асосий капиталнинг ўртача қиймати (Ак) ва шу капиталнинг самарадорлиги билан функционал боғлиқ. Бу қуйидаги формулада ифодаланади:

$$T = A_k \cdot K_c$$

Бунда K_c — Асосий капиталнинг самарадорлиги.

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, натижага иккита омил таъсир қилади. Ҳар бир омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун натижани қайта ҳисоблаб оламиз. Бу биринчи омилнинг ҳақиқий миқдорини (A_{k_1}) иккинчи омилнинг режадаги миқдори билан кўпайтириш йўли билан аниқланади (K_{c_0}), яъни:

$$T_{kx} = A_{k_1} \cdot K_{c_0}$$

Омилларнинг товар оборотига таъсирини топиш учун қуйидаги ҳисоб-китобларни амалга ошириш лозим:

1. Товар оборотининг асосий капиталининг ўзгариши эвазига ўзгарганлигини (ΔT_{ak}) топиш учун товар оборотининг қайта ҳисобланган миқдоридан (T_{kx}) унинг режадаги ҳажмини айириш кифоя (T_0):

$$\Delta T_{ak} = T_{kx} - T_0 = (A_{k_1} \cdot K_{c_0}) - (A_{k_0} \cdot K_{c_0})$$

2. Товар обороти ўзгаришида асосий капитал самарадорлигининг таъсирини (ΔT_{kc}) аниқлаш учун товар

оборотининг ҳақиқий суммасидан (T_1) унинг қайта ҳисобланган миқдорини ($T_{кх}$) айриш кифоя:

$$\Delta T_{кс} = T_1 \cdot T_{кх} = (A_{к1} \cdot K_{с1}) - (A_{к1} \cdot K_{с0})$$

Икки омилнинг таъсири товар обороти фарқининг умумий суммасига тенг бўлиши керак:

$$\Delta T = \Delta T_{ак} \pm \Delta T_{кс}$$

Ушбу назарий тавсияни аниқ маълумотларни қўллаб ечиш йўлини қуйидаги жадвал орқали кўриш мумкин

Товар обороти ҳажмига асосий капитал ва улар самарадорлигининг таъсирини қайта ҳисоблаш усулини қўллаб аниқлаш

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Қайта ҳисобланган	Фарқи (+, —)		
				шу жумладан		
				жами	Ак эвазига	Кс эвазига
Товар обороти, минг сўм	42850,0	44520,0	42636,3	+1670,0	-213,7	+1883,7
Асосий капиталнинг йиллик қиймади, минг сўм	26664,5	26531,6	26531,6	-132,9	x	x
Асосий капиталнинг самарадорлиги, сўм	160,7	167,8	160,7	+7,1	x	x

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, товар обороти ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 1670,0 минг сўмга ошган. Бу қуйидаги омиллар эвазига вужудга келган:

1. Асосий капитал ўртача йиллик қийматининг 132,9 минг сўмга камайиши товар обороти ҳажмини 213,7 минг сўмга камайтирди: $42636,3 - 42850,0 = -213,7$ мин сўм.

2. Асосий капитал самарадорлигининг ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 7,1 сўмга ошганлиги товар обороти ҳажмини 1883,7 минг сўмга оширди:

$$44520,0 - 42636,3 = +1883,7 = \text{минг сўм}$$

Ушбу усуллар мавжуд бўлган ички резервларни аниқлаш имконини беради. Бизнинг мисолимизда товар

оборотини ошириш учун асосий фондларни кўпайтириш лозимлиги аниқланди. Агарда, асосий фондлар ҳисобот даврида ҳеч бўлмаганда ўтган йил ҳажмида қолганда эди товар обороти яна 132,9 минг сўмга кўпайган бўларди. У ҳолда ҳақиқий товар обороти ҳажми 44520,0 минг сўм эмас, балки 44652,9 минг сўми ($44520,0 + 132,9$) ташкил қилган бўларди. Товар обороти режасининг бажарилиши 103,9% эмас, ($44520,0 \cdot 100 : 42850,0$), балки 104,2% ни ($44652,9 \cdot 100 : 42850,0$) ташкил қилган бўлар эди.

VI.2.4. Занжирли алмаштириш усули. Натижа ўзгаришига урта ва ундан кўп омиллар таъсир қилса, улар ўртасидаги боғлиқлик функционал бўлса, ушбу усулдан фойдаланилади. Масалан, товар обороти (Т) ўзгариши ходимларнинг рўйхатдаги сони (Х), уларнинг ўртача иш кунлари (К) ва бир кунлик меҳнат унумдорлиги (М) кўрсаткичлари билан функционал боғлиқдир. Бу қуйидагича ифодаланади:

$$T = X \cdot K \cdot M$$

Ушбу формула асосида натижага урта омил таъсир қилганлигини кўрамыз. Омилли таҳлилнинг асосий вазифаси натижанинг шу ҳар бир омил эвазига ўзгаришини топишдан иборатдир. Занжирли алмаштириш усулидан фойдаланадиган бўлсак, режадаги натижани ҳар бир омил эвазига қайта ҳисоблаб олиш лозим. Бу учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

1. Товар обороти ҳажми ходимларнинг рўйхатдаги сони ўзгариши эвазига ўзгарганлигини топиш учун биринчидан шу кўрсаткич режасини ходимлар рўйхатдаги сонининг ҳақиқий миқдори билан ҳисоблаб олинади:

$$T_x = X_1 \cdot K_0 \cdot M_0$$

Бунда «1» ва «0» индекслари кўрсаткичларнинг ҳақиқий ва режадаги миқдорини ифодалайди. Иккинчидан эса, шу қайта ҳисобланган миқдордан режадаги товар обороти айриб ташланади:

$$\Delta T_x = T_x - T_0 = (X_1 \cdot K_0 \cdot M_0) - (X_0 \cdot K_0 \cdot M_0)$$

Бунда ΔT_x — товар оборотининг ходимлар рўйхатидаги сони ўзгариши таъсирида ўзгарган қисми.

2. Товар оборотининг иккинчи омил, яъни ходимларнинг рўйхатдаги ўртача иш кунининг ўзгарганлиги эвазига ўзгаришини (ΔT_k) топиш учун биринчи омил билан ҳисобланган миқдорини иккинчи омилнинг миқдори билан аниқлаб олинади:

$$T_k = X_1 \cdot K_1 \cdot M_0$$

Шу чиққан натижадан биринчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан ҳисобланган товар обороти ҳажми олиб ташланади:

$$\Delta T_k = T_k - T_x = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0) - (X_1 \cdot K_0 \cdot M_0)$$

3. Натижанинг учинчи омил — меҳнат унумдорлигининг таъсири эвазига ўзгаришини топиш учун товар оборотининг ҳақиқий сўммасидан (T) иккинчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисобланган (T_k) миқдори айрилиб ташланади:

$$\Delta T_m = T_1 - T_k = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_1) - (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0)$$

Бу учта омилнинг таъсири товар оборотининг умумий фарқига (ΔT) тенг бўлиши керак:

$$\Delta T = \Delta T_x \pm \Delta T_k \pm \Delta T_m$$

Келтирилган ҳисоб-китоблар аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда ечиладиган бўлса, қуйидагича жадвал тузилиши мумкин:

Натижага омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усули ёрдамида ҳисоблаш йўллари

Кўрсаткичлар	Белгиси	Режада	Ҳақиқатда	Занжирли алмаштириш		
				1	2	3
1. Ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони, киши	X	X ₀	X ₁	X ₁	X ₁	X ₁
2. Ҳар бир ходимга тўри келадиган иш кунми, кун	K	K ₀	K ₁	K ₀	K ₁	K ₁
3. Ходимларнинг ўртача бир кунлик меҳнат унумдорлиги, сўм	M	M ₀	M ₁	M ₀	M ₀	M ₁
4. Товар обороти, млн сўм	T	T ₀	T ₁	T _x	T _k	T _m

Ушбу жадвалга асосан товар оборотининг ўзгаришига омиллар таъсирини қўйидагича аниқлаш мумкин.

1. Товар оборотининг ходимлар сони ўзгариши эвазига ўзгарганлигини (ΔT_x) топиш учун қўйидаги амални бажариш лозим:

$$\Delta T_x = T_x - T_0 = (X_1 \cdot K_0 \cdot M_0) - (X_0 \cdot K_0 \cdot M_0)$$

2. Товар обороти ҳар бир ходимнинг ўртача иш кунини ўзгариши эвазига ўзгарганлигини (ΔT_k) топиш учун қўйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta T_k = T_k - T_x = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0) - (X_1 \cdot K_0 \cdot M_0)$$

3. Товар обороти ҳар ходимнинг бир кунлик меҳнат унумдорлиги ўзгарганлиги эвазига ўзгаришини аниқлаш учун қўйидаги амални бажариш лозим:

$$\Delta T_m = T_m - T_k = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_1) - (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0)$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқида тенг бўлиши лозим:

$$\Delta T = \Delta T_x \pm \Delta T_k \pm \Delta T_m.$$

Ушбу назарий усулнинг бевосита амалиётга қўлланилишини кўриб чиқиш учун натижа кўрсаткичи сифатида товар оборотини (T) деб олиш мумкин. Бу кўрсаткичга аҳолининг сони (A), уларнинг ўртача пул даромадлари (D) ва товар оборотининг пул даромадини қамраб олиш даражаси (O) таъсир қилади. Бу боғлиқликни қўйидаги формула билан тасвирлаш мумкин:

$$T = \frac{A \cdot D \cdot O}{100}$$

Бу формулага занжирли алмаштириш усулини қўллаб, ҳар бир кўрсаткич бўйича амалий маълумотлардан фойдаланган ҳолда натижага омиллар таъсирини кейинги бетдаги жадвал ёрдамида аниқлаш мумкин.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳисобот йилида товар оборотининг ҳажми 2086,7 минг сўмга (30446,3—28859,6) ошган. Бу ўзгариш қўйидаги омиллар таъсирида содир бўлган:

1. Аҳолининг ўртача йиллик сони режага нисбатан 721 кишига ошганлиги товар обороти ҳажмини 406,8 минг сўмга (28766,4—28359,6) кўлайтирган.

2. Аҳолининг ўртача пул даромади ҳисобот йилида

3,4 сўмга ошган. Бу омил товар оборотини 125,7 минг сўмга (28892,1—28766,4) кўпайтириш имконини берган.

3. Пул даромади аҳолига сотилган товар оборотининг қамраб олиш даражаси 3,9%га ошганлиги умумий товар обороти сўммасини 1554,2 минг сўмга (30446,3—28892,1) кўпайтирган.

Чакана товар оборотига аҳоли сони ва уларнинг пул даромади билан боғлиқ бўлган омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усулини қўллаб ечиш йўллари

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Занжирли алмаштириш		
			1	2	3
Аҳолининг ўртача йиллик сони, киши	50265	50986	50986	50986	50986
Бир кишига тўғри келадиган ўртача пул даромади, сўм	778,2	781,6	778,2	781,6	781,6
Аҳоли пул даромадининг товар обороти билан қамраш даражаси, %	72,5	76,4	72,5	72,5	76,4
Чакана товар обороти, минг сўм	28359,6	30446,3	28766,4	28892,1	30446,3

Кўриниб турибдики, товар оборотининг ўзгаришига учала омил ҳам ижобий таъсир қилган. Натижада умумий фарқ келиб чиқади:

$$406,8 + 125,7 + 15554,2 = +2086,7 \text{ минг сўм}$$

Занжирли алмаштириш усулидан фақат кўрсаткичлар ўртасидаги боғланиш кўпайтма шаклидагина эмас, балки бўлинма шаклидаги боғланишларда ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш корхоналарида рентабеллик кўрсаткичини олайлик. Бу қуйидагича боғлиқликка эга:

$$P = \frac{\Phi}{A_k + A_m}$$

Бунда P — рентабеллик даражаси; Φ — фойда суммаси; A_k — асосий капиталнинг ўртача йиллик қиймати; A_m — айланма капиталнинг ўртача йиллик қиймати.

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, рентабеллик

даражасига учта омил: фойда сўммаси, асосий капитал, айланма капиталларнинг ўзгаришлари таъсир қилади. Рентабеллик даражасига фойда сўммасининг таъсирини (ΔP_{ϕ}) занжирли алмаштириш усули билан ҳисоблаш учун рентабеллик даражасини фойда сўммасининг ҳақиқий даражаси билан қайта ҳисобланади ва ундан рентабеллик даражасининг режадаги миқдори айрилади:

$$\Delta P_{\phi} = \left(\frac{\Phi_1}{A_{K0} + A_{M0}} \right) - P_0.$$

Рентабеллик даражаси асосий капиталнинг ўртача йиллик сўммаси ўзгариши эвазига ўзгарганлигини ($\Delta P_{ак}$) аниқлаш учун рентабеллик даражаси асосий капиталнинг ўзгариши билан қайта ҳисобланади ва ундан рентабеллик даражасининг фойда сўммаси билан қайта ҳисобланган миқдори айрилади:

$$\Delta P_{ак} = \left(\frac{\Phi_1}{A_{K1} + A_{M0}} \right) - \left(\frac{\Phi_1}{A_{K0} + A_{M0}} \right)$$

Рентабеллик даражасига айланма капиталнинг ўртача йиллик сўммаси ўзгаришининг таъсирини ($\Delta P_{ам}$) аниқлаш учун рентабеллик даражасининг ҳақиқий миқдоридан унинг асосий капитал ўзгариши билан қайта ҳисобланган ҳажми айриб ташланади:

$$\Delta P_{ам} = P_1 - \left(\frac{\Phi_1}{A_{K0} + A_{M0}} \right).$$

Бунда ҳам барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши керак:

$$\Delta P = \Delta P_{\phi} \pm \Delta P_{ак} \pm \Delta P_{ам}$$

Ушбу боғланишни аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда занжирли алмаштириш усулини қўллаб ечилишини кейинги бетдаги жадвалда кўриш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, рентабеллик даражаси ҳисобот йилида 0,009% га ошган (0,051—0,042). Бу ўзгариш қўйидаги омиллар эвазига вужудга келган:

1. Фойда сўммасининг 11,0 минг сўмга (62,7—51,7) кўлайиши рентабеллик даражасини 0,009% га (0,051—0,042) оширган.

2. Асосий капиталнинг ўртача қиймати ҳисобот даврида ўтган йилга нисбатан 11,2 минг сўмга ошган (997,2—985,6). Аммо бу тегишли самара бермаган.

Рентабеллик даражасига фойда, асосий ва айланма капиталлар ўзгаришининг таъсирини занжирли алмаштириш усули билан аниқлаш йўллари

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисоб йилида	Занжирли алмаштиришлар		
			1	2	3
1. Фойда, минг сўм	51,7	62,7	62,7	62,7	62,7
2. Асосий капиталнинг ўртача қиймати, минг сўм	985,6	997,2	985,6	997,2	997,2
3. Айланма капиталнинг ўртача қиймати, минг сўм	245,0	231,5	245,0	245,0	231,0
4. Рентабеллик даражаси, %	0,042	0,051	0,051	0,050	0,051

Оқибатда рентабеллик даражаси 0,001% га (0,050—0,051) камайган.

3. Айланма капиталнинг ўртача йиллик суммаси таҳлил даврида 13,5 минг сўмга (231,5—245,0) камайган. Бу ўз навбатида айланма капитал билан боғлиқ бўлган жуда кўп омиллар, хусусан харажатларнинг камайишига олиб келган. Оқибатда, рентабеллик даражаси 0,001% га ошган (0,051—0,050).

Барча омиллар таъсирида рентабеллик даражасининг умумий фарқи келиб чиқади: $0,009 - 0,001 + 0,001 = +0,009$.

Шундай қилиб, таъкидлаш лозимки, хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда занжирли алмаштириш усули кенг қўлланилади. Энг муҳими — бу усул ҳам бошқа усуллар сингари ички имкониятларни (резервларни) аниқлашга ёрдам беради. Масалан, бизнинг охириги мисолимизда кўриниб турибдики, корхонанинг рентабеллигини ошириш учун асосий капиталнинг самарадорлиги кўпайиши лозим экан.

VI.2.5. Нисбий миқдорлардан фойдаланиш усули. Бу усул ҳам омилли таҳлилда кенг қўлланилади, чунки амалда мутлақ рақамлар билан биргаликда нисбий миқдорларнинг қўлланилиши ҳам тез-тез учраб туради.

Нисбий миқдордан фойдаланиш усулининг моҳияти натижага омиллар таъсирини аниқлашда уларнинг нисбий ўзгариши натижанинг нисбий ўзгаришидаги улушида ифодаланишидир. Масалан, ишлаб чиқариш корхонаси ялпи маҳсулоти ҳажми (M), ишчилар сони

(И) ва уларнинг меҳнат унумдорлиги даражасига (МУ) боғлиқ. Бу қуйидаги формулада ифодаланади:

$$M = I \cdot MU$$

Нисбий кўрсаткичлардан фойдаланиш учун ушбу формуладаги натижа ва омилларнинг ўсиш суръатлари олинади. Ҳисоб-китобларда ана шу нисбий кўрсаткичлар иштирок этади. Масалан, ялли маҳсулотнинг ишчилар сони ўзгариши эвазига ўзгарганлигини топиш учун ишчилар сонининг ўсиш суръатини (ΔI) юзга кўпайтириб, ялли маҳсулотнинг ўсиш суръатига бўлинади (ΔM):

$$\Delta M_{и} = \frac{\Delta I \cdot 100}{\Delta M}$$

Натижага иккинчи омилнинг — меҳнат унумдорлигининг таъсирини ($\Delta M_{му}$) аниқлаш учун юздан шу чиққан натижа миқдори, яъни биринчи омилнинг натижага таъсири айрилади:

$$\Delta M_{му} = 100 - \frac{\Delta I \cdot 100}{\Delta M}$$

Одатдагидек икки омилнинг умумий таъсири натижа ўзгаришига тенг бўлиши керак. Бу ҳолда икки омил таъсири 100 га тенг бўлади.

Масалан, ялли маҳсулот ҳисобот даврида 20% га, ишчилар сони эса 4% га ошди. Бу ҳолда ялли маҳсулотнинг ишчилар сони эвазига ўзгарганлиги 20% ни ташкил қилади:

$$\left(\frac{4 \cdot 100}{20} = 20\% \right).$$

Натيجанинг меҳнат унумдорлиги эвазига ўзгарганлиги 80% ни (100—20) ташкил қилади.

Бу усулни аниқ маълумотларни қўллаб кейинги бетдаги жадвал асосида ҳам кўриш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ялли маҳсулот ҳажмининг ўтган йилга нисбатан 2,7% га ошганлиги ишчиларнинг 1,5% га кўпайганлиги ва меҳнат унумдорлиги 0,7% га ошганлиги эвазига вужудга келган. Буларнинг нисбий кўрсаткичдаги таъсири қуйидагича:

1. Ялли маҳсулотнинг ўтган йилга нисбатан ўсиш

**Нисбий миқдорлардан фойдаланиш усулини
қўллаб натижага омиллар таъсирини ҳисоблаш**

Кўрсаткичлар	Утган йилда	Ҳисобот йилда	Ўсиш суръати
1. Ялпи маҳсулот, минг сўм (М)	29450	30245	102,7
2. Ишчилар ўртача сони (И)	1980	2017	101,5
3. Меҳнат унумдорлиги, минг сўм (МУ)	14,9	15,0	100,7

суръатини 100% га тенг деб олсак, унинг 55,6% (1,5-100:2,7) ишчилар сонининг кўпайиши эвазига содир бўлган.

2. Ялпи маҳсулот ўсишининг 44,4% (100—55,6) меҳнат унумдорлиги ошиши эвазига вужудга келган.

Ушбу амалларни бажариб бўлгандан сўнг натижага омиллар таъсирини мутлақ миқдорда ҳам аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолимизда ялпи маҳсулот ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 795,0 минг сўмга (30245—29450) ошган. Шундан 442,0 минг сўми (795,0·55,6:100) ходимлар сонининг кўпайганлиги эвазига вужудга келган. Меҳнат унумдорлиги ошганлиги эвазига ялпи маҳсулот ҳажми 353,0 минг сўмга (795,0·44,4:100) кўпайган. Икки омил таъсири умумий натижани беради, яъни:

$$442,0 + 353,0 = +795,0 \text{ минг сўм.}$$

VI.2.6. Индекс усули. Бу усул статистика назарияси фанида батафсил ёритилган. Таҳлил фани бухгалтерия учёти ва статистика фанлари асосида вужудга келганлигини олдинги бобларда таъкидлаган эдик. Шунингдек, таҳлил фани статистика фанининг бир қанча усулларидан фойдаланади. Шулардан бири индекс усули бўлиб, жуда кўп қиррали мавзу. Ушбу бобда унинг омилли таҳлилда қўлланилишини кўрамиз, холос.

Индекс усулида жуда кўп қўлланиладиган боғланиш: маҳсулот ҳажмининг (Q) ўзгариши унинг миқдори (q) ва баҳосига (p) боғлиқ эканлигини кўриш мумкин. Маҳсулотнинг режадаги ҳажмини (q_0 , q_1) ва ҳақиқатдаги ҳажми (q_1 , p_1) тегишли формулада ифода-лаб олинса, унинг режа-бажарилиш индекси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$J_{qr} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Маҳсулотнинг ҳисобот давридаги ўзгариши му-
лақ миқдорини аниқламоқчи бўлсак, унинг суръатидан
махражини айириш кифоя:

$$\Delta Q = \sum q_1 p_1 - \sum q_0 p_0$$

Формуладан кўриниб турибдики, натижага иккита
омил таъсир қилади. Бу омиллар таъсирини ҳисоблаш
учун биринчидан, маҳсулот ҳажмининг ҳақиқий миқ-
дорини режадаги (асос йилидаги) нархда ифодалаш
лозим, яъни $q_1 p_0$. Натижа ўзгаришига маҳсулот миқ-
дорининг таъсирини (ΔQq) топиш учун қуйидаги
формуладан фойдаланилади.

$$\Delta Qq = \sum q_1 p_0 - \sum q_0 p_0$$

Маҳсулот ҳажмининг баҳо эвазига ўзгарганлигини
топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсад-
га мувофиқдир:

$$\Delta Qp = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0$$

Ушбу ҳисоб-китобни аниқ маълумотларни қўллаб
қуйидаги жадвал асосида амалга ошириш мумкин.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига унинг миқдори ва
баҳосининг таъсирини индекс усули билан аниқлаш

Маҳсулот турлари	Миқдори, дон		Баҳоси, сўм		Маҳсулот ҳажми	
	режада	ҳақи- қатда	режада	ҳақи- қатда	режада	ҳақи- қатда
А	450	500	15	16	6750	8000
Б	230	235	8	6	1840	1410
В	670	710	7	9	4690	6390
Жами					13280	15800

Жадвал маълумотлари асосида маҳсулот ҳажми
бўйича режанинг бажарилиши индекси 1,190 га тенг:

$$J_{qr} = \frac{15800}{13280} = 1,190 \text{ ёки } 119,0\%$$

Натижанинг умумий мутлақ фарқи 2520 сўмни
(15800—13280) ташкил қилади. Маҳсулот физик хаж-

ининг агрегат индекси (маҳсулотнинг режадаги ва ҳақиқатдаги миқдори бир хил баҳода ҳисобланганда) қуйидагини ташкил қилади:

$$Jq = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} = \frac{(500 \times 5) + (35 \times 8) + (710 \times 7)}{13280} = \frac{14350}{13280} = 1,081 \text{ ёки } 108,1\%.$$

Шундай қилиб, ҳисобот даврида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори кўпайиши маҳсулот ҳажмини режадагига нисбатан 8,1% ёки 1070 сўмга (14350—13280) оширган.

Баҳо агрегат индекси (суратида маҳсулот миқдори ва баҳоси режада) 1,101 ни ташкил қилган:

$$Jp = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = \frac{15800}{14350} = 1,101 \text{ ёки } 110,1\%.$$

Демак, маҳсулотнинг умумий ҳажми баҳо омили таъсирида 10,1% га ошган, мутлақ миқдори эса 1450 сўмга (15800—14350) кўпайган.

Натижада шу икки омилнинг таъсирини нисбий ва мутлақ миқдорда ҳам аниқлаш мумкин. Икки омил индексининг кўпайтмаси умумий индексга тенг бўлиши керак:

$$1,081 \cdot 1,101 = 1,190$$

Натижа ўзгаришининг мутлақ миқдорини топиш учун шу икки омил йиғиндиси олинади:

$$1070 + 1450 = +2520 \text{ сўм}$$

Индекс усулидан фойдаланганда омиллар таъсирини индивидуал индекслар орқали ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан, пойафзал буюмлари бўйича товар обороти ҳажмига хизмат кўрсатилаётган аҳолининг сони (А), ўртача жон бошига тўғри келадиган истеъмол даражаси (И) ва ўртача баҳо (Р) таъсир қилади. Бу боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$Q = A \cdot I \cdot P$$

Бунда Q— пойафзал буюмлари бўйича товар оборотининг умумий ҳажми.

Ушбу омилларнинг товар оборотига таъсирини аниқ-

Яш учун уларнинг индивидуал индекслари қуйидагича аниқланади.

Товар обороти ўзгаришига кўрсаткичларнинг индивидуал индексларини аниқлаш йўли билан омиллар таъсирини ҳисоблаш усули

Кўрсаткичлар	Асос йилида	Ҳисобот йилида	Индивидуал индекслар
1. Аҳолининг сони, минг киши (А)	10,4	10,9	1,048
2. Ўртача жон бошига тўғри келадиган истеъмол даражаси, жуфт (И)	2,6	2,9	1,115
3. Ўртача баҳоси, сўм (Р)	36,2	37,4	1,034
4. Пойафзал маҳсулоти бўйича товар обороти, минг сўм (Q)	978,8	1182,2	1,208

Пойафзал сотилиши умумий ҳажмига омиллар таъсирини индивидуал индексини қўллаб ечадиган бўлсак, у қуйидаги боғланишга эга бўлади:

$$J_Q = I_a \cdot I_n \cdot I_p$$

Натижада омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

1. Аҳоли сонининг асос йилига нисбатан 0,5 минг кишига (10,9—10,4) ошиши пойафзал маҳсулотларига бўлган талабни оширган ва шунинг эвазига пойафзал сотилишининг умумий ҳажми 47,0 минг сўмга кўпайган:

$$\begin{aligned} \Delta Q_a &= (Q_0 \cdot I_a) - Q_0 = (978,8 \cdot 1,048) - (978,8) = \\ &= 1025,8 - 978,8 = + 47,0 \text{ минг сўм.} \end{aligned}$$

2. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган пойафзал буюмларига бўлган истеъмол даражасининг 0,3 жуфтва (2,9—2,6) ошиши пойафзал сотилиши ҳажмини кўпайтиришнинг асосий омили бўлган. Бу омил таъсирида ўрганилаётган кўрсаткич 118,0 минг сўмга ошган:

$$\begin{aligned} \Delta Q_n &= (Q_0 \cdot I_a \cdot I_n) - (Q_0 \cdot I_a) = (1025,8 \cdot 1,115) - 1025,8 = \\ &= 1148,8 - 1025,8 = + 118,0 \text{ минг сўм.} \end{aligned}$$

3. Пойафзалнинг ўртача баҳоси 1,2 сўмга ошган (37,4—36,2). Бу омил эвазига товар обороти 38,4 минг сўмга кўпайган:

$$\begin{aligned} \Delta Q_p &= (Q_0 \cdot j_a \cdot i_n \cdot i_p) - (Q_0 \cdot j_a \cdot i_n) = \\ &= (1143,8 \cdot 1,034) - 1148,8 = 1182,2 - 1148,8 = \\ &= + 38,4 \text{ минг сўм.} \end{aligned}$$

Ҳамма омиллар таъсирининг йиғиндиси пойафзал сотилиши умумий ҳажмининг ҳисобот йилида, асос йилига нисбатан умумий фарқини беради:

$$\begin{aligned} \Delta Q &= \Delta Q_a \pm \Delta Q_n \pm \Delta Q_p = \\ &= 47,0 + 118,0 + 38,4 = + 203,4 \text{ минг сўм.} \end{aligned}$$

Омилли таҳлилда қўлланиладиган усуллардан анча қулайи индекс усулидир, чунки бу усулни қўллаш жараёнида бир вақтнинг ўзида омилларнинг натижага ҳам мутлақ, ҳам نسبий таъсирини аниқлаш мумкин.

VI.2.7. Фарқлаш усули. Ушбу усул натижага омиллар таъсирини ҳисоблашда кенг қўлланилади. Хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Бунда бир кўрсаткич натижа деб қаралса, шунга боғлиқ бўлиб қолган кўрсаткичлар таъсир қилувчи омиллар сифатида намоён бўлади.

Фарқлаш усулининг моҳияти шундаки, натижа кўрсаткичига омиллар таъсирини аниқлаш учун ҳисобланаётган омилнинг фарқи қолган омилларнинг жойлашиш тартибига қараб асос ёки ҳисобот давридаги миқдори олинади. Масалан, натижа кўрсаткич (товар обороти) билан унга таъсир қилувчи омиллар: ходимларнинг рўйхатдаги сони (X) ва меҳнат унумдорлиги (МУ) ўртасидаги боғланиш қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$T = X \cdot MU$$

Ушбу формуладаги омилларнинг таъсирини фарқлаш усули билан аниқлайдиган бўлсак, биринчи омил, яъни ходимлар рўйхатдаги сонининг товар оборотига таъсирини (ΔT_x) ҳисоблаш учун шу омилнинг фарқини ($X_1 - X_0$) иккинчи омил, яъни меҳнат унумдорлигининг асос (режа) кўрсаткичига (MU_0) кўпайтирилади:

$$\Delta T_x = (X_1 - X_0) \cdot MU_0$$

Иккинчи омил, яъни меҳнат унумдорлигининг товар обороти ҳажми ўзгаришига таъсирини (ΔT); топиш учун шу омилнинг фарқи олинади ($MU_1 - MU_0$), бирин-

чи омия — ходимлар ўртача йиллик рўйхатдаги сонининг ҳисобот давридаги миқдорига (X_1) кўпайтирилади:

$$\Delta T_{\text{му}} = X_1 \cdot (M_{Y_1} - M_{Y_0})$$

Шу икки омилнинг таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta T = \Delta T_x \pm \Delta T_{\text{му}}$$

Ушбу боғланишни аниқ мисоллар ёрдамида кўриб чиқиш мумкин. Бу эса тавсия қилинаётган назарий ҳисоб-китобларнинг амалиётга қўлланилишидан ҳам далолат беради:

Товар обороти ҳажмига ходимларнинг рўйхатдаги сони ва меҳнат унумдорлиги ўзгаришининг таъсирини фарқлаш усули билан аниқлаш йўллари

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+, -)		
			Ҳами	Ходимлар сони аъзаига	Меҳнат унумдорлиги аъзаига
1. Ходимларнинг ўртача йиллик рўйхатдаги сони, киши	8038	8057	+19	x	x
2. Меҳнат унумдорлиги, сўм	6282,0	6365,5	83,5	x	x
3. Товар обороти, минг сўм	50495	51287	+792,0	+119,3	+672,7

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, товар обороти режага нисбатан 792,0 минг сўмга кўп бўлган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Ходимларнинг ўртача йиллик рўйхатдаги сонининг 19 кишига кўпайганлиги товар обороти ҳажмини 119,3 минг сўмга кўпайтирган: $(19 \cdot 6282,0 = +119,3)$;

2. Ҳисобот йилида меҳнат унумдорлигининг 83,5 сўмга кўпайиши товар оборотини 672,7 минг сўмга кўпайтиришга муваффақ бўлган:

$$(8057 \cdot 83,5 = +672,7).$$

Ушбу икки омил таъсири товар оборотининг умумий фарқига тенг:

$$119,3 + 672,7 = +792,0 \text{ минг сўм.}$$

Фарқли усули натижага таъсир этувчи омиллар сони, унга ва ундан ортиқ бўлган тақдирда ҳам, агар улар ўртасидаги боғлиқлик кўпайтириш билан ифодаланса, қўлланилиши мумкин. У ҳолда натижага биринчи омилнинг таъсирини топиш учун унинг фарқи қолган икки омилнинг режадаги миқдорига кўпайтирилади. Чиққан натижа биринчи омил таъсири бўлиб ҳисобланади.

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсирини топиш учун биринчи омилнинг ҳақиқий миқдори иккинчи омилнинг фарқига ва учинчи омилнинг таъсиридаги даражасига кўпайтирилади. Чиққан натижа шу омилнинг таъсири бўлиб ҳисобланади.

Натижага учинчи омилнинг таъсири ҳам худди шу тартибда ҳисобланади. Унда биринчи ва иккинчи омилларнинг ҳақиқий миқдорига учинчи омилнинг фарқи кўпайтирилади. Чиққан натижа учинчи омил таъсири бўлиб ҳисобланади. Мисол учун қуйидаги математик боғлиқликни олайлик:

$$T = Ш \cdot M_{ш} \cdot T_m$$

Бунда: T — товар обороти ҳажми; $Ш$ — савдо шаҳобчаларининг ўртача сони; $M_{ш}$ — ҳар бир савдо шаҳобчасига тўғри келадиган савдо майдони; T_m — бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти ҳажми.

Товар обороти ўзгаришига савдо шаҳобчалари сони ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta T_{ш} = (Ш_1 - Ш_0) \cdot M_{ш0} \cdot T_{m0}$$

Чакана товар оборотининг битта савдо шаҳобчасига тўғри келадиган ўртача савдо майдони ўзгариши эвазига ўзгарганлигини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta T_{mш} = Ш_1 \cdot (M_{ш1} - M_{ш0}) \cdot T_{m0}$$

Чакана товар обороти ҳажмининг бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти эвазига ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\Delta T_{TM} = \Sigma_1 \cdot M_{\Sigma_1} \cdot (T_{M1} - T_{M0})$$

Одатдагидек барча омиллар таъсири товар оборотининг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta T = \Delta T_{\Sigma} \pm \Delta T_{M\Sigma} \pm \Delta T_{TM}$$

Юқорида келтирилган усулнинг амалиётда қўлланилишини аниқ маълумотларни қўллаб исботлаш мумкин.

Товар оборотининг ўзгаришига савдо шаҳобчалари, уларнинг савдо майдони ва самарадорлигининг таъсирини фарқлаш усули билан аниқлаш ҳисоби

Кўрсаткичлар	Утган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, —)
1. Савдо шаҳобчаларининг сони, бирликда	128	130	+2
2. Битта савдо шаҳобчасига тўғри келадиган ўртача савдо майдони, кв. м.	4,1	4,5	+0,4
3. Бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти, минг сўм	47,34	45,17	-2,17
4. Товар обороти, минг сўм	24845,6	26425,2	+1579,6

Келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, чакана товар обороти ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 1579,6 минг сўмга кўлайган. Бу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. Савдо шаҳобчалари сонининг 2 тага кўпайганлиги товар обороти ҳажмини 388,2 минг сўмга (2·4,1·47,34) кўпайтирган.

2. Битта савдо шаҳобчасига тўғри келадиган ўртача савдо майдонининг 0,4 кв. м га кўпайиши товар оборотини 2461,9 минг сўмга оширган: (130·0,4·47,34).

3. Савдо майдони самарадорлигининг, яъни бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар оборотининг 2,17 минг сўмга пасайишини товар обороти ҳажмини 1268,5 минг сўмга камайтирган: (130·4,5·(-2,17)).

Барча омилларнинг таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$388,2 + 2461,9 - 1268,5 = +1579,6 \text{ минг сўм.}$$

Ушбу омилли таҳлил натижасига асосан мазкур корхонада мавжуд ички имкониятларни аниқлаш мумкин. Бу имконият савдо майдонидан самарали фойдаланишдир. Агар ҳисобот йилида ушбу омил ўтган йилги даражада бўлганда эди, товар обороти яна 1268,5 минг сўмга кўпайган бўлар эди. У ҳолда товар оборотининг ҳақиқий ҳажми 26425,2 минг сўм эмас, балки 27693,7 минг сўмга тенг бўлар эди:

$$(26425,2 + 1268,5).$$

Товар оборотининг режаси ёки ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати ҳам ошган бўлар эди. Ҳисобот даврида товар оборотининг ўсиш суръати 6,4 фоизни ташкил қилди:

$$(26425,2 : 24845,6 \cdot 100) - 100).$$

Агарда аниқланган ички резервлардан тўлиқ фойдаланилганда, ҳисобот йилида товар оборотининг ўсиш суръати 111,5 фоизни ташкил қилган бўлар эди:

$$(27697,3 : 24845,6 \cdot 100).$$

VI.2.8. Интеграл усул. Бу усул бир томондан анъанавий усулларга, иккинчидан эса математик усулга мансуб такомиллашган усулдир. Натижа кўрсаткичига алоҳида омиллар таъсирини интеграл усули билан аниқлаш, фарқлаш, занжирли алмаштириш каби усулларнинг такомиллашган шаклидир. Интеграл усулининг ижобий томонидан бири шундан иборатки, агарда занжирли алмаштириш ёки фарқлаш усулларида омиллар кетма-кетлиги ўзгарса, уларнинг натижа ўзгаришига таъсир ҳар хил бўлади. Бу усулда у ёки бу омилнинг таъсирини ҳисоблашда кетма-кетликка риоя қилиш талаб этилмайди. Омилларнинг кетма-кетлиги ўзгаришидан қатъи назар, улар таъсири ҳаммиса бир хил, энг муҳими тўғри топилади.

Интеграл усули детерминал омилли таҳлилнинг бош муаммосини тушинтиришга ёрдам беради. Битта ҳисобот давр чегарасида омиллар ўзгариши динамикаси аниқ бўлган тақдирда омиллар таъсирини фақат интеграл усули билан илмий асослаб баҳолаш мумкин.

Интеграл усули билан боғлиқ ҳисоблар бир тарафдан математик таҳлил асосларини билишни талаб қилса, бошқа томондан занжирли алмаштириш усулига

нисбатан ҳисобларни бажаришни тақозо қилади. Шу сабабли бу усулнинг қўлланилиши ЭҲМ шароитида яхши самара беради.

Якуний кўрсаткичга омиллар таъсирини ҳисоблашнинг турли шакллари мавжуд. Натижага иккита омил таъсир қилса, бунда қуйидаги боғлиқлик бўлади:

$$Y = X_1 \cdot X_2$$

Бу ҳолда омиллар таъсири қуйидагича аниқланади: Натижа ўзгаришига биринчи омилнинг таъсири:

$$\Delta Y_{X_1} = X_2^0 \cdot \Delta X_1 + \left(\frac{1}{2} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2) \right)$$

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсири:

$$\Delta Y_{X_2} = X_1^0 \cdot \Delta X_2 + \left(\frac{1}{2} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2) \right)$$

Юқоридаги формулаларга асосан, натижа кўрсаткичларига омиллар таъсирини ҳисоблашни аниқ мисолларда кўриб чиқамиз. Масалан, маҳсулот ҳажмига ишлаб чиқариш фондлари ва улар самарадорлигининг таъсирини ҳисоблаш талаб қилинсин.

Ялпи маҳсулотга асосий фондлар ва улар самарадорлигининг таъсирини интеграл усулида аниқлаш

Кўрсаткичлар	Шарти белгилари	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+, -)
Ялпи маҳсулот, минг сўм	М	43420	45850	+2430
Асосий фондларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	ДФ	47115	47825	+710
Фондлар самарадорлиги (бир сўм фондга тўғри келадиган товар маҳсулоти), тийин	ФС	92,16	95,87	+3,71

Жадвалда келтирилган маълумотлар асосида натижанинг ўзгаришига омиллар таъсирини интеграл усулида аниқлаш мумкин.

1. Ялпи маҳсулотнинг асосий фондлар ўртача йиллик қиймати таъсири эвазига ўзгариши 668,5 минг сўмни ташкил қилди.

$$\Delta M\phi = 710 \cdot 92,16 + \frac{710 \cdot 3,71}{2} = +668,5 \text{ минг сўм.}$$

2. Ялпи маҳсулотнинг фондлар самарадорлиги таъсири эвазига ўзгариши 1761,5 минг сўмни ташкил қилди:

$$\Delta M\phi\phi = 3,71 \cdot 47115 + \frac{710 \cdot 3,71}{2} = +1761,5 \text{ минг сўм.}$$

Икки омилнинг таъсири биргаликда ялпи маҳсулотнинг умумий фарқини беради: $668,5 + 1761,5 = +2430$ минг сўм.

Натижа ўзгариши учта омилга боғлиқ бўлган шароитда интеграл усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, «У» натижа X_1 , X_2 , X_3 омиллар ўзгаришига боғлиқ бўлса, тенглама қуйидагича тус олади:

$$Y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3$$

Бу ҳолда натижа ўзгаришига биринчи омилнинг таъсири (ΔY_{x_1}) қуйидагича аниқланади:

$$\Delta Y_{x_1} = \frac{1}{2} \Delta X_1 (X_2^0 \cdot X_3^1) + (X_2^1 \cdot X_3^1) + \frac{1}{3} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).$$

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсирини (ΔY_{x_2}) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta Y_{x_2} = \frac{1}{2} \Delta X_2 (X_1^0 \cdot X_3^1) + (X_1^1 \cdot X_3^0) + \frac{1}{3} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3),$$

Натижа ўзгаришига учинчи омилнинг таъсирини (ΔY_{x_3}) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta Y_{x_3} = \frac{1}{3} \Delta X_3 (X_1^0 \cdot X_2^1) + (X_1^1 \cdot X_2^0) + \frac{1}{3} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).$$

Ушбу назарий усулни аниқ маълумотлар қўллаб амалиётда фойдаланиш йўлини кўриб чиқамиз. Фараз қилайлик, товар захирасининг айланиш тезлиги савдо залида банд бўлган ходимлар меҳнат унумдорлиги (X_1), уларнинг умумий ходимлардаги улуши (X_2) ва

товар захираларининг ходимлар билан таъминланганлиги (X_3) га боғлиқ. Бу қуйидаги формулада ифодаланлади:

$$Y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3$$

Ушбу боғлиқлик амалий маълумотлар ёрдамида қуйидаги жадвалда кўриб чиқилади.

Товар захиралари айланиш тезлигига таъсир этувчи омилларни интеграл усул билан аниқлаш йўллари

Кўрсаткичлар	Шартли белгилар	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+, -)
1. Савдо зали ходимларининг меҳнат унумдорлиги, минг сўм	X_1	120,5	122,1	+1,6
2. Савдо зали ходимларининг умумий ходимлардаги улуши, %	X_2	65,2	63,4	-1,8
3. Товар захираларининг ходимлар билан таъминланганлиги, киши	X_3	40,5	42,1	+1,5
4. Товар захираларининг айланиш тезлиги, марта Y		3,18	3,26	+0,08

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, товар захираларининг айланиш тезлигига савдо зали ходимларининг меҳнат унумдорлиги, савдо зали ходимларининг умумий ходимлар сонидagi улуши ва ходимларнинг товар захиралари билан таъминланганлиги таъсир кўрсатади. Ушбу омилларнинг товар захираларининг айланиш тезлигига таъсирини топиш учун юқорида келтирилган боғланишдан ва интеграл усулидан фойдаланилади.

1. Савдо зали ходимларининг меҳнат унумдорлиги ортиши товар захиралари айланиш тезлигини 0,05 марта оширган:

$$\begin{aligned} \Delta Y_{x_1} &= \frac{1}{2} 1,6 \cdot (65,2 \cdot 42,1 + 63,4 \cdot 40,5) + \\ &+ \frac{1}{3} \cdot 1,6(-1,8) \cdot 1,5 = 0,8 \cdot (2744,92 + 2567,7) - 1,44 = \\ &= 0,8 \cdot 5312,62 - 1,44 = 4250,1 - 1,44 = 4248,7 \\ &\text{ёки } 0,05 \text{ марта} \end{aligned}$$

2. Савдо зали ходимларининг умумий ходимлар сонига ҳиссасининг камайиши ўрганилаётган кўрсаткичи режага нисбатан 0,09 мартага камайтирган:

$$\begin{aligned}\Delta U_{x_2} &= \frac{1}{2} (-1,8)(120,5 \cdot 42,1 + 122,1 \cdot 40,5) + \\ &+ \frac{1}{3} \cdot 1,6(-1,8) \cdot 1,5 = 1,9(5073,05 + 4945,05) - 1,44 = \\ &= -0,9 \cdot 10018,1 - 1,44 = -9016,29 - 1,44 = \\ &= -0,9 \cdot 10018,1 - 1,44 = -9016,29 - 1,44 = \\ &= -9017,7 \text{ ёки } -0,09 \text{ марта.}\end{aligned}$$

3. Товар заҳираларининг ходимлар билан таъминланганлигининг ошиши товар заҳиралари айланми тезлигини ҳам 0,12 мартага оширган:

$$\begin{aligned}\Delta U_{x_2} &= \frac{1}{3} \cdot 1,5(120,5 \cdot 63,4 + 122,1 \cdot 65,2) + \\ &+ \frac{1}{3} \cdot 1,6 \cdot (-1,8) \cdot 1,5 = 0,75(7639,7 + 7960,2) - 1,44 = \\ &= 0,75(15600,62 - 1,44) = 11700,5 - 1,44 = \\ &= 11699,0 \text{ ёки } 0,12 \text{ марта.}\end{aligned}$$

Ҳамма омилларнинг йиғиндиси натижа ўзгаришининг умумий фарқига тенг бўлади:

$$\begin{aligned}\Delta U &= \Delta U_{x_1} \pm \Delta U_{x_2} \pm \Delta U_{x_3} = 0,05 - 0,09 + 0,12 = \\ &= +0,08 \text{ марта.}\end{aligned}$$

Амалда натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликлар касрли бўлиши ҳам мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги (Y) товар обороти ҳажми (X_1) ва ходимлар сони (X_2) билан бевосита боғлиқдир. Бу ҳолда қуйидаги тенглама келиб чиқади:

$$Y = \frac{X_1}{X_2}$$

Ушбу формулага интеграл усулини қўллаб, натижага биринчи омилнинг, яъни товар обороти ўзгаришининг таъсирини аниқлаш лозим бўлса қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta U_{x_1} = \left(\frac{\Delta X_1}{\Delta X_2} \right) \cdot \ln \left(\left| \frac{X_2^0}{X_1^0} \right| \right)$$

Натижанинг иккинчи омил эвазига ўзгаришини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta Y_{x_2} = \Delta Y - \Delta Y_{x_1}.$$

Жуда кўп ҳолларда ишлаб чиқариш корхоналарида рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблашга тўғри келади. Бу боғлиқликни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$y = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$$

Бунда Y — рентабеллик даражаси; X_1 — фойда сўммаси; X_2 — асосий капиталнинг ўртача қиймати; X_3 — айланма капиталнинг ўртача қиймати.

Ушбу формулага асосан рентабеллик даражасига барча омилларнинг таъсирини аниқлаш мумкин.

1. Рентабеллик даражасининг фойда сўммаси эвазига ўзгаришини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta Y_{x_1} = \frac{\Delta X_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \ln \left(\left| \frac{X_2^1 + X_3^1}{X_2^0 + X_3^0} \right| \right).$$

2. Рентабеллик даражасининг ўзгаришига асосий капиталнинг таъсирини (ΔY_{x_2}) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$\Delta Y_{x_2} = \frac{\Delta Y - \Delta Y_{x_1}}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \cdot \Delta X_2.$$

3. Айланма маблағлар (капитал) суммаси ўзгаришининг рентабеллик даражасига таъсирини топиш учун (ΔY_{x_3}) қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\Delta Y_{x_3} = \frac{\Delta Y - \Delta Y_{x_1}}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \cdot \Delta X_3.$$

Умумий натижанинг ўзгариши (ΔY) шу учта омил таъсирига тенг бўлиши керак:

$$\Delta Y = \Delta Y_{x_1} \pm \Delta Y_{x_2} \pm \Delta Y_{x_3}.$$

Шуни таъкидлаш лозимки, интеграл усули анча мураккаб бўлиб, кўпроқ меҳнат ва ортиқча харажатлар талаб қилади. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики,

Омиллар бўйича фарқ унчалик катта бўлмаган тақдирда, яъни 10% гача бўлганда интеграл усули билан аниқланган омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усули билан аниқлангани каби деярли фарқ қилмайди. Бундай ҳолларда, ишни осонлаштириш мақсадида, занжирли алмаштириш усулидан бемалол фойдаланиш мумкин. Агар омиллар кетма-кетлиги тўғри аниқланиб қўйилган бўлса, барча ҳолларда ҳам занжирли алмаштириш усулидан бемалол фойдаланавериш мумкин.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан асосий мақсад ҳар бир ишлаб чиқарувчи, хизмат қилувчи ёки бошқа фаолият билан шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектларда мавжуд бўлган ички имкониятларни ахтариб топишдан иборатдир. Бу таҳлилда қўлланиладиган ҳамма усуллар билан аниқланиши мумкин. Бироқ таҳлилчи қайси усулни қачон қўллашни яхши билиши лозим.

Келажакда таҳлилни такомиллаштириш фақат унда қўлланиладиган усуллари эмас, балки фаолиятни тўғри ифодалайдиган кўрсаткичларни ҳам такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шаклланаётган пайтда иқтисодий кўрсаткичлар ҳам ўзгармоқда. Миллий ҳисоб тизими, бухгалтерия ҳисобининг миллий андозалари жорий қилинмоқда. Амалиётда шуларга мос кўрсаткичлар вужудга келмоқда. Булар эса бухгалтерия ва статистик ҳисоботлардаги кўрсаткичлар тизимига тегишли ўзгаришлар киритишни тақозо қилади.

VI.2.9. Кичик сонлардан фойдаланиш усули. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий хўжалик фаолиятини тўғри ва ҳаққоний баҳолаш лозимлиги талаб қилинмоқда. Бу шароитда таҳлилда қўлланиладиган кичик сонлар усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бу усулнинг моҳияти шундаки, агар фирма бирданга анча фаолият билан шуғулланаётган ёки бир неча турда маҳсулот ишлаб чиқараётган бўлса ҳаммасидан фойда олиши, манфаатдор бўлиши лозим. Акс ҳолда, ҳозирги шароитда бир қисм фаолият самарасиз бўлади, у фақат фирмага зарар келтиради. Масалан, фирма 5 хил фаолият билан шуғулланади, деб фараз қиламиз. Унинг натижаси қуйидагича:

**Фирма шуғулланаётган фаолият бўйича молиявий
натижанинг ҳолати**

Фаолият турлари	Сотиш қий- мати (даро- мад)	Таннархи (харажат- лари)	Фойда + (зарар—)	Ҳисобланган харажати (таннархи)
1. Қийим тикиш	48530	41371	+7159	41371
2. Мева шарбати ишлаб чиқариш	22450	23542	-1092	22450
3. Савдо	51230	56213	-4983	51230
4. Маиший хизмат	4150	3186	+965	3186
5. Биноларни таъмир- лаш	11342	10111	+1231	10111
Жами:	137703	134423	+3280	128348

Фирма шуғулланадиган бешта фаолият бўйича 3280 минг сўм фойда олишга муваффақ бўлган. Умуман олганда бу кўрсаткич ёмон натижа эмас. Аммо фирма шуғулланаётган бешта фаолиятнинг иккитаси зарар билан яқунланган. Оқибатда бу зарар қолган учта фаолият эвазига қопланиб кетилган. Бозор иқтисодиёти шаронтида бундай натижа билан тугалланиши мақсадга мувофиқ эмас. Шу туфайли ушбу таҳлил қилаётган фирмани 3280 минг сўм фойда олиб ишлабди, дейиш нотўғри бўлади. Бу фойда замирида унинг қилган зарарлари ҳам қопланиб кетилган.

Фирма кийим тикиш бўйича яхши ишлаган. Худди шундай ҳол маиший хизмат ва биноларни таъмирлашда ҳам содир бўлган. У ҳолда, сотилган маҳсулот харажатга нисбатан кўп бўлганлиги туфайли кичик сонлар билан ҳисобланиши зарур бўлган сўммага харажатлар сўммасини оламиз. Мева шарбати ишлаб чиқаришда ва савдода харажатлар кўп бўлган. Уларни сотиш қиймати даражасида бўлиши керак эди, деб фараз қиламиз ва шу тур фаолиятлар бўйича харажатларни сотиш қиймати миқдорида оламиз. Ҳаммаси кўшилиб чиқилади ва аниқланган сўмма ҳақиқий харажат билан солиштириб кўрилса, бошқа фаолият эвазига қанча харажат қопланганлиги аниқланади. Бизнинг мисолимизда бу миқдор 6075 минг сўмни (134423 — 128348) ташкил қилади, яъни иккита зарар билан ишлаётган фаолиятнинг 6070 минг сўм харажати (1092+

4983) қолган учта фаолият эвазига қопланганлиги аниқланади.

Ушбу усул орқали фирма фаолиятида мавжуд бўлган ички имкониятлар юзага келади. Агар фирма шу икки фаолият бўйича зарар кўрмай ишлаганда, яъни фаолиятининг фойдалилик нуқтаси нолга тенг бўлганда қанча фойда олиши лозимлигини аниқлаш мумкин. Бу ҳолда фирма 3280 миңг сўм эмас, балки 9355 миңг сўм (137703—128348) фойда олиши мумкин экан.

Кичик сонларни режа бажарилишида ҳам қўллаш мумкин. Фирма 4 та маҳсулот ишлаб чиқаради, деб фараз қиламиз. Бу бўйича фирма қуйидагича натижага эга.

**Фирма маҳсулот ишлаб чиқариши бўйича
бизнес-режасининг бажарилиши**

(миңг сўм)

Маҳсулот турлари, номлари	Режада	Ҳақиқатда	Режа ва ҳақиқатда кичик сонлар	Режанинг бажарилиши
Усимлик ёғи	5000	5000	5000	100,0
Совун	6000	6100	6000	101,7
Кунжара	7000	6800	6800	97,1
Сариқ ёғ	4000	4150	4000	103,8
Жами:	22000	24050	21800	109,3

Фирмада режа 109,3 фоизга бажарилганлиги ушбу жадвал натижасидан кўриниб турибди. Аммо кунжара бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режаси 2,9 фоиз бажарилмаганлиги туфайли умумий кўрсаткич миқдори 99,1 фоизни ташкил қилади.

$$(21800:22000) \cdot 100 = 99,1 \%$$

VI.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган математик моделларнинг типлари

Иқтисодий таҳлил жараёнида жуда кўп математик моделлар қўлланилади. Уларнинг кўп учрайдиганлари қуйидагилардир: аддитив модел, мультипликатив модел, касрли модел.

Аддитив модел натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик қўшув билан ифодаланганда қўлланилади. Масалан, «У» натижа бир қанча омиллар (X_1, X_2, \dots, X_n) йиғиндисидан иборат, деб фараз қиламиз. У ҳолда аддитив моделнинг кўриниши қуйидагича бўлади:

$$Y = \sum_{i=1}^n X_i = X_1 + X_2 + X_3 + \dots + X_n$$

Бунда $\sum_{i=1}^n$ йиғинди белгиси; i — омилларнинг тартиб сони ($i=1, n$) — омилларнинг умумий сони; $X_i - i$ — омилнинг номи.

Ушбу модел амалиётда жуда кўп қўлланилади. Масалан, акциядорлик жамиятларига қарашли корхоналар ишлаб чиқарган товар маҳсулотларининг ҳажми, уларда банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг умумий рўйхатдаги сони ва ҳ. к. Фараз қиламиз: ишлаб чиқариш акциядорлик жамиятига 10 та кичик корхона қарайди. Уларнинг ҳар бири ҳар хил ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарган. Барча ишлаб чиқарилган маҳсулотни аниқлаш учун аддитив моделдан фойдаланганда қуйидаги формулага эга бўлинади:

$$Y = \sum_{i=1}^{10} X_i = X_1 + X_2 + X_3 + \dots + X_{10} \quad (i = \overline{1, 10})$$

Мультипликатив модел ҳам таҳлилда кенг қўлланилади. Бу модел натижа билан омил ўртасидаги боғлиқлик кўпайтириш билан ифодаланганда қўлланилади. Масалан, «У» натижа бир қанча омиллар ($X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$) кўпайтмасидан иборат, деб фараз қиламиз. У ҳолда мультипликатив моделнинг кўриниши қуйидагича бўлади:

$$Y = \prod_{i=1}^n X_i = X_1 \times X_2 \times X_3 \times \dots \times X_n \quad (i = \overline{1, n})$$

Бунда \prod — кўпайтириш белгиси; i — омилларнинг тартиб сони; ($i=1, n$); n — омилларнинг умумий сони; $X_i - i$ — омилнинг номи.

Ушбу модел ҳам таҳлилда кенг қўлланилади, чунки жуда кўп натижа амалиётда омилнинг кўпайтмасидан иборат бўлади. Масалан, товар оборотининг ҳаж-

мига таъсир қилувчи моддий техника базаси билан боғлиқ омилларни олайлик. Унга савдо шаҳобчаларининг сони (Ш), ҳар бир савдо шаҳобчасига тўғри келадиган савдо майдони (Мш), ҳар бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти (Тм) таъсир қилади. Натижа билан ушбу омиллар ўртасидаги боғлиқликни қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$T = Ш \cdot Мш \cdot Тм$$

Агар ҳар бир омилни мос равишда кетма-кет X_1, X_2, X_3 деб белгиласак, бу ҳолда мультипликатив моделнинг кўриниши қўйидагича бўлади:

$$Y = \prod_{i=1}^3 X_i = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \quad (i = \overline{1,3})$$

Касрли модел ҳам таҳлилда кенг қўлланиладиган моделлардан. У асосан натижа ҳамда омиллар ўртасидаги боғлиқлик билан ифодаланганда қўлланилади. Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги товар обороти ҳажмининг ходимларнинг рўйхатдаги сонига нисбати билан аниқланади. Рентабеллик даражаси фойда сўммасининг товар оборотига нисбати билан аниқланади. Фондларнинг самарадорлиги товар оборотининг фондлараро ўртача йиллик қийматига нисбати билан аниқланади ва ҳ. к.

Бундай ҳолларда касрли модел кўп хил кўринишга эга бўлади:

$$Y = \frac{X_1}{X_2}; \quad Y = \frac{\sum_{j=1}^n X_j}{\sum_{i=1}^n X_i}; \quad Y = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{\prod_{i=1}^n X_i};$$

$$Y = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{n}; \quad Y = \frac{\prod_{i=1}^n X_i}{\prod_{j=1}^n X_j}; \quad Y = \frac{X_j}{\sum_{i=1}^n X_i}$$

Қасрли моделда бир вақтнинг ўзида ҳамма модел турлари қўлланилиши мумкин. Баъзан суратда аддитив модел бўлса, маҳражида мультипликатив модел бўлиши мумкин. Суратида мультипликатив модел бўлиши маҳражида битта омил ҳам иштирок этиши мумкин. Амалиётда суратида ҳам, маҳражида ҳам бир хил моделлар иштирок этиши ҳам мумкин.

VI.4. Таҳлил усулини такомиллаштириш масалалари

Иқтисодий ислоҳот кенг қамровли жараён. Ҳозирги ислоҳотлар фақат иқтисодий муносабатларни такомиллаштириб қолмасдан, балки унинг барча механизм ва дастакларини тубдан янгилани талаб қилади.

Ўзбекистонда иқтисодий муносабатлар узоқ йиллар давомида маъмурий буйруқбозлик асосида режани бажаришга қаратилган, марказдан тақсимлаш ва молиялаштириш тамойилига асосланган ҳолда шаклланган. Маъмурий буйруқбозлик янги бозор иқтисодиёти шароитига ёт тушунча. Ҳар бир корхонанинг давлат билан иқтисодий муносабати фақат солиқ орқали амалга оширилади. Корхоналар давлатга маҳсулот етиштириб бермайди, балки фақат фаолияти натижасидан солиқ тўлайди, ҳолос. Шу орқали корхонанинг иш ҳажми, даромади, фойдаси ҳисоб-китоб қилинади. Давлат хўжалик ҳисобидаги бирорта корхонани молиялаштирмайди. У фақат кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, ўз тасарруфидаги соҳаларни маблағ билан таъминлайди. Бу албатта ўта мураккаб, ўта қийин жараён. Шу туфайли ислоҳотлар ечимини фақат давлат раҳбарлигидан кутиб ўтириш ярамайди. Бунда ҳамма кучлар (олимлар, мутахассислар, давлат арбоблари, партия ва бошқа жамоат ташкилотлари)ни бирлаштириш лозим.

Таҳлилни жаҳон андозаси даражасига кўтариш муаммоси. Бу ҳозирги пайтда иқтисодий таҳлилда қўлланилаётган кўрсаткичларни миллий ҳисоб тизими кўрсаткичларига мослаштиришни талаб қилади. Бунинг учун энг муҳим муаммолардан бири микро ва макро таҳлил кўрсаткичларини ишлаб чиқиш, улар-

нинг боғлиқлиги ва хусусиятларини аниқлашдан иборатдир. Бу ўз навбатида бухгалтерия ва статистик ҳисоботлар кўрсаткичларини миллий ҳисоб тизимига мослаштиришни талаб қилади.

Молия ва бошқарув таҳлилини шакллантириш муаммоси. Бу учун тегишли имкониятлар яратилмоқда. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро андозага ўтиши, бу бўйича миллий андозаларнинг ишлаб чиқилиши молиявий ва бошқарув ҳисобининг шаклланишини ҳам талаб қилади. Бу эса ўз навбатида молиявий ва бошқарув таҳлилининг вужудга келишини тақозо қилади. Шу жиҳатдан молиявий таҳлил методологияси шаклланимоқда. Аммо бошқарув таҳлили ҳозирги эркин иқтисодиётга мос тарзда шаклланган эмас. Таҳлил усулларини ҳам иқтисодиёт хусусиятларини янбатга олган ҳолда мазмунан янгича ишлаб чиқиш лозим.

Навбатдаги муаммо, таҳлилни эркин рақобат шароитига мослаштириш. Бу шароит ҳам иқтисодий таҳлил усулларини тубдан такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳозирги мавжуд таҳлилдан ички (тижорат сирини сақлай оладиган) ва ташқи (корхонанинг фаолиятини кўз-кўз қила оладиган) таҳлилни шакллантириш, уларнинг кўрсаткичларини ва таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Таҳлил-усулларини такомиллаштиришда фақатгина рақамларга таяниб қолмасдан, унга мантиқан ёндашиш усулларини (эвристик усул) ҳам жорий қилиш лозим деб ўйлаймиз. Чунки бозор иқтисодиёти жараёни ҳамisha кутилмаган ҳодисаларни, кўзда тутилмаган жараён ва муносабатларни келтириб чиқариш мумкин.

Эндиликда режа кўрсаткичи олдингидек кўр-кўрона юқоридан берилмайди. Ҳар бир корхона ўз режасини ўзи тузади. Буни қандай қилиб амалга ошириш мумкинлигини аниқлаш ҳозирги кунда жуда муҳим бўлиб турибди. Корхонанинг бизнес-режасини тузганда унинг реаллигини таъминлаш лозим. Бу учун бозор иқтисодиёти шароитида мезон қилиб «Фойдалилик нуқтасини» олишни тавсия қиламиз.

Фойдалилик нуқтаси корхонанинг узлуксиз фаолият кўрсатиб туриши учун унинг барча харажатларини қоплайдиган даражасида ишлаб чиқариш ҳажмига

эрийицидир. Масалан, корхонанинг бир ойда доимий қиладиган харажатини 100 минг сўм деб фараз қиламиз. Бу харажатни қоплаш учун корхона 220 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариши лозим. Бунинг 100 минг сўми доимий харажатни қоплаш учун кетса, қолган 120 минг сўми ўзгарувчи, шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетадиган харажатни қоплашга сарф қилинади. Бу сўмма корхонанинг харажатларини тўлиқ қоплайди. Демак, бу рақам ушбу корхона учун фойдалилик нуқтаси, деб қабул қилиниши мумкин. Агар маҳсулот ишлаб чиқариш шу рақамдан ошса ўзгарувчи харажатларни қоплашдан қолган қисми фойдани ташкил қилади.

Фараз қиламиз, ишлаб чиқариш ҳажми 250 минг сўмни ташкил қилди. Бу қуйидагича тақсимланади: 100 минг сўми доимий харажатни қоплашга, 120 минг сўми фойдалилик нуқтасигача бўлга ўзгарувчи харажатни қоплашга кетади. Қолган 30 минг сўмнинг ярми шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетадиган ўзгарувчи харажатларни қоплашга сарф қилинади. Қолган қисми эса, яъни 15 минг сўми $(30:2)$ фойда сўммасини ташкил қилади. Фойдани кўпайтириш учун маҳсулотни фойдалилик нуқтадан кўп ишлаб чиқармоқ лозим. У қанча кўп бўлса фойда сўммаси ҳам шунча кўпаяди.

Фойдалилик нуқтасини топиш корхонанинг доимий ва ўзгарувчи харажатларини олдиндан билишни, уларни камайтириш йўлларини аниқлашни талаб қилади. Шунга қараб фақатгина маҳсулотни ишлаб чиқариш эмас, балки уни сотишни ҳам аниқлаш лозим. Бу эса корхонадан бозорни ўрганишни талаб қилади, яъни унинг маркетинг фаолиятини такомиллаштириш зарурати туғилади.

Таҳлилда иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичларини жорий қилиш муаммоси. Ҳозирга қадар иқтисодиётда режанинг бажарилиши ҳисобланиб, бу корхона фаолиятига бериладиган баҳога асос бўлиб келарди. Эндиги вазифа иқтисодий аҳволни йилдан йилга яхшилашдан, унинг узлуксиз барқарор равишда ошиб боришини таъминлашдан иборатдир. Шу туфайли корхона фаолияти натижасини баҳолашда режа бажарилиши ўрнига иқтисодий ўсиш кўрсаткичинини қабул қилиш

Мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Иқтисодий ўсишни аниқлаш учун микроиқтисодиётда, миллий ҳисоб тизми шаклланаётган шароитда, қайси кўрсаткичларни олиш лозимлигини ҳам белгилаш яна бир ўзига хос муаммодир.

Ушбу муаммолар республика миқёсида ижобий ҳал бўлиши амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштиришнинг асосий омилларидан бири бўлиб қолади.

VII БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ БОШҚА ФАНЛАР УРТАСИДА ТУТГАН УРНИ ВА УЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

VII.1. Иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар билан алоқаси

Иқтисодий таҳлил мустақил фан. Лекин у бошқа иқтисодий фанлар замирида вужудга келди ва уларнинг кўпларига нисбатан янги.

Шунга қарамай, мустақилликдан кейин иқтисодий таҳлил фани мазмуни ва таркиби жиҳатидан тубдан ўзгарди. Олдин, режали иқтисодиёт шароитида барча фанлар сингари иқтисодий таҳлил фани ҳам режанинг бажарилишини назорат қилиш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, юқоридан кўр-кўрона туширилган, режани асослашга қаратилган эди.

Энди иқтисодий таҳлил ҳақиқатда хўжалик юритувчи субъектларга, мулк ва иш эгаларига хизмат қиладиган бўлди. Олдин корхона хўжалик фаолияти юқори ташкилот ва давлат нуқтаи назаридан таҳлил қилинган бўлса, энди бевосита шу корхона, унинг меҳнат жамоаси ва мулк эгаси нуқтаи назардан таҳлил қилинадиган бўлди. Бироқ барча ҳолда ҳам давлатнинг манфаати ҳисобга олинади. Чунки корхона билан давлат ўртасидаги алоқа олдин маъмурий буйруқбозликка асосланган бўлса, энди эркин ўзаро манфаатга иқтисодий муносабатларга асосланади.

Иқтисодий жараёнлар ва муносабатлардаги бундай ўзгаришлар ҳар бир фан ва иқтисодий механизмлар мазмунини сифат жиҳатидан янгилашни, тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Бироқ шундай мураккаб даврда жуда кўп фанлар ўз заруриятини йўқотади ва барҳам толади. Масалан, халқ хўжалигини режалаштириш асослари, корхона иқтисоди (режага асосланган иқтисод) ва ҳ. к. Аммо бозор муносабатлари шароитида иқтисодий таҳлил фанининг аҳамияти янада

ошади. У корхона раҳбари учун хўжаликни бошқаришда асосий дастак сифатида намўён бўлмоқда.

Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлил фани бошқа фанлар билан узвий алоқада бўлиши билан бирга улар ўртасида ўзига хос ўринга ҳам эга. Шунини эътироф этиш керакки, ушбу фан фақат иқтисодий фанлар билан эмас, балки иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан ҳам узвий боғлиқдир. Буларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлил фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги таснифи



VII.2. Иқтисодий таҳлилнинг бошқаришда тутган ўрни

Иқтисодий таҳлил бошқаришнинг асосий функция-сидан бири сифатида тан олинган. У бошқариш учун тегишли ахборотларни тайёр ҳолда етказиб беради.

Жамиятда, хусусан корхоналарда содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар дастлаб бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоб ва ҳисоботларда қайд қилинади, умумлаштирилади. Бу ахборотлар бошқариш учун жуда зарур маълумотлардир. Аммо улар ҳали ҳомашё — яхшилаб ишлаб, бир тизимга келтириб бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тайёрлаш керак. Бундай вазифани иқтисодий таҳлил бажаради. Шу туфайли у юқорида қайд қилинган ҳисоб режаси билан бевосита боғлиқ. Бу учун ҳисоб ва ҳисобот тизимлари ҳамда бошқарув ўртасида воситачи ролини бажаради.

Иқтисодий таҳлил тегишли ахборотларни шу ҳисоб маълумотларидан олади. Уларни қайта ишлаб бошқарувга топширади ва ўз навбатида бошқарувчидан янги топшириқлар олади. Учала ҳисоб ҳам корхона-нинг режаси билан бевосита боғлиқ. Бу учун ҳисоб маълумотлари яна иқтисодий таҳлилда қайта ишланиб, корхона фаолиятини режалаштириш учун тегишли ахборотлар йиғиб, тайёрлаб беради. Режа маълумотларини эса ҳақиқий ҳисобот маълумотлари билан солиштириб яна бошқарувга тегишли ахборотларни етказиб беради.

Бозор иқтисодиёти шароитида яна бир янги фан— аудит фани вужудга келди. Бу нодавлат ҳолис ташкилот-нинг назарий ва амалий ҳаракатини ўргатадиган фандир. Аудит орқали бухгалтерия ҳисоботининг таркибий қисми бўлган моллиявий ҳисоботдаги кўрсаткичларнинг ҳақиқийлиги, қонунийлиги тасдиқланади.

Аудит билан иқтисодий таҳлил бошқарув тизимида бир-бири билан узвий алоқада. Аудит хулосасини чиқариш учун иқтисодий таҳлил усулларидан фойдаланса, иқтисодий таҳлил жараёнида аудит маълумотларидан ҳам фойдаланилади.

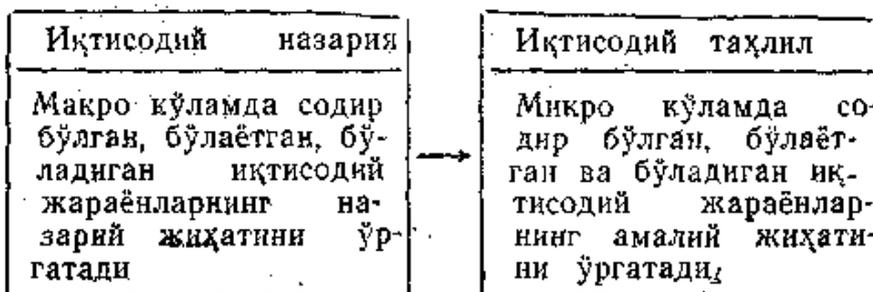
Ушбу фанлар ўртасидаги боғлиқлик ва бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг ўрнини қуйидаги чизмада кўриш мумкин.

Таҳлил фанининг иқтисодий фанлар ўртасида тугган ўрни



VII.3. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид фанлар билан боғлиқлиги

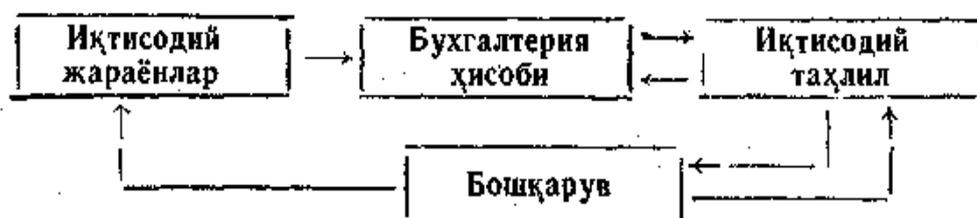
Юқоридаги чизмадан кўриниб турибдики, иқтисодий таҳлил фани бевосита иқтисодий назария фани билан боғлиқ. Иқтисодий назария жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларнинг маълум қонуниятларини, уларнинг характерланиш ва амал қилиш йўлларини ўргатади. Бу эса унинг барча иқтисодий фанлар учун, жумладан иқтисодий таҳлил учун ҳам методологик асос эканлигини таъминлайди. Иқтисодий таҳлил эса шу қонунларнинг микроиқтисодиёт (корхона, фирма, бирлашма кабилар) кўламида содир бўлиш ва амал қилиш жараённи ўргатади. Бунда иқтисодий назария фанининг илмий-методологик жиҳатларидан фойдаланилади. Иқтисодий таҳлил ўз навбатида иқтисодиётда содир бўлаётган жараёнларни чуқур ўрганиш билан иқтисодий назария фанининг ривожланиши учун ҳам асос яратиб беради. Шу туфайли бу фанлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Уларни боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:



Иқтисодий таҳлил фани бухгалтерия ҳисоби билан ҳам узвий боғлиқ. Бу фанлар мазмун ва моҳияти жиҳатидан аниқ амалий фанлар гуруҳига киради. Таҳлил бухгалтерия ҳисобининг навбатдаги босқичи сифатида унинг мантиқий давоми бўлиб ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобининг вазифаси бухгалтерия ҳисоботини тузиш, ахборотларини умумлаштириш билан тугайди. Шу ҳисоботлар ва бошқа ахборотлар асосида содир бўлган ва бўладиган иқтисодий жараёнларни ўрганиш билан иқтисодий таҳлил шуғулланади. Таҳлилда хўжалик фаолиятининг ҳақиқий натижаси режадаги, меъёрлардаги, ўтган даврлардаги кўрсаткичлар билан солиштирилиб, тегишли фарқлари аниқланади. Унга таъсир этувчи омиллар ҳисобланади, тегишли хулоса қилиниб, ички имкониятлар ахтариб топилади. Шу билан таҳлил ўз вазифасини бажаради.

Таҳлил маълумотларига асосан тегишли бошқарув қарорлари қабул қилинади. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги чизмада ўз аксини топган:



Кўриниб турибдики, иқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисоби билан ҳам, бошқарув билан ҳам икки ёқлама алоқада. Чунки иқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари маълумотларидан тўлиқ фойдаланиш билан барча тегишли ахборотларни тайёрлаб бериш лозимлиги тўғрисида бухгалтерия ҳисобини такомиллаштиради. Бухгалтерия ҳисоботидаги асосий кўрсаткичлар қуруқ ҳисобот учун эмас, балки таҳлил қилиб, шу корхона аҳволини билиш ва уни бошқаришга мўлжалланган.

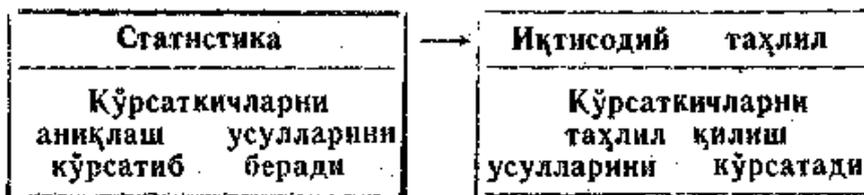
Иқтисодий таҳлил фақат таҳлил қилиш учун эмас, балки бошқарувга энг зарур ахборотларни етказиб, тайёрлаб бериш учундир. Яхши бухгалтерия ҳисоботи унинг чиройлилиги билан эмас, балки таҳлилийлиги билан белгиланади. Таҳлил учун ахборотлар аниқ, тушунарли ва тўғри бўлиши керак. Нотўғри ахборотдан нотўғри хулоса чиқари-

лади. Нотўғри хулоса нотўғри бошқаришга олиб келади.

Иқтисодий таҳлил фани статистика фани билан ҳам бевосита боғлиқ. Статистикада иқтисодий кўрсаткичларни аниқлаш усуллари ўргатилса, иқтисодий таҳлилда шу кўрсаткичлардан таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари ҳам иқтисодий таҳлил учун ахборот манбаи бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодий таҳлил жараёнида бир қанча статистик усуллардан фойдаланилади.

Статистика ижтимоий-иқтисодий жараёнларни асосан макроиқтисодиёт даражасида талқин қилса, иқтисодий таҳлил уларни микроиқтисодиёт даражасида ўрганadi. Статистика йирик бир тўпламлар, гуруҳларни ўрганса, иқтисодий таҳлил асосан якка, яхлит олинган хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ўрганиш-билан чекланади.

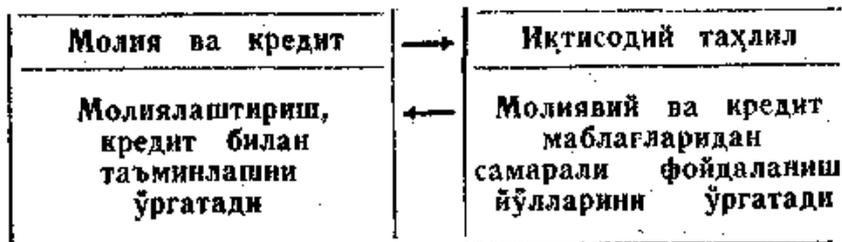
Демак, статистика ва иқтисодий таҳлил фанлари бир-бири билан узвий алоқада бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:



Иқтисодий таҳлил фани молия ва кредит фани билан ҳам мустаҳкам алоқада. Қорхоналарда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни молиявий маблағ билан таъминлаш, агар ўз маблағлари етарли бўлмаса, қанча кредит олиш ва унга қанча **фойиз** тўлаш каби муносабатлар билан молия ва кредит фани шуғулланади. Уларнинг мақсадга мувофиқ ишлаётганлиги, самарадорлигининг ошиши каби муҳим жиҳатлари билан иқтисодий таҳлил фани шуғулланади. Бу ерда икки фanning ҳам ўрганиш объекти (молиявий маблағлар) бир хил. Аммо биринчисида ушбу категориянинг мавжудлиги ва таъминоти ўрганилса, иккинчисида унинг ишлатилиши ўрганилади. Шу жиҳатдан ҳам улар бир-бири билан узвий боғлиқликда.

Шунингдек, мутахассис иқтисодий таҳлил қилиши

учун молиявий унсурларни, кредит муносабатларини яхши билиши лозим. Ўз навбатида корхонани молиялаштириш, кредитдан самарали фойдаланиш учун таҳлил натижаларидан ҳам кенг фойдаланиши лозим. Шундан ҳам кўриниб турибдики, молия ва кредит иқтисодий таҳлил билан икки ёқлама узвий алоқада. Бу қўйидаги чизмада ўз аксини топган:



Иқтисодий таҳлил менежмент фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу ҳақда унинг бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқлигини кўрганда қисман тушунча берилган эди. Менежментда бошқарув қарорлари қабул қилинади. Бу учун у иқтисодий таҳлил натижаларидан ва усулларидан фойдаланади. Бундан ташқари менежментда функционал қиймаг таҳлили маънавий эвристик таҳлил, фикрлар ҳужуми каби усуллардан ҳам фойдаланилади.

Иқтисодий таҳлил менежмент учун ахборот тайёрлаб берар экан, у шу фаннинг асосий талаб ва тамойилларини билиши лозим. Менежмент ҳам иқтисодий таҳлилни фақат натижаларидан эмас, балки усулларидан ҳам кенг фойдаланади. Демак, ушбу фанлар ҳам бир-бири билан икки томонлама узвий боғлиқ. Буларнинг боғлиқлиги қўйидагича ифодаланилади:



Иқтисодий таҳлил фани маркетинг фани билан ҳам боғлиқ. Маркетинг истеъмолчилар (бозор) талабидан келиб чиқиб ишлаб чиқариш ва сотишни йўлга қўяди-

ган товар ҳаракати билан боғлиқ фан. У бозорни, истемолчилар талабини ўрганиш учун иқтисодий таҳлил усулларидан кенг фойдаланади. Ҳатто баъзи адабиётларда маркетинг фаолиятининг иқтисодий таҳлилини «Маркетинг таҳлили» ҳам деб талқин қиладилар. Ҳақиқатда эса у маркетинг таҳлили эмас, балки маркетингда қўлланиладиган иқтисодий таҳлилнинг бир қисми ёки усули бўлиб ҳисобланади.

Корхона фаолияти кўп қиррали, кенг қамровли. Унинг фаолияти мазмуни жиҳатидан ишлаб чиқариш фаолияти, молиявий фаолият, иш фаолияти, бозор фаолияти каби фаолиятларга бўлинади. Уларнинг ҳамма қирралари иқтисодий таҳлилда таҳлил қилинади, ўрганилади. Демак, корхонанинг маркетинг фаолияти ҳам иқтисодий таҳлилнинг объектига киради.

Маркетинг фаолияти иқтисодий таҳлил қилинар экан, демак, таҳлилчи маркетинг сирларини билиши, маркетинг эса ўз навбатида иқтисодий таҳлил усулларидан хабардор бўлиши лозим. Шунга кўра иқтисодий таҳлил ва маркетинг бир-бири билан узвий боғлиқ экан. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:



Иқтисодий таҳлил фани аудит фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Аудит фани ва фаолияти бизга бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан кириб келди. Шу туфайли аудит бизда янги фан сифатида ўзимизга хос ҳолда шаклланимоқда. Чунки дунё тажрибаси учун аудит фани янги эмас. У Италия, Буюк Британия каби мамлакатларда XIV—XVI асрларда қўлланила бошланган.

Ҳозирги пайтда аудит фани Ўзбекистонда шаклланиш босқичини ўтмоқда. Бу борада ҳали турли фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар аудитни олдинги тафтиш билан тенглаштирса, иккинчи гуруҳ аудитни хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш орқали унга ташҳис қўйиш деб баҳоламоқда. Учинчи гуруҳ олимлар уни нодавлат ҳолисона ташкилот бўлиб, мо-

лиявий ҳисоботда ифодаланган кўрсаткичларнинг реаллигига баҳо беради, деб айтадилар.

Аммо шуни эътироф этиш керакки, аудитор ўз хулосасини тўғри ва асосли қилиб бериши учун ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиши лозим. Таҳлилчи ҳам ўз навбатида аудит талаблари тамойилларини билиши керак. Чунки аудитор хулосаси учун бевосита ана шу таҳлил маълумотлари етарли бўлиши мумкин. Шундай қилиб, аудит ва таҳлил бир-бири билан узвий боғлиқликда. Уларнинг боғлиқлиги қуйидаги чизмада ўз аксини топган.

Аудит	Иқтисодий таҳлил
Бухгалтерия баланси моддаларининг реаллигини, корхона хўжалик фаолиятини молиялаштириш, кредит билан таъминлашнинг тўғрлигини исботлаш каби масалаларни ўргатади	Аудит нуқтаи назаридан молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиб, тегишли ва кредит маблағларидан самарали фойдаланиш йўлларини ўргатади

Иқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид фанлар билан ҳам боғлиқ. Лекин биз унинг энг яқин ва асосийлари гагина тўхтадик, холос.

Шуни эътироф этиш керакки, иқтисодий таҳлил жуда кўп ҳолларда фанлар ўртасида кўприк воситасини бажаради. Масалан, бухгалтерия ҳисоби билан бошқарув ўртасида, статистика, тезкор ҳисоблар билан бошқарув ўртасида, аудиторлик хулосаси билан давлат ташкилотлари (солиқ, молия ва ҳ. к.) ўртасида кўприк вазифасини бажаради. Бу жараёнларнинг ҳаммасида таҳлил энг муҳим, ҳал қилувчи бўғин ҳисобланади. Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлил бошқа иқтисодий фанлар ўртасида муҳим ва солмоқли ўринга эга.

Иқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид бўлмаган бир қанча фанлар билан ҳам боғлиқдир.

VII.4. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан боғлиқлиги

Иқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид бўлмаган бир қанча назарий ва фундаментал фанлар билан ҳам узвий боғлиқ.

Будар ўртасида энг юқори ўринда Фалсафа фани

туради. Фалсафадаги қонунлар ва категориялар бевосита иқтисодий таҳлил фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу борада ушбу китобнинг 3-бобида батафсил тўхталганмиз.

Бундан ташқари фалсафада қарама-қаршиликлар ва кураш қонуни бор. Агар уни иқтисодиётга тадбиқ этадиган бўлсак, корхоналар ўртасидаги рақобатни қиёс қилиш мумкин. Рақобат корхона маҳсулотининг миқдори ва сифатини оширади, унинг нархини туширади. Бу аҳоли фаровонлигининг ошиши учун энг асосий омил бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий таҳлилда корхонанинг рақобатбардошлиги, иқтисодий ва молиявий мустақамлиги баҳоланади ва ўрганилади, банкротга тушиб қолмаслик чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Айни пайтда муроса фалсафаси ҳам мавжуд. Чунки эйдият ҳамиша ҳам самара беравермайди. Кўп ҳолларда ўзимизнинг шарқона, миллий қадриятларимизга таянадиган бўлсак, муроса ҳам муваффақият калити. Бу ерда кураш бир-бирини йўқ қилиш учун эмас, балки бир-бирига ҳамкорлик қилиш, ёрдам бериш устида кетади.

Кўпмулкчилик шароитида хусусий мулкка асосланган эркин фаолият кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлар том маънода давлат мулкига асосланган хўжаликлар билан рақобатдадир. Аммо жуда кўп иқтисодий жиҳатдан ночор корхоналарни давлат муроса асосида санация йўли билан моддий, молиявий ва ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турибди. Бу айнан мустақиллик шароитида турилган иқтисодиётдаги муроса фалсафасига тўғри келади.

Демак, иқтисодий таҳлил фалсафа фани билан ҳам бевосита, ҳам билвосита алоқада экан. Иқтисодий таҳлилни иқтисодий фанлар фалсафаси, дейиш мумкин, чунки иқтисодий таҳлилининг ҳар бир ҳаракати, унда қилинадиган хулосалар фалсафий тафаккурга, мантиқий усулларга асосланади.

Иқтисодий таҳлил фани мантиқ фани билан ҳам ўзаро алоқада. Иқтисодий таҳлилининг махсус йўналиши — мантиқий таҳлил ҳам мавжуд. Чунки таҳлил қилинаётган кўрсаткичларга таъсир қилувчи барча омиллар ҳам ҳисобга олинавермайди. Натижада унга мантиқий нуқтаи назардан ёндашишга тўғри келади. Бундан ташқари натижа ўзгаришига таъсир

қилувчи омилларнинг кетма-кетлиги, таҳлилнинг босқичлари, ҳамма-ҳаммаси маълум мантиқий йўналишга асосланади.

Шу туфайли мантиқ иқтисодий таҳлилда, айниқса хулоса чиқаришда назарий асос бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий таҳлилда мантиқ усулларидадан фойдаланиш учун фақат битта мантиқ фани эмас, балки психологик системали таҳлил, жараёнларни тадқиқ қилиш каби фанлар усулларидадан ҳам фойдаланишни тақозо қилади.

Мантиқий таҳлилда бир қанча усуллар қўлланилади. Булар жумласига «Фикрлар хужуми», идеаллаштириш, тасаввур қилиш, ўхшатиш усуллари, йигирма тўртлик, йигирма бешлик, йигирма олтилик қондаларини, янги вариантларини ахтариш каби усуллари киритиш мумкин. Бу усуллар ҳақида ушбу китобининг «Функционал қиймат таҳлили методологияси» бобида ёритилган.

Иқтисодий таҳлил фани ҳуқуқ фани билан бевосита боғлиқ. Таҳлил жараёнида қонунга риоя қилиш ҳам ўрганилади. Иқтисодий таҳлилнинг энг муҳим вазифаларидадан бири содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар ва уларнинг тегишли ҳужжатларда ифодаланишининг ҳуқуқийлигига баҳо беришдан иборатдир. Шу туфайли иқтисодий таҳлил пайтида албатта ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланилади. Ҳуқуқ ҳам ўз навбатида таҳлилнинг кўп усулларида таянади.

Иқтисодий жараёнларнинг ҳуқуқийлигини таъминлаш учун улар ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинади. Жиноятнинг очилишида эса асосий усуллардан бири мантиқий таҳлил усулларида.

Иқтисодий таҳлил математика фани билан ҳам боғлиқ. Ҳозирги пайтда бир томондан иқтисодий жараёнлар ўта мураккаблашиб бормоқда, иккинчи томондан ўта мураккаб жараёнларни ўрганиш, уларни маълум тартибга солиш учун техник имкониятлар, айниқса компьютер технологияси вужудга келмоқда. Бу икки объектив шароит ҳам иқтисодий таҳлилда математик усуллардан кенг фойдаланишни тақозо қилади. Чунки математика ҳам, иқтисодий таҳлил ҳам содир бўлаётган жараёнларнинг миқдорини ўрганишга қаратилгандир.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар

асосан тез ўзгариб турувчи миқдорлардир. Уларнинг ўзгариши, юқорида таъкидланганидек, ўз-ўзидан содир бўлмайди. Уларга бир қанча объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади. Айнан шу омиллар таъсирини аниқлашда математик усуллардан кенг фойдаланилади.

Ўз навбатида математика ҳам турли йўналишлар бўйича ривожланмоқда. Энг аввало, абстракт далилларга асосланган мумтоз назарий математика бўлса, ҳозирги пайтда амалиётда кенг қўлланилиб келинаётган амалий математика ҳам тез ривожланмоқда. Шу амалий математика бошқа соҳалар билан бирга иқтисодиёт соҳасини ўрганишга ҳам изчиллик билан кириб келмоқда. Бу асосан унинг иқтисодий таҳлилда қўлланилишида намоён бўлмоқда.

Иқтисодий таҳлил фани иқтисодиётга оид бўлмаган фанлардан бири — технология фани билан ҳам боғлиқ. Иқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилишда унинг камлиги ёки кўплиги қандай технологиядан фойдаланилаётганлигига боғлиқ. Айниқса, ишлаб чиқариш соҳасини таҳлил қилиш учун энг аввало, унинг қандай технологияга асосланганлигини билиш лозим. Шу туфайли таҳлилчи, технология фанини ва технологик жараёнларнинг сир-синоатларини билиши шарт.

Ўз навбатида технологик жараён ҳам узлуксиз такомиллашиб бориб, самарадорликнинг ошишини талаб қилади. Бу эса уни чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади. Шу туфайли бу икки фан маълум даражада бир-бири билан узвий боғлиқ экан. Масалан, ҳозирги пайтда кўп мамлакатларда технологик жараённи таҳлил қилиш ва уни такомиллаштириш учун функционал-қиймат таҳлилидан кенг кўламда фойдаланмоқдалар.

Иқтисодий таҳлил математика фанининг бир бўлаги бўлган дастурлаш фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Чунки ҳозирги пайтда иқтисодий юксалиш учун бир хил андоза қилиб бўлмайди. Иқтисодий жараёнлар қанчалик кўп ва мураккаб бўлса, уни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам шунча кўп ва мураккабдир. Шундай шароитда ҳар бир корхона раҳбари, менежери кўп вариантли қарорларни ишлаб чиқа олиши ва ундан энг қулайини (оптималини) танлаб олиши лозим.

Бундай натижага иқтисодий таҳлилга дастурлаш фанини қўллаб эришиш мумкин.

Дастурлаш ҳам ўз навбатида миқдорий ва мантиқий таҳлил усулларида кенг фойдаланади. Шу жиҳатдан бу икки фан ўртасида ҳам узвий боғлиқлик бор.

Иқтисодий таҳлил жараёнида кўп нарсанинг ҳажмини, майдонини, сатҳини, оғирлиги, узунлиги энлиги каби бирликларни ўлчашга тўғри келади. Бунда албатта геометрия фанининг усулларида фойдаланилади. Демак, иқтисодий таҳлил фақат иқтисодий фанлар билан эмас, балки иқтисодиётга оид бўлмаган бир қанча бошқа фанлар билан ҳам узвий алоқада экан.

Иқтисодий таҳлил бошқа фанларнинг усуллари, тамойиллари ва мақсадларидан фойдаланиш билан бирга ўзининг тайёр ахборотлари, усуллари ва йўналишлари билан шу фанларнинг ривожланишига ҳам маълум даражада таъсир қилади.

Оламда табиат, жамият ва инсон тафаққурида содир бўлаётган жараёнлар бир-бири билан узвий алоқа ва боғлиқликда бўлгани каби уларни ўрганувчи турли фанлар ўртасида ҳам мустақкам боғлиқлик ва алоқалар мавжуд. Демак, дунёда ҳамма нарса бир-бири билан диалектик боғлиқликда. Бундай концепция иқтисодий таҳлилнинг назарий асосини ташкил қилади.

VIII БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН АХБОРОТЛАР ТИЗИМИ

VIII.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизимини шакллантириш тамойиллари

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Қаримов Олий Мажлиснинг 14-сессиясида сўзлаган нутқида XXI аср арафасида ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегиясини, жамиятни янгилаш борасида фаолиятимизнинг асосий мазмун ва моҳиятини очиб берди.

Улардан бири, иқтисодиёт соҳасини янада эркинлаштиришга эришишдир. Бунинг мазмунига Юртбошимиз тўхталар экан, унга қуйидагича изоҳ беради: «Биринчи навбатда давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинлигини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг маъқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш демакдир»¹. Бундан кўриниб турибдики, иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг роли маълум даражада чегараланиши кўзда тутилмоқда. Бу эса ўз-ўзидан хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш билан бирга, уларнинг ўз хўжалигини бошқаришда мустақиллигини ва масъулиятини оширади. Бу эса ўз-ўзидан мулкдор ва унинг тасарруфида ишловчилар ўртасида содир бўладиган иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига, такомиллашишига олиб келади. Бунинг асосий тамойили ишонч асосида қурилмоғи лозим.

Бир-бирига ишончга иқтисодиётда «САҲТХОБ» тамойили орқали эришилади. Бунинг мазмуни нимадан ибо-

¹ «Халқ сўзи», 1999 йил, 15 апрел.

рат деган саволнинг туғулиши табиий. Бу, энг аввало софлик (С) дегани. Софлик орқали ишончга сазовор бўлинади. Бир-бирига ишонган кишилар ўртасида соф, самимий муносабат бўлади. Иккинчиси эса, ахборотларнинг ҳаққонийлиги (АХ). Бунга ахборотлар ҳаққоний бўлган жойдагина эришиш мумкин. Ахборотлар оддий рақамлар эмас, уларнинг ҳар бири қандайдир, кимнингдир манфаатини ифодалайди. Масалан, амалиётда ахборотларни қўшиб ёзиш эвазига сохталаштирадилар. Бу кимнинг манфаатига хизмат қилади? Бу энг аввало шу хўжалик, корхона раҳбари манфаатига хизмат қилади. Чунки у раҳбарлик қилган корхона бошқалар фикрида «юқори кўрсаткичга эришди» деган сохта хулоса чиқариш ва арзон обрў орттириш учун қилинади. Аммо у шу корхонада ишлайдиганлар учун ҳам, халқ ва давлат учун ҳам ўта зарарлидир. Йўқ нарсани бор, бўлмаган нарсани бўлди, деб кўрсатиб нотўғри хулоса бериш ноҳолис бошқаришга олиб келади. Жамиятнинг қашшоқланишига сабаб бўлади. Бу иллат асосан режали иқтисодиётдан қолган энг салбий мерослардан биридир.

Ушбу тамойилдаги учинчи бўғин — бу тўғри хулоса (ТХ). Ахборотлар ҳаққоний бўлмаган жойда тўғри хулоса чиқариш қийин. Масалан, мамлакатимиз аҳолисини таъминлаш учун 4,0 миллион тонна ғалла керак, деб фараз қиламиз. Агар 3,0 миллион тонна етиштириб 4,0 миллион тонна ғалла етиштирилди, деб ахборот берилса, бу ҳукумат раҳбарларининг нотўғри хулоса чиқаришига олиб келади. Натижада йилнинг уч чорагига ғалла етиб, яна бир чорак давомида ғаллага бўлган эҳтиёжни кондирити муаммоси кўндаланг бўлиб қолиши мумкин. Шу учун тўғри хулоса ҳаққоний, тўғри ахборотлар маҳсули эканлигини унутмаслик лозим.

Ушбу тамойилдаги тўртинчи бўғин—бу одилона бошқариш (ОБ). Тўғри хулоса бўлмаган жойда одилона бошқаришга эришиб бўлмайди. Шу туфайли ушбу тунунчалар бир-бирига занжирсимон, диалектик боғлиқликка эга.

Шундай қилиб, САҲТХОБ тамойили С — софлик, АХ — ахборотлар ҳаққонийлиги, ТХ — тўғри хулоса ва ОБ — одилона бошқарувдан иборатдир.

Ушбу тамойилни эркинлашаётган иқтисодиётнинг барча унсурларига, хусусан иқтисодий таҳлилга ҳам

қўллаш мумкин. Чунки иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти бозор муносабатларининг шаклланиши билан янада ошмоқда. Энди хўжалик юритувчи субъектлар ўзларига мақбул, тўғри ва фойдали йўл танлаб олиши учун ўз фаолиятини, қилган ва қилажак ишларини фақат таҳлил қилмоғи лозим.

Таҳлилнинг мақсади тўғри хулоса чиқариш, одилона бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тегишли ахборотларни тайёрлаб беришдан иборатдир. Аммо тўғри хулоса чиқариш учун ахборотлар ҳаққоний, реал бўлиши талаб қилинади. Ахборотларни ким тўплайди, ким унинг ҳаққонийлигига жавоб беради? Албатта мутахассислар, бошқарув идораси (аппаратида) ўтирган ходимлар. Агар улар ҳалол-поқ бўлмаса ахборотлар тўғри бўлмаслиги аниқ. Чунки ҳар бир ахборотнинг замирида, юқорида таъкидланганидек, манфаат ётади. Агар ходим ахборотларни жамлаш ва шакллантиришда ўз манфаатини устун қўйиб ишлайдиган бўлса, у ҳаққоний бўлмаслиги мумкин.

Ҳақиқий бўлмаган ахборот ҳаминша чалкаш ва нотўғри хулосаларга олиб келади. Бу эса ўз навбатида оқилна бошқаришга ҳам салбий таъсир қилади. Шу туфайли таҳлил жараёнида ишонч ва САҲТХОБ тамойилига доимо амал қилиш лозим.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда мазмун ва моҳияти жиҳатдан бутунлай янги бошқарув тизими таркиб топди. Аммо бу тизим қанчалик самарали ишламоқда, бугунги истиқлол, мустақиллик қўйган талабларга жавоб бераётими? Бундай саволлар кетидан саволлар туғилмоқда. Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Тўрачилик, ўз вазифасига совуққонлик билан қараш, порага сотиш ҳоллари бу тизим асосларига нечоғли зарар етказмоқда?»

Иқтисодиётни эркинлаштириш концепцияси унда «Ишонч ва САҲТХОБ» тамойилларидан фойдаланиши янада кучайтиради. Чунки Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Иқтисодиётни эркинлаштириш — хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз фаолияти учун иқтисодий ва молиявий масъулиятини ошириш демакдир»¹. Бундан кўриниб турибдики, эркинлик ҳаминша масъулият

¹ «Халқ сўзи», 1999 йил, 15 апрел.

билан узвий боғлиқ бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда.

Ҳамма жабҳада эркинликни жорий қилиш учун олдин масъулият ҳиссини уйғотиш лозим. Масъулият бўлмаса, боқимандалик кайфиятида юрган шахсларга эркинлик бериб бўлмайди. Улар ўз йўлини топиб, ўзини тиклаб кетиши қийин. Шу тамойилдан иқтисодиёт ҳам ҳоли эмас. Ҳаёт кўрсатиб турибдики, қаерда раҳбар боқимандалик кайфиятидан қутила олмаган бўлса ўша ер, ўша корхона иқтисодий инқирозга юз тутмоқда.

Мухтасар қилиб шуни таъкидлаш жоизки, эркинлик ўз-ўзидан, бир кунда бериладиган жараён бўлмасдан, унга босқичма-босқич эришилади. Ҳар бир инсонда масъуллик туйғуси уйғонганлиги тўғрисида энг аввало ўзида, кейин ўзгаларда ишонч ҳосил қилиши лозим. Ишонч бор жойда самимийлик бор. Айнан шу ҳолатда «САҲТХОБ» тамойилини қўллаш мумкин.

VIII.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизими

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида (1981 йил) ахборотга иккита изоҳ берилган:

1) Хабар; хабарлар; маълумот, информация. 2) Вақти-вақти билан чиқиб турадиган баъзи тўпламларнинг номи. Буларнинг ичида иқтисодий таҳлилга мосроқ атама — бу маълумотдир.

Ушбу китобда «Маълумот» атамасига ҳам иккита изоҳ берилган:

1) Уқиш-ўрганиш натижасида олинган билим даражаси. 2) Хабар, ахборот. Далил бўладиган хужжат, рақам ва шу каби материаллар.

Кўриниб турибдики, бу икки ҳолда ҳам ахборотларнинг мазмуни иқтисодий таҳлил ва бошқарув нуқтаи назаридан етарли даражада очиб берилмаган. Бизнинг фикримизча, ахборотлар табиат, жамият ва инсон тафаққурида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган жараёнлар тўғрисида доимий равишда олиниши мумкин бўлган маълумотлар мажмуасидан иборатдир. Лекин иқтисодиётни бошқариш ва таҳлил қилиш учун бизга барча ахборотлар ичидан ижтимоий-иқтисодий

жараёнларни ўз ичига олган иқтисодий ахборотлар зарур.

Иқтисодий ахборотлар иқтисодиётда содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган жараёнлар тўғрисидаги маълум бир ҳуқуқий кучга эга бўлган маълумотлар мажмуидан иборатдир. Масалан, ўтган даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми тўғрисидаги ахборотни биз ушбу ҳўжалик юритувчи субъектнинг ўтган даврдаги ҳисоботидан оламиз. Ҳисобот ташкилот раҳбарининг ва бош бухгалтернинг ёки бошқа масъул шахсларнинг имзоси ва шу имзоларни тасдиқловчи юмалоқ муҳри босилган бўлсагина қонуний кучга эга. Ушбу кўрсаткичнинг ҳозирги ҳолати ва келгуси истиқболдаги ҳажми ҳам тегишли тарзда ҳисоб-китоб қилиниб масъул шахслар томонидан тасдиқлансагина улардан иқтисодий таҳлилда фойдаланиш мумкин.

Аmmo шуни таъкидлаш жоизки, ахборотлар зарур миқдорда бўлиши лозим. Унинг кам бўлиши тўлиқ ва тўғри хулоса чиқариш имконини бермайди, кўпи эса улардан тез ва соз фойдаланишда қийинчиликлар тўғдириши, ортиқча вақтни олиши мумкин. Ахборотларнинг кўпи яхши, лекин улар ортиқча бўлмаслиги лозим. Шу туфайли ҳар бир жараённи таҳлил қилганда, айнан шу жараёнга тегишли ахборотларни олиш тақозо қилинади.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган маълумотлар ва ахборотларни бир-биридан фарқламоқ лозим.

Маълумотлар деганда содир бўлган ҳодиса ва жараёнларни ўзида ифода этган бирламчи ҳужжатлар ва бошқа воситаларда акс этиладиган рақамлар, белгилар, хабарлар тушинилади. Масалан, 15 киши бир ой ишлади деган маълумот табелда, 2 киши касаллик варақасида, шунча маҳсулот сотилди деган маълумот счет-фактурада, қанча пул ўтказилганлиги тўғрисидаги маълумот тўлов-буюртмасида ифодаланади. Буларнинг ҳаммаси у ёки бу ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисида аниқ маълумотлар беради.

Ахборотлар деганда, юқорида таъкидланганидек, шу маълумотларни жамлаш, уларни ишлаш орқали маълум тизимга келтириш натижасида ҳосил бўлган, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ифода этадиган маълумотлар мажмуи тушунилади. Иқтисодий таҳлилда асосан ахборотлардан кенгроқ фойдаланилади.

Баъзан таҳлилчи чуқурлаштириш, аниқлиқ киритиш учун бевосита бирламчи маълумотлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Ахборотлар қаерда ифодаланишига қараб учга бўлинади: оғзаки, ҳужжатларда ва машинада.

Оғзаки ахборотлар кўпинча тезкор ҳисобда қўлланилади. У бевосита мулоқот, телефон ва бошқа воситалар орқали берилиши мумкин. Бозор муносабатлари шароитида оғзаки ахборотлар жуда кенг қўлланилади. Бунда ахборот берувчи ва унинг истемолчиси ўртасида юксак ишонч бўлиши лозим.

Содир бўлган иқтисодий жараёнлар ҳужжатларда ифода этилади. Булар энг аввало бухгалтерия ҳисобида ўз ифодасини топади. Ҳар бир жараённинг қонунийлиги айнан шу ва шу каби ҳисобларда, ҳужжатларда ўз тасдиғини топади. Шу жиҳатдан жуда кўп ахборотлар иқтисодий таҳлил учун ҳужжатлардан олинади. Ҳар бир ҳужжат қонуний кучга эга бўлиши керак.

Машиналарда ифода этилган ахборотлар ҳозирги пайтда жуда кенг қўлланилмоқда. Зеро, компьютерлар барча ҳисоб-китоб жараёнига кириб бормоқда. Ҳозирги пайтда компьютерлардан бевосита ахборотларни узатишда ҳам фойдаланилмоқда. Масалан, Ўзбекистон «Интернет»га уланиб бутун дунё ахборот тизимига кирди ва улардан бемалол фойдаланилмоқда. Ёки ҳозир банк тизимлари бўйича ягона компьютер тармоғи ташкил қилинди. Бу ҳам банклар ўртасидаги мулоқотни компьютер орқали амалга ошириш имконини туғдиради.

Ахборотларнинг қаерда ифодаланиши бўйича таснифи кейинги бётдаги чизмада кўрсатилган.

Оғзаки ахборотлар ўз навбатида қуйидаги гуруҳларга бўлинади: сўровга жавоб тариқасида берилган ахборот, бевосита мулоқотда бериладиган ахборот, маъруза ва нутқлар орқали бериладиган ахборотлар.

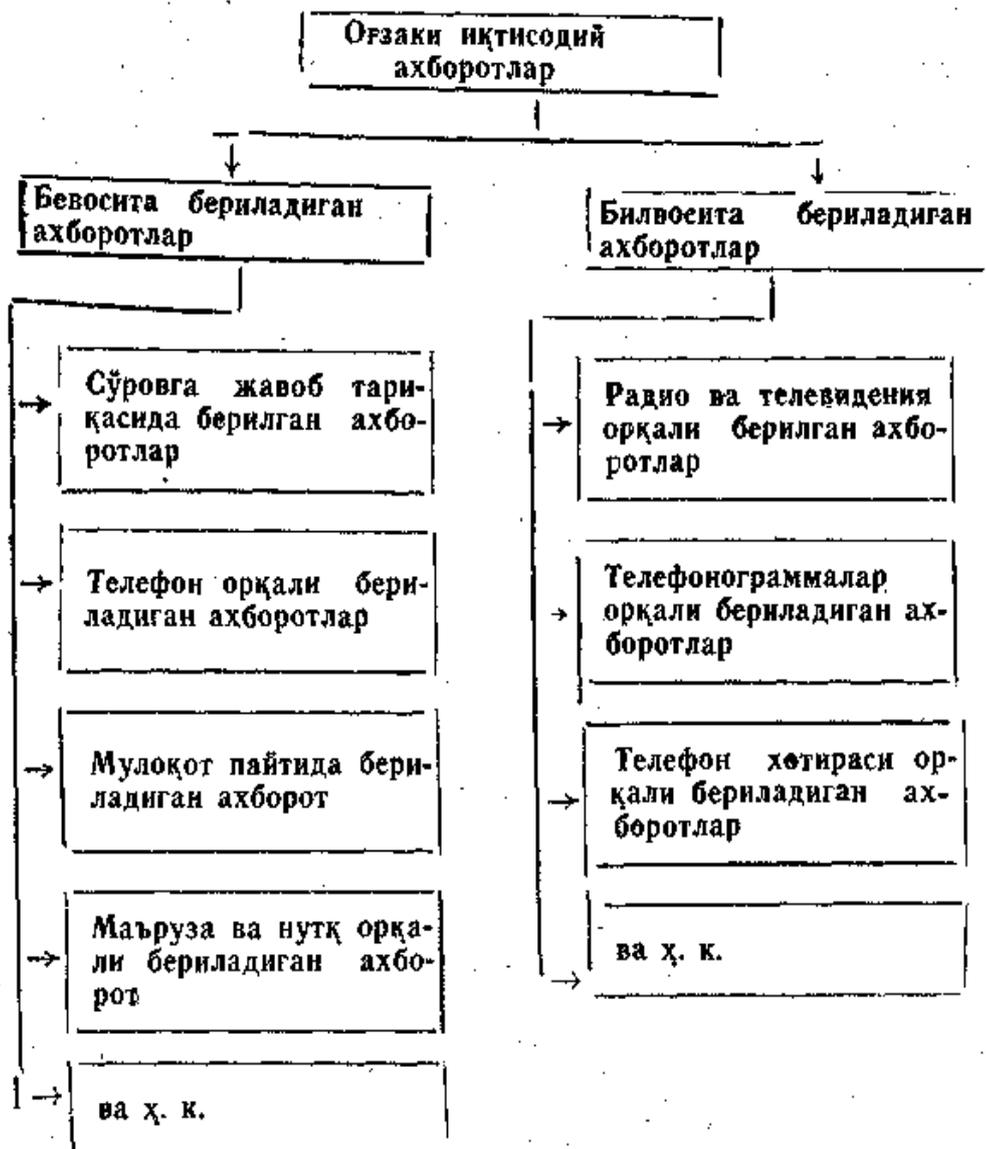
Сўровга жавоб тариқасида бериладиган ахборотлар кўпинча раҳбарлар, журналистлар, илмий ходимлар ва бошқа таҳлилчиларнинг интервьюлари орқали аниқланади ва олинади. Масалан, таҳлилчи иқтисодий ислохотнинг жадал боришини асослаш учун туман хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ташкилоти масъулларига баъзи саволлар билан

Ахборотларнинг қерда ифодаланиши бўйича таснифи



телефон орқали бериладиган ахборотлар кабилар. Буларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Оғзаки иқтисодий ахборотлар таснифи



мурожаат қилиб, уларнинг жавоблари асосида ўз хулосаларини янада бойитиши ва чуқурлаштириши мумкин.

Мулоқот пайтида бериладиган ахборотлар ҳам хулоса чиқариш ва маълум қарорлар қабул қилиш учун асос бўлади. Масалан, устоз-шогирд мулоқоти шогирд учун жуда кўп ахборот бериши мумкин. Ёки мутахассисларнинг деҳқонлар билан мулоқотини мисол келтирайлик. Деҳқонларга қачон, қанча ўғит бериш, неча марта ҳайдаши, қачон ўриши, қандай ўриши каби кўргазмалар ҳам оғзаки мулоқот орқали берилиши мумкин.

Маъруза ва нутқлар орқали ҳам жуда кўп маълумотлар берилди. Масалан, Ўзбекистоннинг бошқа ҳамдўстлик мамлакатлари ўртасида тутган ўрни, аҳолининг ва маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари каби маълумотлар тингловчиларга тўғри ва аниқ хулоса чиқариш учун жуда зарур маълумотлар бўлиб ҳисобланиши мумкин. Ёки нотиқнинг бирон-бир соҳада самарадорликни ошириш учун олиб бериладиган ишлар кўлами ва натижалари тўғрисидаги маърузаси айнан шу соҳага кирувчи битта корхона раҳбари учун ўзининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилишда асос бўлади.

Жуда кўп ахборотларни радио, телевидения каби оғзаки ахборот воситаларидан ҳам олиш мумкин. Телефонграмма ҳам бевосита оғзаки ахборот воситаси сифатида кенг қўлланилмоқда.

Шундай қилиб, оғзаки ахборотлар ҳозирги пайтда, таҳлил қилиш, маълум хулоса чиқариш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун кенг кўламда қўлланилмоқда. Қелажақда эса унинг ривожланиши, қўлланилиш доирасининг кенгайиши, бошқарув учун асос бўлиши шак-шубҳасиздир.

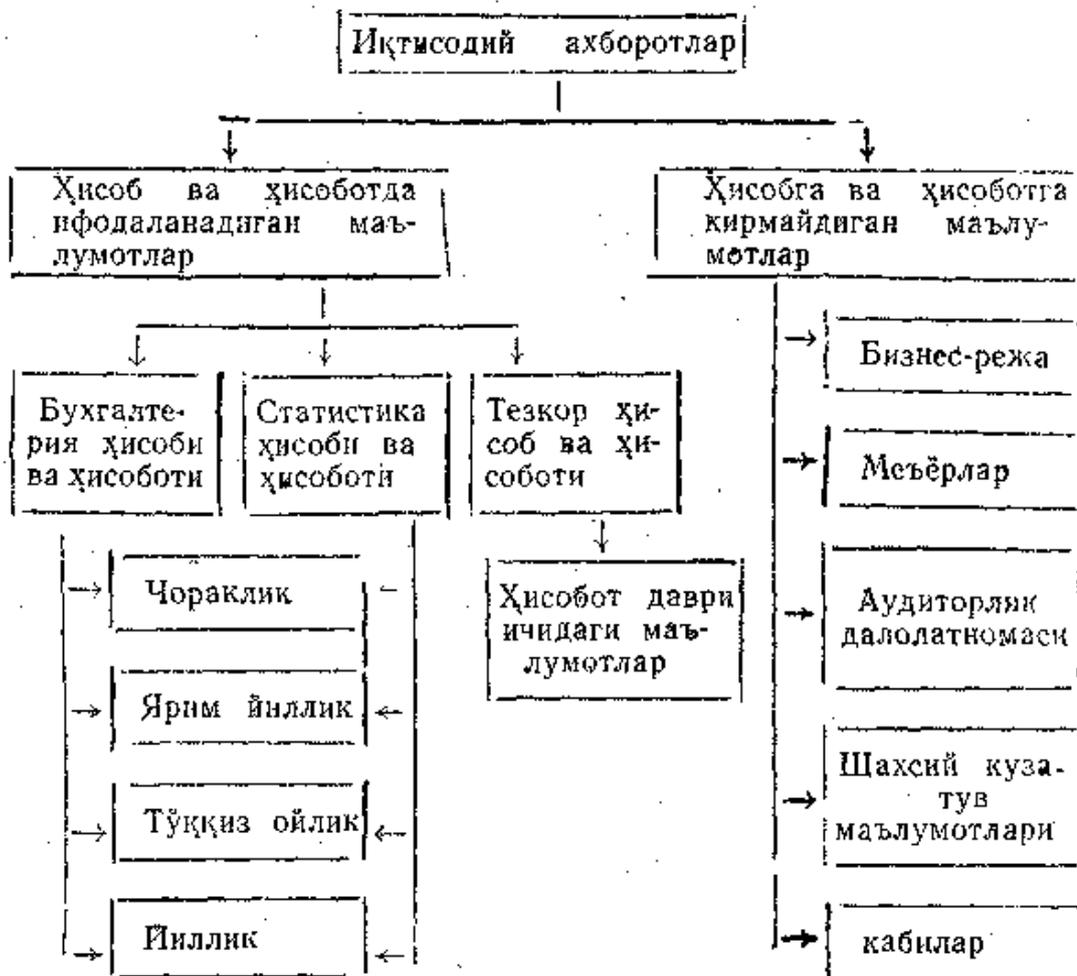
Ҳужжатларда ифодаланадиган ахборотлар ҳозирги шароитда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган асосий ахборотлардир. Таъкидланганидек, содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган иқтисодий жараёнлар, энг аввало, ҳужжатларда ифодаланди. Бу ҳужжатлар мулкдор, давлат, иш берувчи ва соҳибкорнинг манфаатини, ҳақ-ҳуқуқини ифода этиш билан бирга, уларни ҳимоялайди ҳам. Масалан, иш берувчи соҳибкорга қанча ишлаганига қараб иш ҳақи тўлайди. Мулкдор ўз мулкни бир кишига хатлаб ижарага берган бўлса, ижара-

чи шу мулкни сон ва сифат жиҳатидан сақланиши учун жавобгар ва ҳ. к.

Демак, ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда ҳужжатларда ифода этилган ахборотларнинг аҳамияти беқиёс. Ҳужжатлар ҳам жуда кўп, улар турли-туман. Бу ҳақда бухгалтерия ҳисоби фанида тўлиқ маълумотлар бериледи.

Иқтисодий таҳлилда ҳужжатларнинг жамланган қисмларидан фойдаланилади. Улар кўпинча бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоб-китобларда ифодаланади. Иқтисодий жараёнларни акс эттирадиган ҳужжатларда ифодаланадиган бирламчи ахборотлар асосан корхона режасида, бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоб ва ҳисоботларда ўз аксини топади. Бу қуйидаги чизмада ифодаланган.

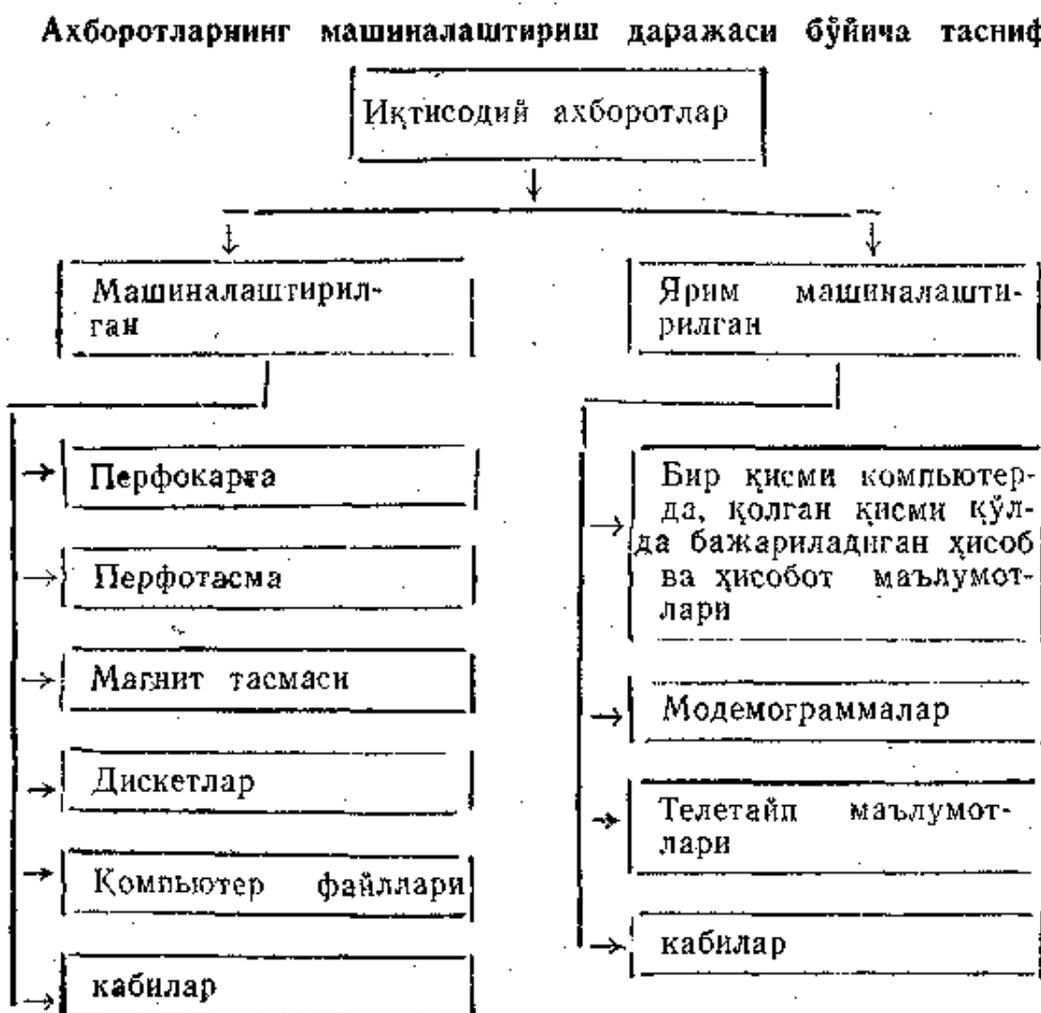
Ҳужжатларда ифодаланган иқтисодий ахборотларнинг таснифи



Ҳозирги пайтда ҳисоб-китоб ишлари аксарият ҳолларда бевосита компьютерлар ва бошқа ҳисоблаш машиналарида бажарилмоқда. Баъзи жойларда эса ушбу ишнинг аксарият қисми ҳамон қўл кучи билан анъанавий тарзда амалга оширилмоқда. Шу жиҳатдан машиналаштириш даражаси бўйича ахборотлар икки гуруҳга бўлинади: машиналаштирилган ва ярим машиналаштирилган.

Машиналаштирилган ахборотлар асосан перфокарталарда, перфотасмаларда, магнит тасмаларида, дискларда, дискетларда, бевосита компьютер файллари кабиларда акс эттирилади.

Ярим машиналаштирилган ахборотларнинг бир қисми ҳисоблаш машиналарида ва бир қисми анъанавий тарзда қўлда бажарилган тегишли ҳисоб ва ҳисоботларда ифодаланади. Ушбу ахборотларнинг ҳаммаси иқтисодиётни бошқариш ва таҳлил қилиш учун асосий ахборот берувчи маълумот бўлиб ҳисобланади. Буларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.



IX БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ

IX.1. Иқтисодий таҳлил кимга керак?

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёни, бозор механизмининг такомиллашиши, ислоҳотларнинг тобора чуқурлашиб бориши ҳар бир иқтисодий жараёни чуқур таҳлил қилишни тақозо қилмоқда. Чунки мулкдор иқтисодий жараёнда асосий субъект сифатида иштирок этади. У ўз мулкининг кўпайишидан, кўпроқ фойда олишидан манфаатдор. Бу учун тadbиркорлик, изчиллик, зийраклик ва ақл билан иш кўриш лозим. Ўз навбатида мулкининг ҳолати, ишлатилиши ва сақланишини таҳлил қилишни тақозо этади. Демак, иқтисодий таҳлил энг аввало мулкдор учун керак экан.

Мулкдор ўз мулкни ишлатиш учун турли корхоналарга эга бўлиши мумкин. Бу эса бошқа кишиларни, мутахассисларни, ходимларни ёллашига тўғри келади. Улар меҳнат жамоасини ташкил қилади. Корхонанинг яхши, самарали ишлаши меҳнат жамоасининг фаровонлигини таъминлайди. Меҳнат жамоаси ўзи ишлаётган корхона хўжалик фаолиятини мунтазам таҳлил қилиб боришни тақозо қилади. Демак, иқтисодий таҳлил бевосита меҳнат жамоаси учун ҳам керак экан.

Ҳар бир корхонанинг хўжалик фаолияти натижасидан давлат ҳам манфаатдор. Чунки ҳар бир корхона ўз мулкдан, қилган обороти ва олган фойдасидан солиқ тўлайди. Шу туфайли давлат номидан солиқ идоралари ҳам корхона фаолиятини чуқур таҳлил қилиб боришдан манфаатдор. Демак, иқтисодий таҳлил солиқ идоралари ходимлари учун ҳам керак экан.

Кўришиб турибдики, иқтисодий жараённинг, яъни корхона ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти натижасидан ким манфаатдор бўлса, у мазкур

субъект фаолиятини ўрганишга, таҳлил қилишга қизиқади. Шундай қилиб иқтисодий таҳлил инвесторларга, ҳамкорларга, бирлашмаларга, уюшмаларга, суғурта, банк, молния идораларига ҳам керак экан.

IX.2. Иқтисодий таҳлил билан ким шуғулланади?

Одатда кимга нима керак бўлса, ўша шу иш билан шуғулланади. Аммо ҳар бир корхонада махсус мутахассислар шахслар борки, уларга хўжаликни бошқаришда у ёки бу соҳа топширилган бўлади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлил билан корхонадаги деярли ҳамма мутахассислар шуғулланади. Аммо ҳаммаси ҳам корхона тўғрисида жамланган батафсил ахборотга эга эмас. Ҳамма ўзи бажараётган у ёки бу соҳа бўйича ахборотга эга. Шу жиҳатдан ҳамма ўзининг соҳасини мунтазам таҳлил қилиб боради.

Лекин шунинг эътирофи этиш керакки, хўжалик фаолияти тўғрисида бутун жараёни ўзида жамлаган ахборотлар бухгалтерияда тўпланади ва қайта ишланади. Шу туфайли корхонанинг комплекс иқтисодий таҳлили билан бухгалтерия ходимлари, бевосита бош бухгалтерлар шуғулланадилар. Чунки унда корхонанинг хўжалик фаолиятини ифодаловчи барча кўрсаткичлари мавжуд. Улар молиявий ҳисоботларда ўз аксини топган.

Иқтисодий таҳлил учун асосий маълумот манбаи бўлиб молиявий ҳисоботда ифода этилган кўрсаткичлар ҳисобланади. Уларнинг комплекс таҳлили билан бош бухгалтер шуғулланади. Аммо алоҳида соҳалари бўйича таҳлил кимга керак бўлса, ўшалар шуғулланадилар. Таҳлил таҳлил қилиш учун эмас, балки керак соҳани ўрганиш учун қилинади. Демак кимга нима керак бўлса, у шу соҳани таҳлил қилиш билан шуғулланар экан.

IX.3. Иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар

Қорхоналар хўжалик фаолиятини чуқур ўрганиш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

корхоналарнинг ташкилий-техник ҳолатини ифода-
ловчи кўрсаткичлар;

ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ кўрсат-
кичлар;

молиявий натижалар билан боғлиқ кўрсаткичлар;

корхонанинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) би-
лан боғлиқ кўрсаткичлар;

корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) би-
лан боғлиқ кўрсаткичлар;

корхонанинг тўловга қодирлик даражасини ифода-
ловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи
кўрсаткичлар;

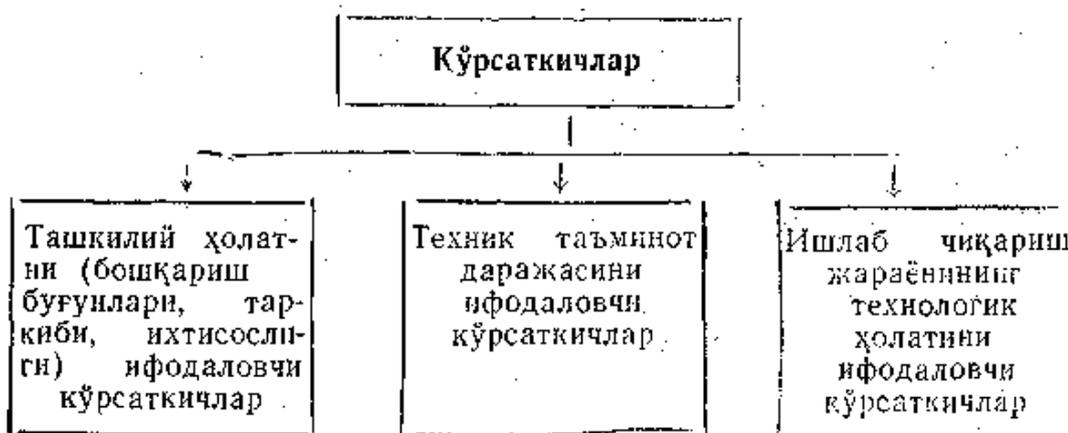
корхонанинг мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсат-
кичлар;

корхонанинг иқтисодий нозорлиги билан боғлиқ
кўрсаткичлар;

корхонанинг фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Қорхонанинг ташкилий-техник ҳолатини ифодаловчи
кўрсаткичларга унинг ташкилий ҳолатини, техник таъ-
минот даражасини ва ишлаб чиқариш жараёнининг
технологик ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ки-
ради. Буларнинг тасвири қуйидаги чизмада ўз аксини топ-
ган.

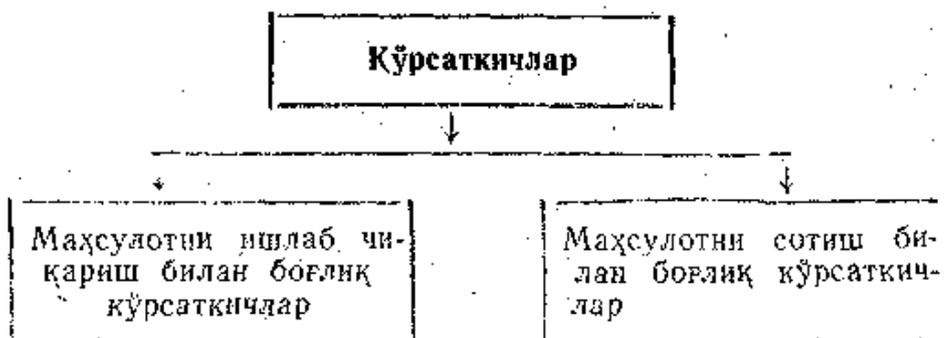
Қорхонанинг ташкилий-техник ҳолатини ифодаловчи
кўрсаткичлар



Қорхонанинг маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқари-
ши ва сотиши билан боғлиқ кўрсаткичлари ҳам таҳлил-
да муҳим ўрин эгаллайди. Буларга маҳсулотни (иш,
хизматни) ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ

кўрсаткичлар тизими киради. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ кўрсаткичларга ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми (натурал миқдори ва қийматида), товар маҳсулоти кабилар киради. Ҳозирги эркин иқтисодиёт шароитида маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариш масаланинг бир томони. Энг асосийси уларни сотишдир. Шу тўғрисида иқтисодий таҳлилда маҳсулотни (иш, хизматни) сотиш ҳажми муҳим аҳамиятга эга. Қўпгина ҳисоботларда фақат сотилган маҳсулот ҳажми кўрсатилади, холос. Ушбу кўрсаткичлар тизими қуйидаги чизмада ифода этилган.

Маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ кўрсаткичлар

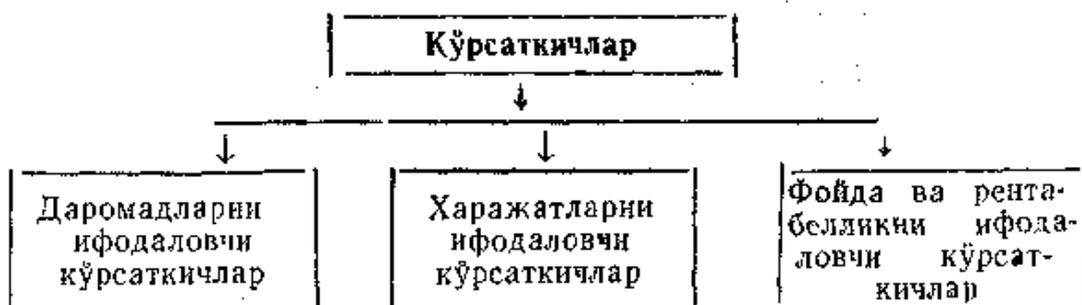


Молиявий натижалар билан боғлиқ кўрсаткичлар иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган асосий кўрсаткичлардир. Булар таркибига даромадлар, харажатлар, фойда ва рентабеллик билан боғлиқ кўрсаткичлар киради. Ўз навбатида даромадларнинг ҳам бир қанча турлари бор. Худди шундай харажатлар, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ҳам турлича. Қайси кўрсаткични қўллаш таҳлилни қайси соҳани ўрганишига ва нима мақсадда амалга оширилишига боғлиқ. Ушбу кўрсаткичлар боғлиқлиги кейинги бетдаги чизмада ифода этилган.

Даромадларни ифодаловчи кўрсаткичларга яъни даромад, асосий фаолиятдан олинadиган даромад, молиявий фаолият даромади, тасолифий даромад каби кўрсаткичлар киради. Харажатларнинг ҳам бир қанча турлари бор. Бу харажатлар тўғрисидаги Низомда ўз аксини топган. Фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ҳам турлича. Масалан, активлар таҳлил қилинса активлар рентабеллиги, харажатлар самарадорлиги таҳлил қилинса харажатлар рентабеллиги, меҳнат кўрсаткич-

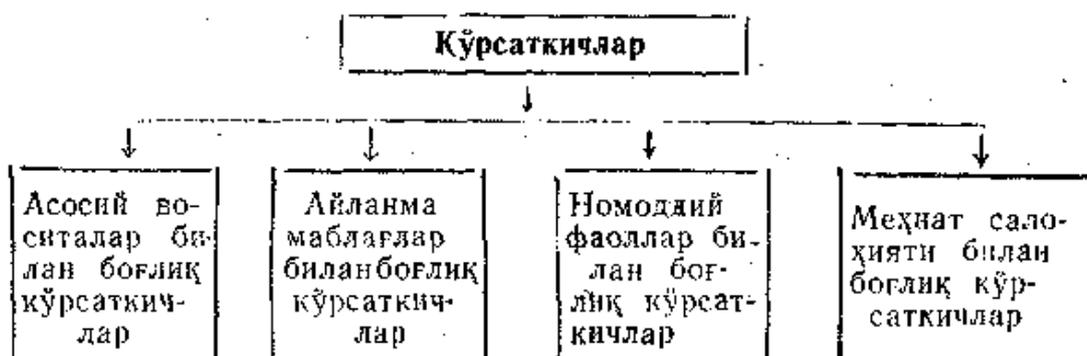
лари таҳлил қилинса меҳнат рентабеллиги каби кўрсаткичлар аниқланади.

Молиявий натижалар билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими



Корхонанинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилда кенг қўлланиладиган муҳим кўрсаткичлардир. Ушбу кўрсаткичларнинг ҳажми корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти тўғрисида батафсил маълумот беради. Ушбу гуруҳ кўрсаткичларга асосий воситалар, айланма маблағлар, номоддий фаоллар (активлар) ва меҳнат (потенциали) салоҳияти билан боғлиқ кўрсаткичлар киради. Ҳар бир гуруҳ кўрсаткичлар ўз навбатида бир қанча кўрсаткичларни ўз ичига олади. Уларнинг қисқача чизмаси қуйидагича ифода этилган.

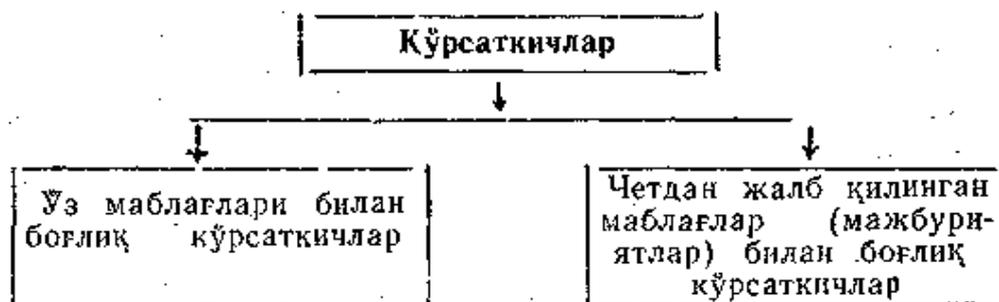
Корхонанинг иқтисодий салоҳияти билан боғлиқ кўрсаткичлар



Корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилнинг молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўлимидаги муҳим кўрсаткичлардан биридир. Чунки улар билан боғлиқ кўрсаткичлар корхона молиявий манбасининг таркиби, унинг ҳолати ва самарали ишлатилишини ифодалайди. Мазкур гуруҳга корхонанинг ўз маблағлари ва унга тенглаштирилган маблағлар ҳамда чет-

дан жалб қилинган узоқ ва қисқа муддатли маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар киради. Ушбу маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам асосан бухгалтерия балансининг пассив қисмида кўрсатилади. Уларнинг таҳлили мазкур ҳужжатга ва молиявий ҳисоботнинг бошқа турларига асосан амалга оширилади. Мазкур кўрсаткичлар тизими қуйидаги чизмада ифодаланган.

Корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими



Корхонанинг тўловга қодирлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар эркин рақобат шароитида ўта муҳим аҳамиятга эга. Ушбу кўрсаткичлар тизимини таҳлил қилиш орқали ҳаминша корхона банкротлик ҳолатига тушиб қолмаслигининг олдини олишга эришиш мумкин. Ушбу гуруҳ кўрсаткичларга корхона балансининг ликвидлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар, кредитни тўлашга қодирлик билан боғлиқ кўрсаткичлар киради.

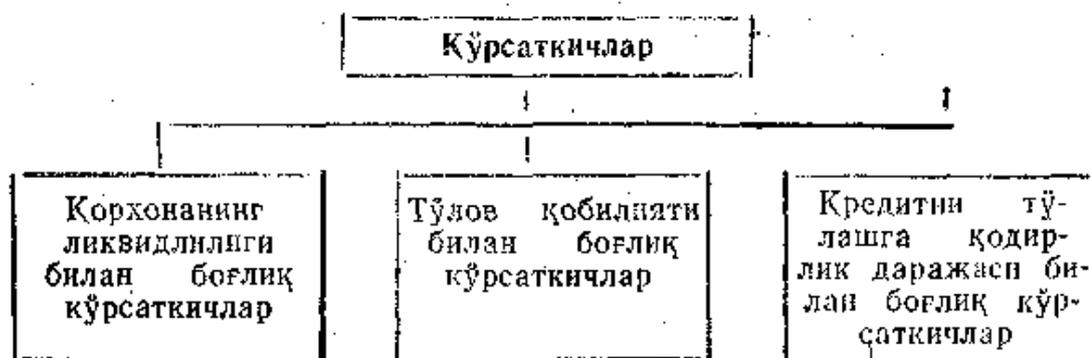
Уларнинг қисқартирилган чизмаси кейинги бетда юқорида ифодаланган.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни ўрганиш корхона фаолиятининг қандай ривожланганлигини, бугунги аҳволи қандай ва келажакда қандай бўлиши мумкинлигини ифодалайди. Ушбу гуруҳ кўрсаткичлар тизими жуда кенг. Улар қуйидаги беш гуруҳга бўлинади:

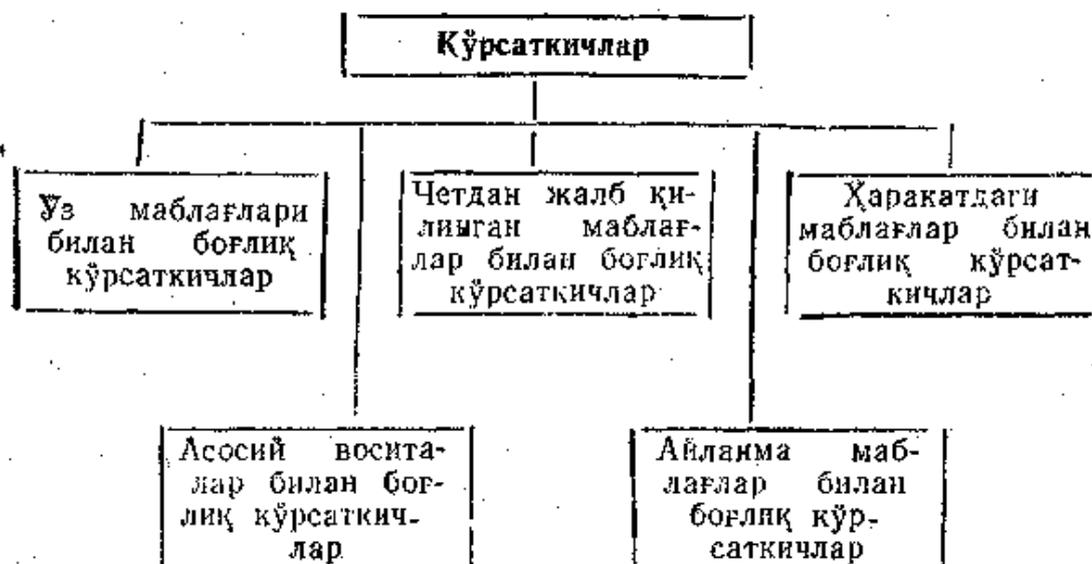
- корхонанинг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлар;

айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.
Уларнинг тузилиши қуйидаги чизмада ўз аксини тошган.

Корхонанинг тўловга қодирлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар



Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими



Ушбу гуруҳ кўрсаткичларнинг ҳар бири яна ўз ичига бир қанча кўрсаткичларни қамраб олади. Булар ҳақида бизнинг «Корхоналар молиявий салоҳияти (потенциали) таҳлили» (Самарқанд, СамҚИ, 1999) мавзусидаги маъруза матнида батафсил ёритилган. Худди шунингдек мазкур масала «Молиявий таҳлил» китобида (Тошкент, «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999) ҳам кўриб чиқилган.

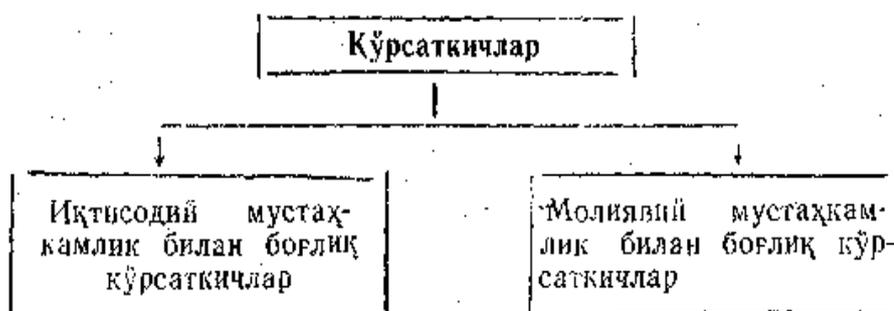
Корхонанинг мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмидир. Улар ўз мазмуни ва моҳияти жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади:

корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар;

корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Ушбу кўрсаткичларнинг боғлиқлиги қуйидаги чизмада ўз аксини топган.

Корхонанинг мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар



Ушбу кўрсаткичлар таҳлили ҳам муаллифнинг «Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари» мавзусидаги маъруза матнида (Самарқанд, СамҚИ, 1990) атрофлича ёритилган. Бунда корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини алоҳида-алоҳида амалий маълумотларни қўллаган ҳолда кўрсатиб берилган.

Корхонанинг иқтисодий ночорлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам мулкдор ва корхона менежери учун муҳим кўрсаткичлардир. Шу туфайли мазкур гуруҳ кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилининг таркибий қисмига айланиб бормоқда. Уларга корхонанинг иқтисодий ночорлигини ифодаловчи ва банкротлик эҳтимолини аниқлайдиган кўрсаткичлар тизими киради. Уларнинг боғлиқлиги қуйидаги чизмада келтирилган.

Корхонанинг иқтисодий ночорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар



Ушбу гуруҳ кўрсаткичлар таҳлили муаллиф томонидан «Молиявий таҳлил» номли китобда (Тошкент,

«Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999. 242-244-бетлар) қисман ёритилган.

Иқтисодий таҳлилда қўланиладиган кўрсаткичлардан яна бири корxonанинг фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Корxона фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар икки йирик гуруҳга бўлинади: корxonанинг иш фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва корxonанинг бозор фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу кўрсаткичлар ўз навбатида ўнлаб кўрсаткичларни ўзида жамлаган. Уларнинг қисқартирилган чизмаси қуйидагича ифодаланган.

Корxона фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар



Корxона иш фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар ўз навбатида яна уч гуруҳга бўлинади:

иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлар;

молиявий салоҳиятдан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлар;

корxона фаолияти самарадорлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Корxonанинг бозор фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ҳам унинг турли бозордаги иштироки ва ўрнини белгилаш имконини беради:

корxonанинг ишлаб чиқариш воситалари, яъни технология бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корxonанинг хом ашё бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корxonанинг меҳнат бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корxonанинг молия ва инвестиция бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг халқ истеъмоли ва ишлаб чиқариш истеъмоли бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Мазкур кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари ҳам муаллифнинг «Молиявий таҳлил» китоби 244-286 бетларида ёритилган.

IX.4. Иқтисодий таҳлилни амалга ошириш босқичлари

Корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш иқтисодий ишларнинг таркибий қисми сифатида ўзининг бошланиши ва адоғига эга. Бу жараён бир қанча босқичлардан иборат:

1. Таҳлилни ўтказишнинг мақсадини аниқлаш ва дастурини тузиш;

2. Ижтимоий-иқтисодий ахборотларни тўплаш;

3. Ахборотларни таҳлил мақсади ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда қайта ишлаш, тегишли ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва жадваллар тузиш;

4. Жадвал маълумотлари асосида дастлабки хулосалар чиқариш;

5. Хулосани чуқурлаштириш мақсадида лозим бўлган ҳолатларни чуқурроқ ўрганиш учун уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва таъсирини ҳисоблаш;

6. Хўжалик фаолияти ёки ўрганилаётган кўрсаткичлар ҳақида муфассал хулосага келиш;

7. Корхона хўжалик фаолиятини ёки ўрганилаётган кўрсаткични яхшилаш йўлларини ишлаб чиқиш ва шу тадбирларни амалиётга тадбиқ этиш.

Мазкур босқичда таҳлилнинг бошланиши ва адоғига бундай жараён кўрсатилди. Амалда доим фаолият кўрсатувчи корхона бўлса таҳлил ҳам ҳар бир ҳисобот тузилгандан кейин ва янги даврни бошлашдан олдин узлуксиз, мунтазам равишда ўтказиб турилади. Унда барча босқичлар айнан шу ҳолатда такрорланиши мумкин. Фақат кўрсаткичларнинг рақамлари ўзгаради. Шу туфайли иқтисодий таҳлилнинг мантиқий кетма-кетлигини таъминлаган ҳолда уни компьютерга кириштириш ва таҳлил усулини дастурлаш ҳам мумкин.

Албатта шуни эътироф этиш керакки, таҳлил ишларини дастурлашда ва уни автоматлаштиришда Ўзбекистонда айрим тажрибалар бор. Бу буйича И. О.

Волжин ва В. В. Эргашбаевларнинг «Молиявий таҳлил» (Тошкент, «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998 йил) китобини мисол келтириш мумкин.

IX.5. Таҳлил натижаларини расмийлаштириш

Одатда таҳлил шунчаки таҳлил қилиш учун эмас, балки корхона хўжалик фаолияти тўғрисида батафсил хулосага келиш ва бошқаришни такомиллаштириш учун қилинади. Чунки таҳлил жараёнида ўрганилган кўрсаткичлар, қилинган ҳисоб-китоблар корхона хўжалик фаолиятининг у ёки бу жиҳатининг ифодалайди. Хўжалик фаолияти тўғрисида тўлиқ тушунчага эга бўлиш учун барча кўрсаткичлар таҳлилни жамлаб, уларни умумлаштириш лозим. Улар умумлашгач, корхона хўжалик фаолиятининг қайси қисмида яхши натижаларга эришилган, қайси қисмида қамчиликларга йўл қўйилгани аниқ бўлади.

Қамчиликка йўл қўйилган қисмларга асосий эътиборни қаратиб, келгусида уларни бартараф қилиш йўлларини ишлаб чиқиш лозим бўлади. Бу жараён иқтисодий таҳлилнинг пировард натижаси ва асосий мақсадидир.

Иқтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш таҳлилнинг муҳим босқичи бўлиб ҳисобланади. Бунда барча ҳисоб-китоблар асосида таҳлилий жадваллар тузилади. Мазкур жадваллар корхона хўжалик фаолиятини тўлиқ ифода этиши лозим. Шунингдек, жадваллар битта корхонада ҳар сафар, корxonанинг бўлиналарида бир вақтнинг ўзида қелишилган ягона шаклда тузилиши лозим. Бундай ёндашув кўрсаткичларни бир-бири билан солиштириш ва умумлаштириш имконини беради.

Жадваллар, одатда, эгаси ва кесимига эга. Унинг эгасида асосан кўрсаткичларнинг номи, кесимида эса қайси даврда амалга оширилаётганлиги, уларнинг фарқи, ўзгариш суръатлари каби ифодалар кўрсатилади.

Жадваллар натижа ўзгаришига таъсирни ҳисоблаш жараёнида ҳам тузилади. Бу ҳолда жадвалнинг эгасида таъсир қилувчи омиллар билан бирга натижа кўрсаткичининг номи ифодаланади. Унинг кесимида эса қайси давр натижалари таҳлил қилинаётганлиги, шу даврда юз берган ўзгаришлар ва уларга таъсир

қилувчи омилларни аниқлаш учун ҳисоб-китоб қилинадиган усулларнинг алоқадорлиги кўрсатилади.

Ҳозирги пайтда ҳисоб-китоб ишлари асосан компьютерларда амалга оширилмақда. Шу туфайли таҳлилда бажарилган ҳисоб-китоб натижалари жадваллар билан биргаликда турли чизмалар ва диаграммаларда ҳам ифода этилмақда. Бу эса корхона хўжалик фаолиятидаги ўзгаришларни жуда тез илғаш имконини беради. Мазкур усуллар иқтисодий таҳлилнинг у ёки бу жиҳатини аниқлашда қўлланилади. Масалан, чизмалар (графиклар) кўрсаткичларининг динамикасини ифодалашда жуда қулай. Корхона хўжалик фаолиятидаги таркибий тузилмалар, уларнинг ўзгариши диаграммаларда ифодаланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Чизма ва диаграммаларнинг қулайлиги шундаки, у корхона хўжалик фаолияти натижасини ҳар қандай киши учун ҳам тез ва тушунарли тарзда ифода этади. Масалан, корхонада бешта бўлинма бўлса, ўтган йилга нисбатан бирорта кўрсаткичнинг ўсишини устунли диаграмма қилинса, энг юқори натижага эришганлиги энг баланд устун сифатида яққол кўриниб туради. Бу ҳар бир бўлинма ходимларининг ақлий-руҳий кайфиятига ҳам таъсир қилади. Энг юқори устунга эришган бўлинма ходимларида фахрланиш, мағрурлик ҳисси туғилса, энг паст устунга эга бўлган бўлинма ходимларида ўз жамоаси учун изтироб ҳисси бўлиши мумкин. Униси ҳам, буниси ҳам кўрсаткичларни яхшилаш учун курашиш туйғусини уйғотиши табиий. Бу ички омиллар ўта муҳим, ортиқча маблағ талаб қилмайдиган, аммо корхона хўжалик фаолиятига ижобий таъсир қилиб, уни яхшилайдиган омиллардир.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши, ислохотларнинг чуқурлашуви корхоналар ўртасида эркин рақобат муҳитини туғдирмоқда. Бу ўз навбатида корхона хўжалик фаолиятининг кундалик натижаларини тезкор тарзда ўрганиб боришни тақозо қилади. Бу ҳам ҳисоб-китобларга компьютерларни қўллаш натижасида анча осонлашади. Ҳар иш кунининг охиригида хўжалик фаолиятининг бир кунлик натижаси қандай бўлганлигини аниқлаш мумкин. Бу эса ютуқ ва камчиликларни жуда тез англаш, ютуқларни кўпайтириш, камчиликларни бартараф қилишга асос бўлади. Таҳлилнинг

ушбу шакли бошқарувни ҳам тезкор равишда амалга ошириш имконини беради.

Кунлик натижалар ҳар кунни жамланиб бориб ҳисобот даврининг хоҳлаган кунда қандай натижага эришганлигини билиб олиш мумкин. Масалан, бир ойнинг ўн олтинчи кунини қандай натижага эришганлигини кунлик ҳисоботни жамлаб бориш орқали аниқлаш мумкин. Шу, 16-кунини қандай натижага эришдик ва ўтган 16 кун мобайнида эришган умумий аҳволимиз қандай, деган хулосани чиқариш учун ҳам тегишли ахборот мазкур компьютерда мавжуд бўлади.

Агар корхонанинг барча бўлинмаларида компьютерлар ўрнатилган ва улар ягона сетга уланган бўлса, бошқаришда янги усулни, яъни қоғозсиз ва жонли мулоқотсиз бошқариш усулини жорий қилиш мумкин. Корхона менежери ҳар бир бўлинмадан тегишли ахборотларни олиб, бир жойда умумлаштиради ва хулоса чиқаради. Хулоса натижасида ишлаб чиқилган чоратадбирлар ва тегишли топшириқларни ҳам компьютер орқали сет билан жўнатиш мумкин. Бу мутахассис ва бўлима раҳбарларининг турли мажлисларга, йиғилишларга кетадиган вақтини ҳам тежайди.

Ҳисобот даври тугагач, таҳлил натижаси тезкор жадвалларда, чизмаларда, турли диаграммаларда қоғозга чиқарилади ва мутахассислар томонидан ёзма равишда хулоса ёзилади. Хулосада барча эришилган ютуқлар билан бирга йўл қўйилган камчиликлар, уларнинг сабаблари ва қандай оқибатга олиб келганлиги кўрсатилади. Айниқса йўл қўйилган камчиликларда ким айбдорлиги очиқ-ойдин кўрсатилиши лозим. Чунки бу тадбир келажақда мазкур шахннинг шу камчиликка йўл қўймаслигини таъминлайди.

Иқтисодий таҳлилнинг натижалари бўйича тузилган барча ахборотлар, ёзма хулосалар жамланиб корхона раҳбарига, мулкдорга топширилади. Раҳбар таҳлил натижасига асосан бошқарув қарорларини қабул қилади.

Агар корхона йирик бўлса, бошқарув қарорларини қабул қилишда «Фикрлар ҳужуми» усулидан ҳам фойдаланиши мумкин. Бу учун мазкур корхонада ижодий гуруҳ ташкил қилинган бўлиши лозим. Мазкур ижодий гуруҳнинг вазифаси корхона хўжалик фаолиятини

яхшилашга қаратилган бўлади. Мазкур масала «Функционал қиймат таҳлили» бўлимида атрофлича ёритилган.

Иқтисодий таҳлил натижалари бошқарув билан бирга аудиторларнинг хулоса чиқариши учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади.

Х. БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ТУРЛАРИ ВА ШАҚЛЛАРИ

Х.1. Иқтисодий таҳлил турлари ва шакллари тўғрисида тушунча

Иқтисодий таҳлил мазмун ва моҳияти жиҳатидан турли шаклларга, хилларга эга. Аммо кўпгина иқтисодий адабиётларда улар фарқланмасдан ишлатилади. Ваҳоланки улар мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Иқтисодий таҳлилнинг тури, деганда маълум белгилари, хоссалари, вазифаси ва шу кабилар билан умумий бўлган гуруҳлар ёки бир бутунликни ташкил этган яхлит хиллари тушунилади.

Иқтисодий таҳлилнинг шакли, деганда унинг ўзига хос бўлган ташқи кўриниши, сиртқи қиёфаси билан бирга ўзига хос мазмуни, яъни уни амалга ошириш йўллари, усуллари тушунилади.

Иқтисодий таҳлилнинг тури ва шакли мазмун жиҳатидан бир-бирига жуда яқин, чунки уларнинг иккаласи ҳам таҳлил қилувчининг ўз олдига қўйган мақсадини амалга оширишга хизмат қилади. Аммо уларнинг бир-биридан маълум белгилари, шакли ва мазмуни бўйича фарқи бор. Таҳлилнинг тури неча хил бўлишидан қатъи назар, уларда бир-бирига жуда яқин ва ўхшаш усуллардан фойдаланилади. Таҳлилнинг шаклида эса ҳар бирида ўзига хос усуллар мажмуаси қўлланилиши мумкин.

Иқтисодий таҳлилнинг тури унинг белгилари бўйича гуруҳланади. Бу таҳлилга қайси нуқтан назардан қарашга боғлиқ. Масалан, иқтисодий таҳлил мазмун жиҳатидан қаралса, у глобал, локал ва тематик таҳлилга бўлинади. Буларнинг ҳаммасида бир хил усуллардан фойдаланиш мумкин. Аммо иқтисодий таҳлилнинг

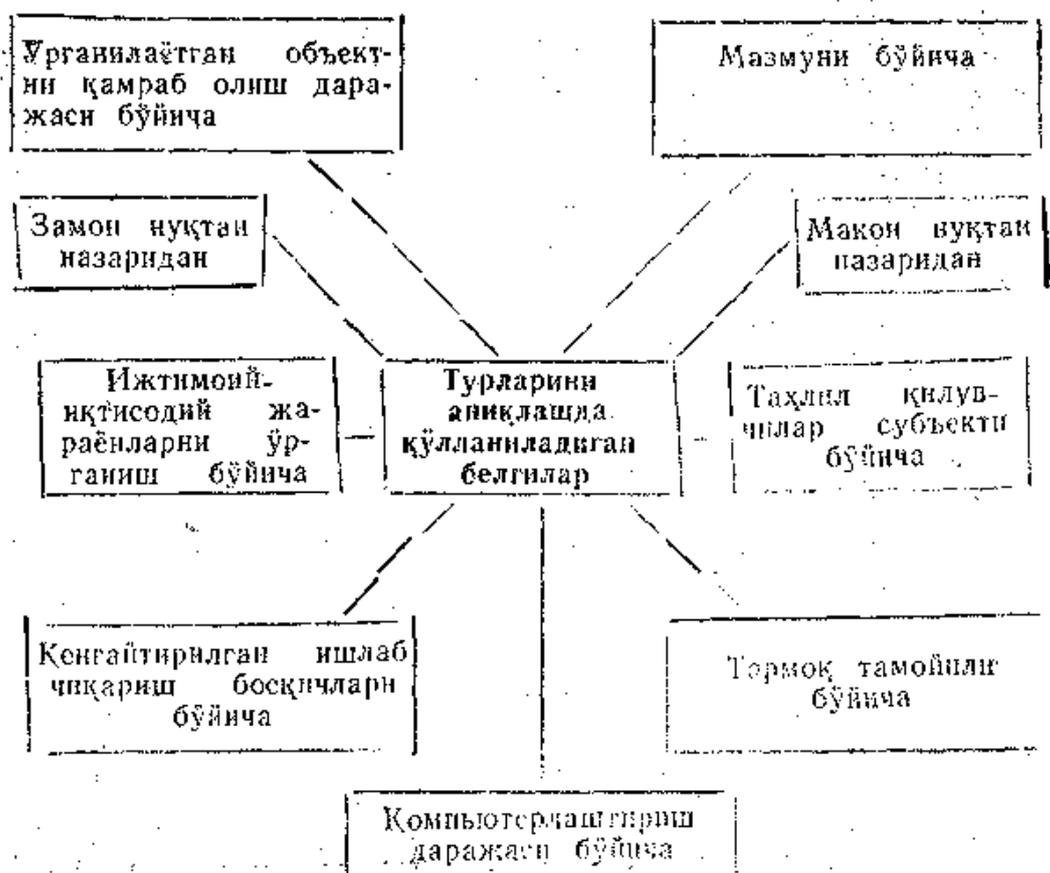
шаклини кўрадиган бўлсақ, уни макон ва замон нуқтаи назаридан қараб, унда қўлланиладиган ўзига хос усулларнинг мажмуасидан келиб чиқилади. Масалан, комплекс таҳлилда қўлланиладиган комплекс баҳолаш усуллари функционал қиймат таҳлилида (ФҚТ) қўлланилмайди. ФҚТ да қўлланиладиган усуллар омилли таҳлилда қўлланилмаслиги мумкин ва ҳ. к.

Х.2. Иқтисодий таҳлил турларининг таснифлаш белгилари

Иқтисодий таҳлил турли белгилари бўйича таснифланади. Бу масала турли дарслик ва адабиётларда турлича ёритилган. Кўп адабиётларда 2—3 та, баъзиларида 6-7 та, баъзиларида 8 та белги бўйича таснифланади.

Тадқиқотлар натижасида иқтисодий таҳлилни турларини таснифлашда қуйидаги белгилардан фойда

Иқтисодий таҳлил турларини таснифлашда қўлланиладиган белгилар



ланиш мақсадга мувофиқ, деган хулосага келинди. Буларга: мазмуни бўйича таснифлаш; макон нуқтаи назаридан қараш; таҳлил қилувчилар (субъекти) бўйича; тармоқ тамойили бўйича; замон нуқтаи назаридан таснифлаш; ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш бўйича; кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш босқичлари бўйича; компьютерлаштириш даражаси бўйича таснифлаш каби белгилари киради. Бу олдинги бетдаги чизмада келтирилган.

Х.3. Иқтисодий таҳлилни иқтисодий мазмуни бўйича таснифлаш

Иқтисодий таҳлил мазмуни бўйича уч гуруҳга бўлинади: глобал, локал ва тематик.

Глобал таҳлил деганда хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини атрофлича, тўлиқ, яхлит ҳолда ўрганиш тушунилади.

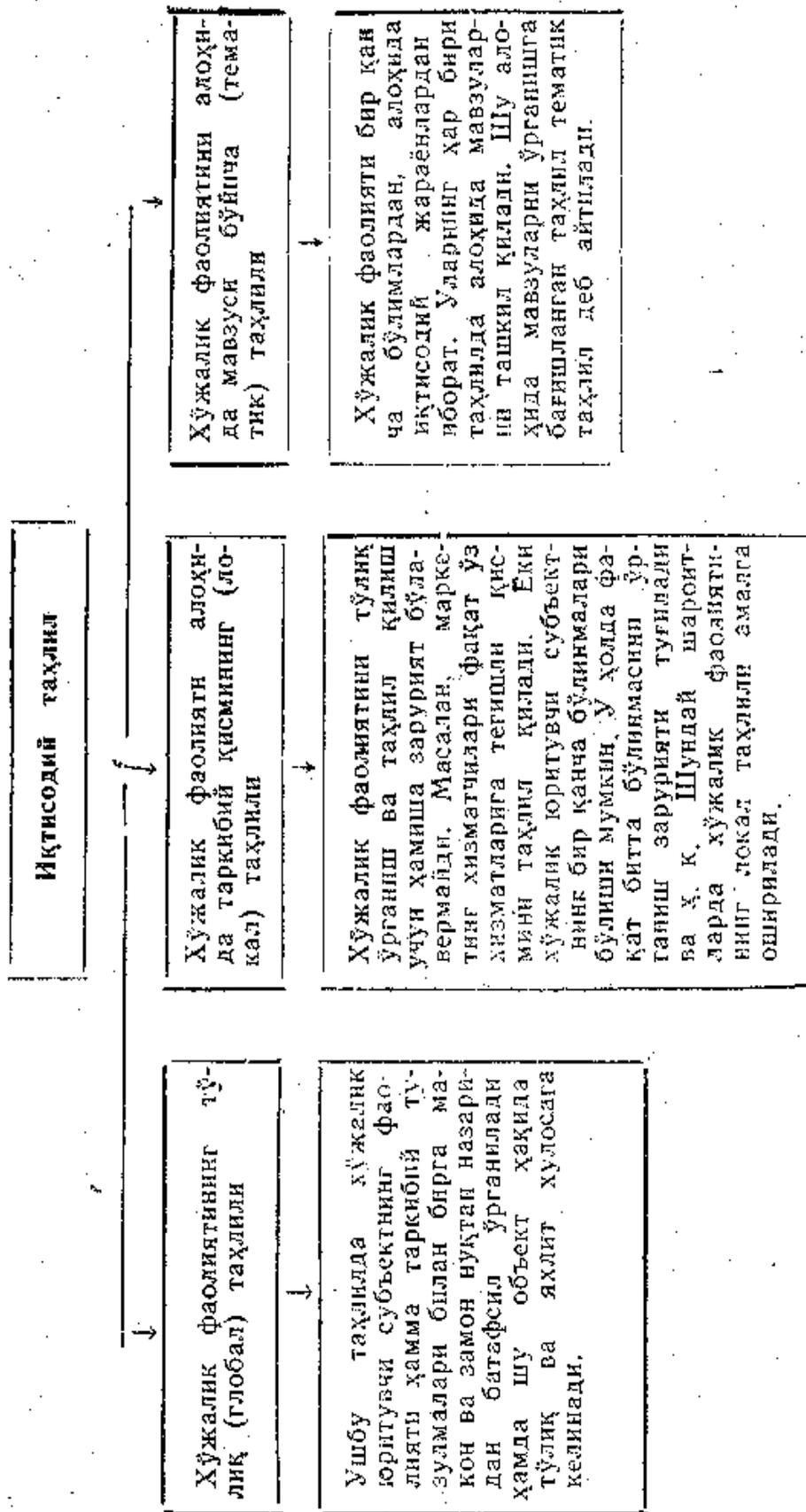
Локал таҳлил деганда хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг алоҳида бир таркибий қисмини ўрганиш тушунилади. Мисол тариқасида акциядорлик жамияти хўжалик фаолиятини олиш мумкин. Унинг таркибига бош корхона ва олтига шўъба корхоналари киради, деб фараз қиламиз. Ҳаммасининг ҳолатини яхлит ҳолда бир ҳисобот даври мобайнида эришилган натижалари бўйича таҳлил қилиш глобал таҳлилга мисол бўлиши мумкин. Унинг алоҳида бўлинмаларини таҳлил қилиш локал таҳлилга мисол бўлса, шу бўлинма ичида алоҳида бир мавзунини ўрганишга бағишланган таҳлил тематик таҳлилга мисолдир.

Демак, тематик таҳлил деганда хўжалик юритувчи субъект фаолиятини алоҳида мавзуси бўйича таҳлил қилиш тушунилади. Бунга акциядорлик жамиятининг бозор фаоллиги, иш фаоллиги, молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таҳлили кабиларни мисол келтириш мумкин.

Булар ўртасидаги боғлиқлик кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шаклларини таснифлашда унинг алоҳида хиллари шартли равишда олинган. Бунда таснифлаш белгилари ва уларга кирувчи иқтисодий таҳлил турларига таҳлилнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ёндашилган.

Иқтисодий таҳлилнинг мазмунини қамраб олиш бўйича таснифи



Х.4. Иқтисодий таҳлилни замон нуқтаи назаридан т а с н и ф л а ш

Вақт — бетақрор бойлик. Агар у йўқотилса, қайта тикланмайди. Шу туфайли вақтни йўқотмаслик лозим. Вақтнинг ўтиши билан ишлаб чиқариш жараёни давом этади. Маълум бир даврда натижа ҳисоб-китоб қилинади, жамланади, тегишли камчиликлар ва ютуқлар аниқланади. Муайян вақтда содир бўлган жараёни узлуксиз равишда таҳлил қилиб туриш лозим. Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлил учга бўлинади: тезкор таҳлил, жорий таҳлил, истиқбол таҳлили.

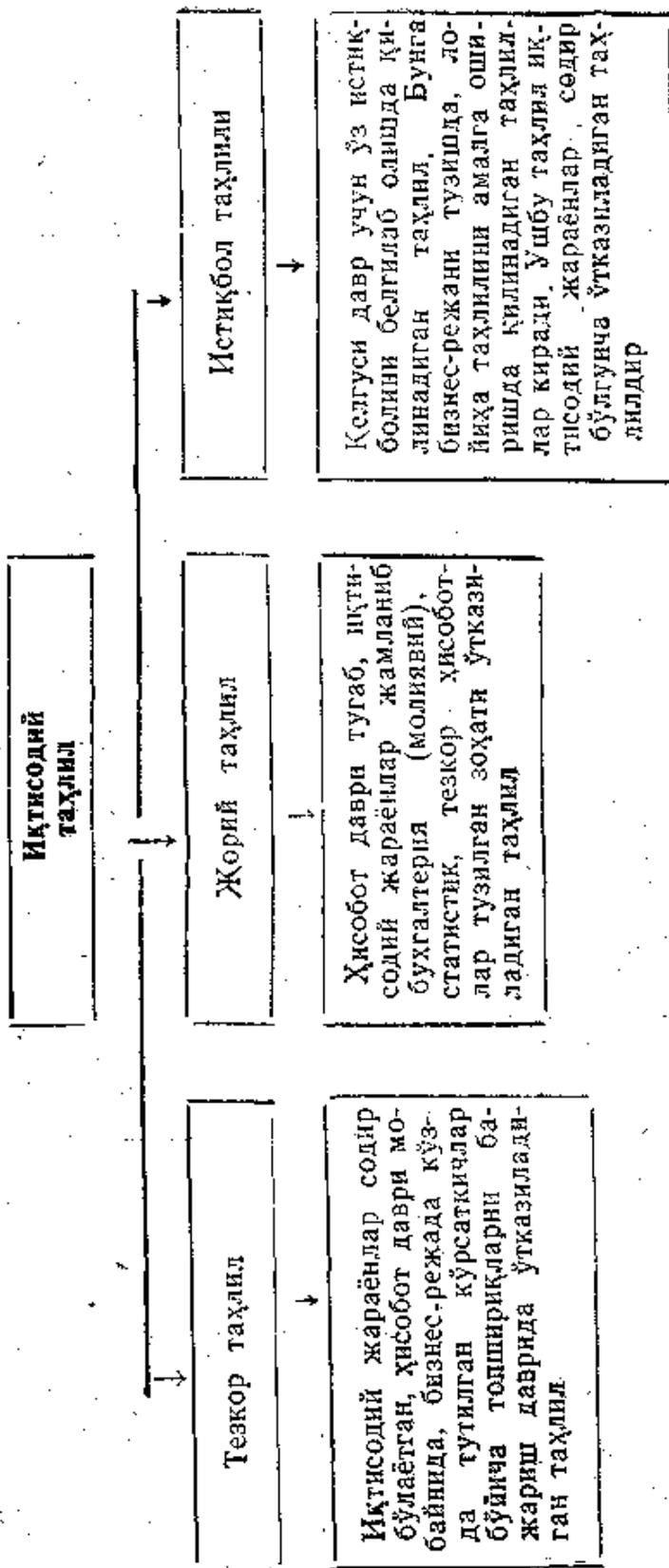
Тезкор таҳлил деганда ҳисобот даври давомида, у тугамасдан ўтказиладиган таҳлил тушунилади. Масалан, ҳисобот даврини бир чорак дейдиган бўлсак, унинг тамом бўлишини кутиш учун уч ой керак. Аммо шу муддатда қандай натижага эришиш мумкинлигини аниқлаш учун ўша давр ичида тезкор тарзда ҳар куни, ҳар ҳафтада, ҳар ўн кунликда, ҳар ойда таҳлил қилиб бориш лозим. Бу айнан шу ҳисобот даврида (чорак ичида) амалга оширилгани учун ушбу таҳлил тезкор таҳлил ҳисобланади.

Жорий таҳлил деганда ҳисобот даври тугаши билан бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисобот маълумотлари ва бошқа ахборот манбаларига асосан ўтказиладиган таҳлил тушунилади. Масалан, ҳисобот даври чорак бўлса, у тугаши билан бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоботлар тузилади. Ҳамда улар тегишли ташкилотларга (солиқ идорасига, молня, статистик бўлинмаларга) топширилади, асл нусхаси шу хўжалик юритувчи субъектда қолади. Ана шу ҳисобот маълумотларига асосан ушбу хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти жорий таҳлил қилинади.

Жорий таҳлилнинг қулайлиги шундаки, у маълум бир давр ўтгач барча натижалар жамланган, хўжалик фаолияти натижалари тўғрисидаги маълумотлар қонунийлашган бўлади. Аммо шу билан биргалликда аниқланган камчиликлар ўтган даврга тегишлилиги сабабли уни баргараф қилиш учун вақт ўтган бўлади. Лекин шу камчиликларга эндиликда йўл қўймаслик учун тегишли чора-тадбирлар қўлланилади.

Истиқбол таҳлили деганда хўжалик юритувчи субъ-

Иқтисодий таҳлилниң замон нуқтав назаридан таснифланши



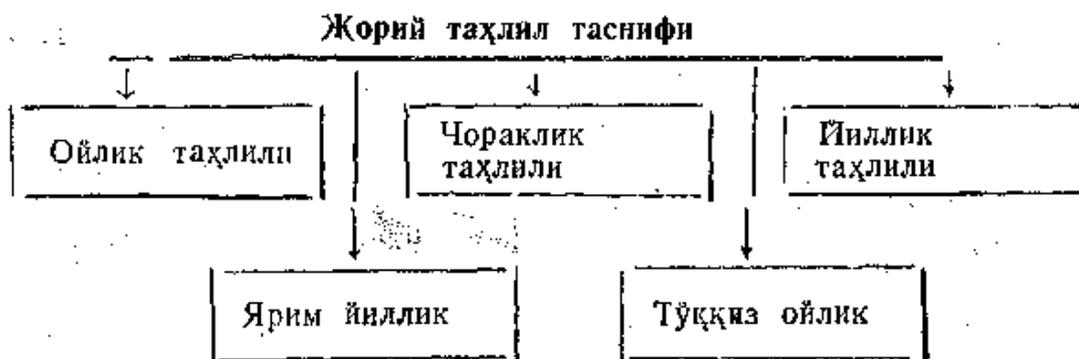
ектнинг келгуси фаолиятини олдиндан ўрганиш, бўладиган жараёнларни олдиндан белгилаш мақсадида амалга ошириладиган таҳлил тушунилади. Масалан, хўжалик юритувчи субъект бизнес-режани тузиш учун ўз фаолиятини нима билан якунланиши тўғрисида аниқ тушунча ва кўрсаткичларга эга бўлиши керак. Бу эса истиқбол таҳлили орқали амалга оширилади. Ҳозирги пайтда уни лойиҳа таҳлили ҳам деб атамоқдалар.

Уларнинг таснифи ва тавсифи олдинги бетдаги чизмада келтирилган.

Олдинги режали иқтисодиёт шароитида ҳам, ҳозирги бозорли иқтисодиёт шароитида жорий таҳлилга жуда катта аҳамият бериб келинмоқда. Бу бежиз эмас, албатта, чунки таҳлил учун ахборотлар тизими шаклланиши лозим. Бу эса ҳисобот даври тугагандан кейин амалга оширилади.

Жаҳон тажрибасида ҳам жорий таҳлилга катта аҳамият берилди, чунки бор нарсани ўрганиш келгуси фаолият учун асос бўлади. Шу туфайли корхонанинг молиявий ҳисоботини ўрганиш учун бир қанча усулларни ўзига жамлаган «Молиявий таҳлил» шаклланди. Бундай таҳлил бизда ҳам шаклланди.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб жорий таҳлил бевосита ҳисобот даврига мослашади. Бунинг шакли қуйидаги чизмада келтирилган.



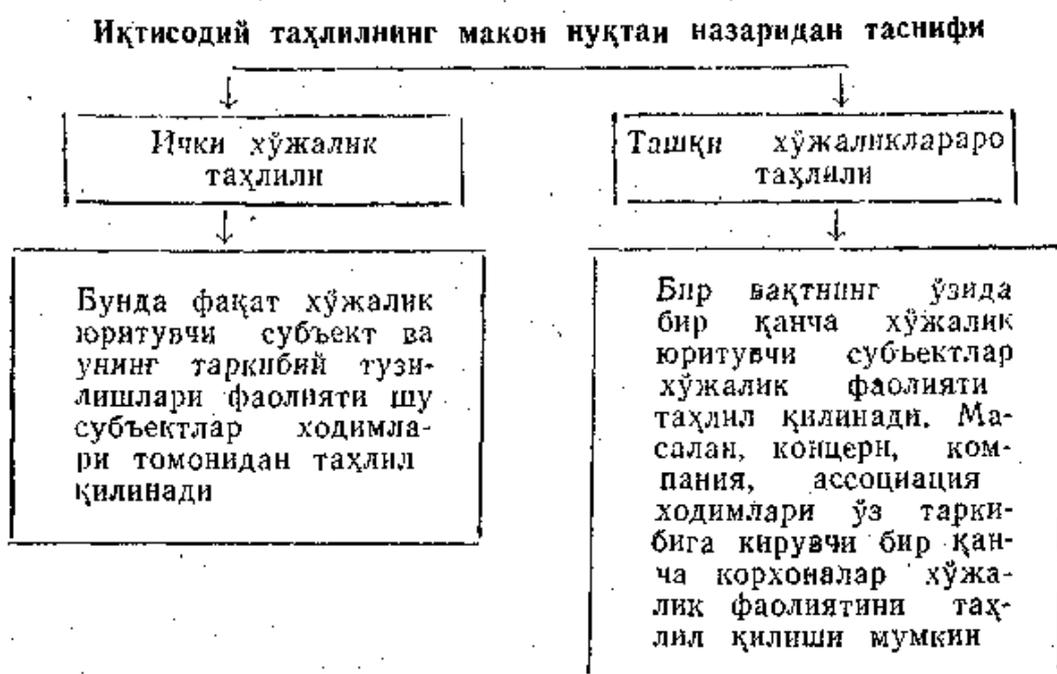
X.5. Иқтисодий таҳлилни макон нуқтаи назаридан таснифлаш

Иқтисодий таҳлилнинг объекти - хўжалик юритувчи субъектлардир. Буларга фалсафий жиҳатдан қарайдиган бўлсак, макон деб қараш мумкин. Макон нуқтаи назаридан иқтисодий таҳлил иккига бўлинади: ички ва ташқи.

Ички иқтисодий таҳлил деганда шу хўжалик юритувчи субъект ходимлари томонидан ўтказиладиган таҳлил тушунилади. Масалан, акциядорлик жамияти хўжалик фаолияти таҳлилини оладиган бўлсақ, фақат шунга дахлдор кишилар томонидан ўтказиладиган таҳлилдир.

Ташқи иқтисодий таҳлил деганда шу хўжалик юритувчи субъект фаолиятини бошқа, ташқи субъектлар томонидан ўтказиладиган таҳлил тушунилади. Масалан, акциядорлик жамияти хўжалик фаолиятини ассоциация, солиқ идоралари, банк ходимлари, статистик ва молия органлари томонидан таҳлил қилиниши мумкин. Бу таҳлил ташқи таҳлилга мисол бўлади ва улар молиявий ҳисоботларга асосан ажратилади.

Ушбу таҳлилнинг таснифи ва тавсифи қуйидаги чизмада келтирилган.



Х.6. Иқтисодий таҳлилни таҳлил қилувчи субъектлари бўйича таснифлаш

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини жуда кўп мутахассислар, мулкдорлар, давлат идоралари ходимлари таҳлил қиладилар. Бу кимнингдир кўرғазмаси ёки буйруғи билан амалга ошмайди, балки объектив зарурият натижаси-

дир. Шу туфайли қимнинг таҳлил қилишига қараб иқтисодий таҳлил бирқанча турларга бўлинади. Буларга ижтимоий-иқтисодий таҳлил, аудиторлик таҳлили, молиявий-иқтисодий таҳлил, техник-иқтисодий таҳлил, иқтисодий-статистик, иқтисодий экологик таҳлил, маркетинг таҳлили кабилар киради.

Ушбу гуруҳ таҳлил турлари ва ҳар бирини қимларнинг ўтказиши мумкинлиги кўрсатилган чизма қуйида келтирилган.

Иқтисодий таҳлилни таҳлил қилувчилар субъекти бўйича таснифлаш



5. Иқтисодий статистик таҳлил	<ul style="list-style-type: none"> — статистик идоралар ходимлари — меҳнат биржалари ходимлари — кадрлар бўлими ходимлари
6. Иқтисодий экологик таҳлил	<ul style="list-style-type: none"> — атрофни муҳофаза қилувчи ташкилотлар ходимлари — экология хизмати ходимлари — менежерлар
7. Маркетинг таҳлили	<ul style="list-style-type: none"> — корхонанинг маркетинг хизмати ходимлари — бош бухгалтерлар

Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, турли иқтисодий таҳлилни турли касб эгалари, мутахассислар амалга ошираётган экан. Масалан, ижтимоий-иқтисодий таҳлил билан статистик идоралар, бошқарув идоралари ходимлари, социологик тадқиқотлар лабораториялари, менежерлар, иқтисодчилар, бухгалтерлар шуғулланишди. Аудиторлик таҳлили билан эса аудиторлар, корхона фаолиятига иқтисодий жиҳатдан ташхис қўйувчи ходимлар, аудитор фирмалари қабили шуғулланишди. Худди шу тарзда бошқа таҳлил турлари ҳам келтирилган.

Ҳозирги шароитда таҳлил турларидан бири маркетинг таҳлиlidir. Ҳар бир корхона ушбу таҳлилни амалга ошириши лозим. Чунки бозорни ўрганмасдан туриб ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ёки иш бошқариш жараёнини амалга ошириб бўлмайди. Энди товарлар (ишлар, хизматлар) оғибор учун эмас, балки бозор учун ишлаб чиқарилади. Бу эса корхона маркетинг хизмати ходимлари, яъни маркетингларнинг маркетинг таҳлилини амалга оширишини тақозо қилади. Маркетинг ва бошқа таҳлил турлари билан корхонанинг (фирманинг) бош бухгалтери ҳам шуғулланади.

Қайси тур таҳлил билан кимлар шуғулланиши қисман юқоридаги чизмада келтирилган.

Х.7. Иқтисодий таҳлилни тармоқ тамойили бўйича таснифлаш

Бозор муносабатлари шароитида ҳам маълум даражада тармоқлар сақланиб қолади. Шу туфайли иқтисодий таҳлил ҳам мазкур тамойил бўйича таснифланади.

Иқтисодий таҳлил тармоқ тамойили бўйича икки гуруҳга бўлинади: алоҳида тармоқлар таҳлили ва тармоқлараро умумий таҳлил.

Алоҳида тармоқлар таҳлили фақат айрим тармоқларгагина тегишли. Улар шу тармоқнинг хусусиятларини ўзида акс эттиради ва бошқа тармоқларга уларни бевосита қўллаш қийин бўлади. Масалан, саноат корхоналари иқтисодий таҳлилини олайлик. Ушбу таҳлилни қишлоқ хўжалиги ёки савдо корхоналари хўжалик фаолиятини таҳлил қилишга қўллаш қийин ва аксинча.

Тармоқлараро умумий таҳлилни деярли барча тармоқларга у ёки бу хусусиятини инобатга олган ҳолда озгина ўзгартиришлар билан қўллаш мумкин. Масалан, корхонанинг молиявий таҳлилини олайлик. Бу бевосита молиявий ҳисобот маълумотларига асосан ўтказилади. Молиявий ҳисобот эса Ўзбекистонда деярли барча тармоқ ва соҳа корхоналари учун бир хил қилиб белгиланади. Худди шундай гапларни «Молиявий ҳисоботни иқтисодий ўқиш ва таҳлил қилиш» бўйича ҳам айтиш мумкин.

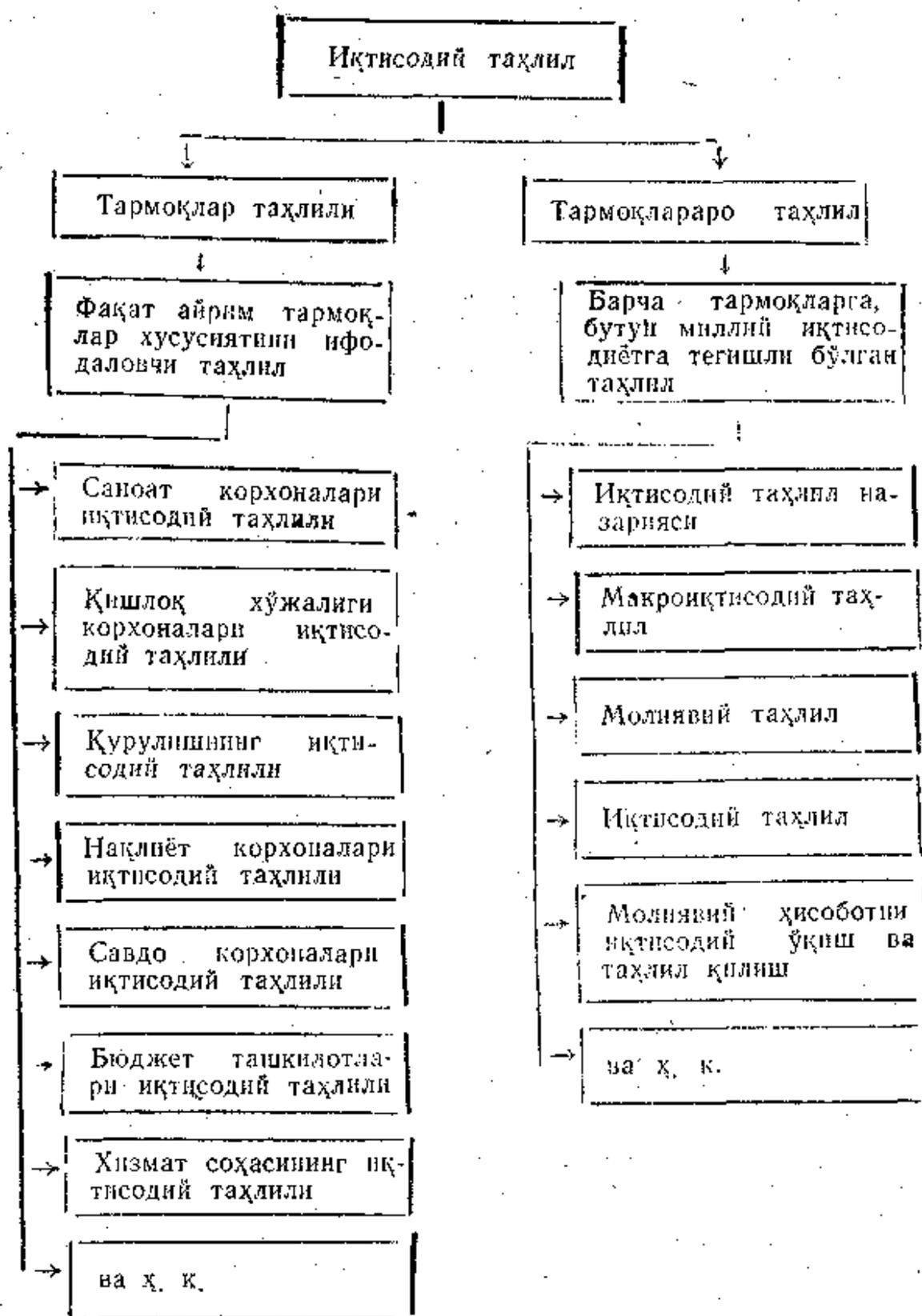
Ушбу гуруҳга кирувчи таҳлил турига «Иқтисодий таҳлил назарияси» ҳам киради. Ушбу фанда барча тур таҳлиллнинг методологик ва назарий асоси ёритилган. Макроиқтисодий таҳлилда барча тармоқлар мажмуаси натижалари таҳлил қилинади.

Келтирилган таҳлил таснифи кейинги бетдаги чизмада ифодаланган.

Х.8. Иқтисодий таҳлилни кенгайтирилган ишлаб чиқариш босқичлари бўйича таснифлаш

Кенгайтирилган ишлаб чиқариш жамият тараққиётининг асосини ташкил қилади. У тўртта босқичдан иборат. Биринчиси моддий ва номоддий неъматлар ишлаб чиқариш бўлса, иккинчиси унинг тақсимотидир. Учинчи босқич, муомила босқичи ва ниҳоят охириги бос-

Иқтисодий таҳлилнинг тармоқ тамойили бўйича таснифи

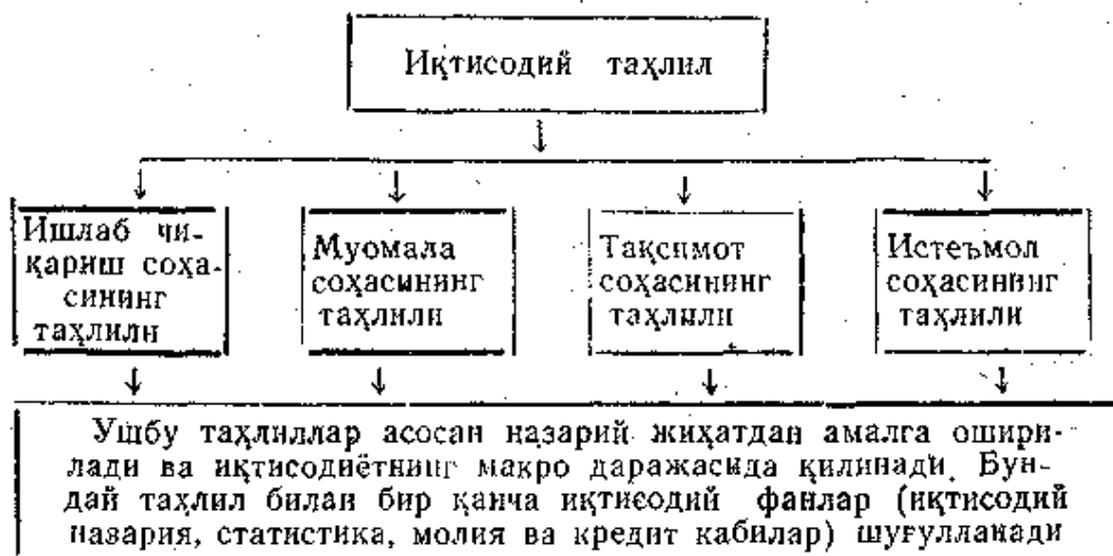


қич истеъмолдир. Ҳамма босқичларда ўзига хослик бор. Шу туфайли ушбу соҳа бўйича ҳам таҳлил турлари мавжуд. Улар ишлаб чиқариш соҳаси таҳлили, тақси-

мот соҳаси таҳлили, муомала соҳаси таҳлили ва истеъмол соҳаси таҳлилидир.

Буларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилни кенгайтирилган ишлаб чиқариш босқичлари бўйича таснифи



Шуни эътироф этиш керакки, ушбу гуруҳга кирувчи таҳлил турлари алоҳида фан ёки таҳлил тури сифатида ўқитилмайди. Амалиётда ҳам бу таҳлиллар алоҳида мавжуд эмас. Аммо ҳар бир босқич таҳлили турли тармоқлар таҳлилида ўз ифодасини топади. Масалан, ишлаб чиқариш соҳасининг таҳлили саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш каби ишлаб чиқаришга оид соҳалар таҳлилида ўз аксини топган. Муомала соҳасининг таҳлили ҳам савдо корхоналари (улгуржи, чакана) хўжалик фаолиятининг таҳлилида ўз ифодасини топади. Худди шундай гапларни бошқа соҳалар учун ҳам айтиш мумкин.

Х.9. Иқтисодий таҳлилни компьютерлаштириш даражаси бўйича т а с н и ф л а ш

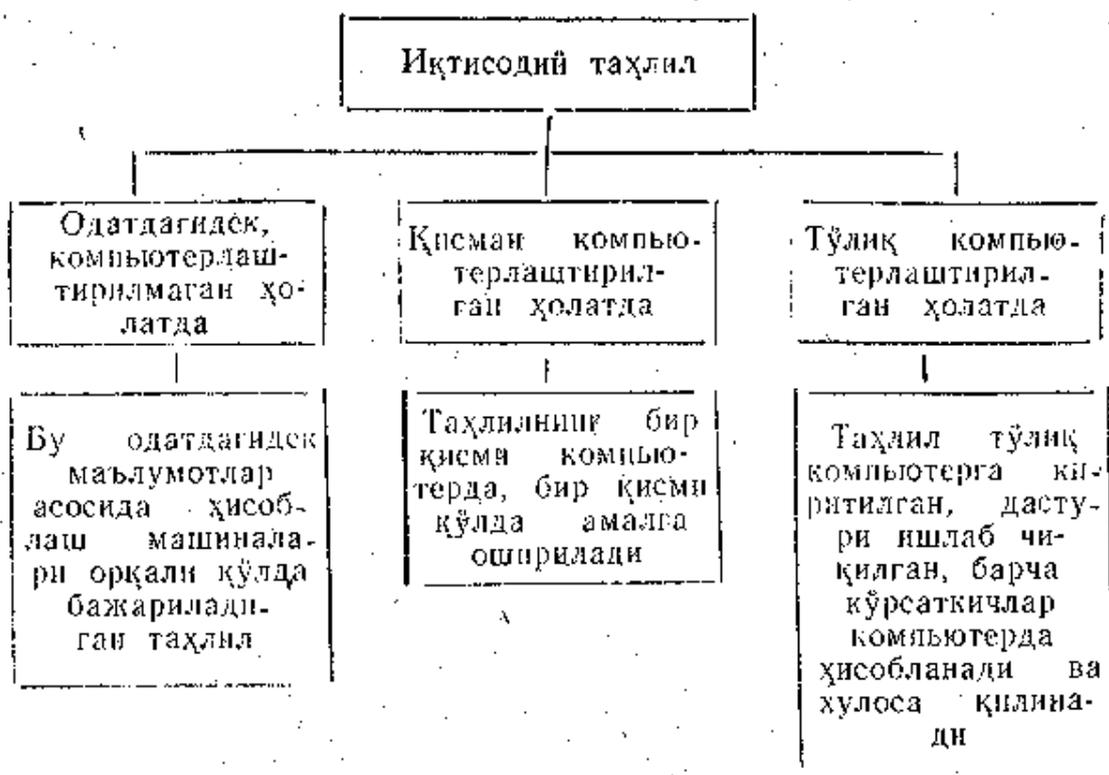
Ҳозирги пайтда, айниқса келажакда, таҳлилни компьютерларсиз тасавур қилиш мумкин эмас. Шу туфайли иқтисодий таҳлил мазкур белги бўйича ҳам таснифланади ва улар уч гуруҳга бўлинади: одатдагидек, компьютерлаштирилмаган таҳлил, қисман компьютерлаштирилган таҳлил ва тўлиқ компьютерлаштирилган таҳлил.

Одатдагидек, компьютерлаштирилмаган таҳлилга ҳозирги анъанавий таҳлилни мисол қилиш мумкин. Бу таҳлил бухгалтерия, статистик, тезкор ҳисоб ва ҳисоботлар маълумотларига асосан, анъанавий ҳисоблаш машиналари орқали амалга оширилади.

Қисман компьютерлаштирилган таҳлилга ярим компьютерлаштирилган ёки айрим қисмлари компьютерларда, қолган қисмлари одатдагидек ҳисоб-китобларда амалга ошириладиган таҳлил киради. Масалан, хўжалк фаолиятининг айрим қисмлари ҳисоби компьютерларда амалга ошириладиган бўлса, шу соҳа таҳлили ҳам компьютерлар ёрдамида амалга оширилади. Ҳозирги пайтларда кўпгина фирмаларнинг иш ҳақини ҳисоблаш компьютерлаштирилган. Қолган қисми эса одатдагидек анъанавий тарзда амалга оширилади.

Ушбу гуруҳ таҳлили қуйидаги чизмада ўз аксини топган.

Иқтисодий таҳлилнинг компьютерлаштириш даражаси бўйича таснифи



Х.10. Иқтисодий таҳлилни ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш бўйича таснифлаш

Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар жамиятнинг барча жабҳаларида содир бўлади. Уларни ўрганиш учун иқтисодиётни турли даражалари бўйича таснифлаш лозим. Булар шу жиҳатдан иккига: макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражага бўлинади.

Макроиқтисодиёт даражасида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни макроиқтисодий таҳлил ўргатади. Бу мамлакат миқёсида миллий-иқтисодиёт ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларда ифодаланади. Масалан, ялпи миллий маҳсулот, аҳолининг даромадлари, миллий даромад каби кўрсаткичлар шу макроиқтисодиёт даражасидаги кўрсаткичларга киради.

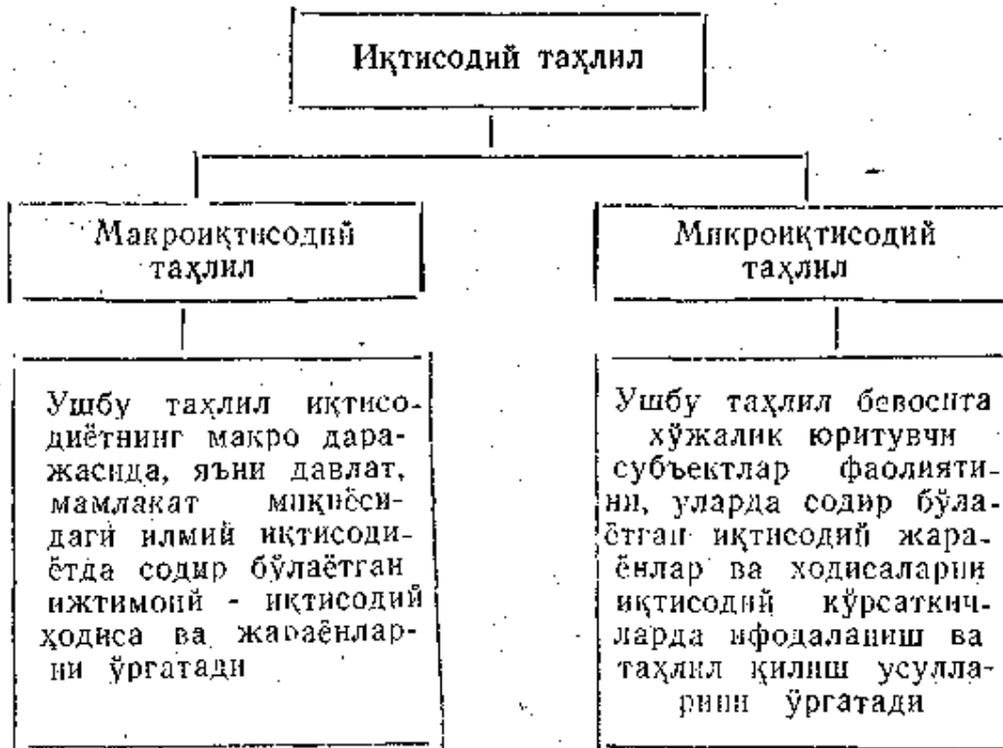
Микроиқтисодий таҳлил эса бевосита хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ўрганишга бағишланган. Бу таҳлилда корхона, бирлашмалар фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ўрганилади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми, фойда, рентабеллик даражаси, меҳнат унумдорлиги, корхоналар иш ва бозор фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва ҳ. к.

Иқтисодий таҳлилнинг ушбу гуруҳи бўйича таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Шунини таъкидлаш жоизки, ҳозиргача макроиқтисодий таҳлил билан бир қанча таҳлилга оид бўлмаган фанлар (иқтисодий назария, статистика кабилар) шуғулланади. Ушбу фанларда макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ҳолати ўрганилади, холос. Аммо ҳозирги пайтда Ўзбекистон учун макроиқтисодий таҳлил объектив заруриятга айланди. Республика Вазирлар Маҳкамасида, барча ҳокимликларда «Ахборот ва таҳлил» гуруҳлари фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг вазифаси бевосита макроиқтисодий таҳлил билан шуғулланишдан иборатдир. Шунга қарамай ҳамон макроиқтисодий таҳлил методологияси ишлаб чиқилмаган.

Макроиқтисодий таҳлилда макро даражадаги кўрсаткичларнинг ҳолати билан бирга уларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар ҳам ўрганилади. Бу фақат макроиқтисодий таҳлилнинг вазифаси, мақсади ва объектига киради. Шу туфайли макроиқтисодий таҳлилнинг методологик ва назарий асоси яратилиши лозим.

Иқтисодий таҳлилни ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш бўйича таснифлаш



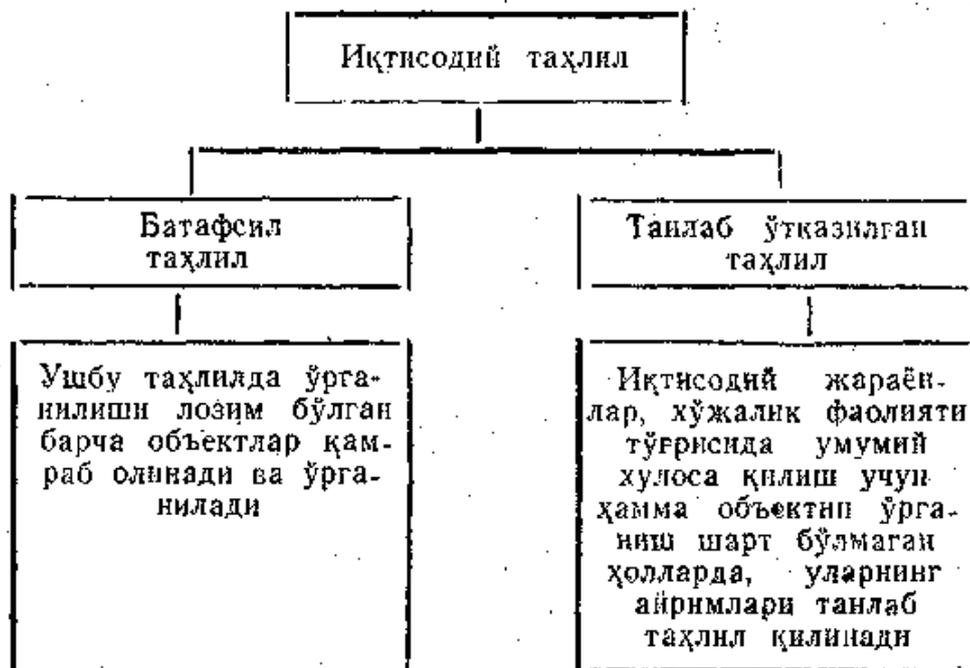
Х.11. Иқтисодий таҳлилни ўрганилаётган объектни қамраб олиш даражаси бўйича таснифлаш

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти одатда батафсил таҳлил қилинади. Аммо баъзан уни батафсил ўрганишга ҳожат қолмайди. Бундан ҳолларда хўжалик фаолиятининг бир қисmini танлаб таҳлил қилиш мумкин. Масалан, аудиторлар учун хўжалик фаолиятини батафсил таҳлил қилиб ўтиришига ўрин йўқ. Улар фақат айрим кўрсаткичларни бўйича аудиторлик таҳлилни ўтказса етарли. Ёки маркетинг таҳлилини олиш мумкин. Бунда ҳам хўжалик фаолиятини ифодаловчи барча кўрсаткичларни таҳлил қилишга ҳожат йўқ. Фақат бозор фаоллиги билан боғлиқ кўрсаткичлар танлаб олинган ҳолда таҳлил қилинса етарли.

Шу туфайли иқтисодий таҳлил ўрганилаётган объектни қамраб олиш даражаси бўйича қилинадиган бўлса, уларни икки гуруҳга: батафсил таҳлил ва танлаб ўтказилган таҳлилга бўлиш мумкин.

Ушбу гуруҳ таҳлилни турлари таснифи ва тавсифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилнинг ўрганилаётган объектни қамраб олиш даражаси бўйича таснифи



Батафсил таҳлилда хўжалик юритувчи субъект фаолиятини ифодаловчи барча кўрсаткичлар ҳисобот даврида тўлиқ ўрганилади. **Танлаб ўтказилган таҳлил**да иқтисодий жараёнларнинг бир қисми ўрганилади ва у орқали бутун хўжалик фаолиятига тахминий баҳо бериш мумкин. Шунингдек, иқтисодий таҳлилнинг ушбу тури айрим ҳолларда тематик таҳлилга ҳам ўхшаб кетади.

Шуни эътироф этиш керакки, иқтисодий таҳлил методологиясини келтирилган ушбу турларига мослаштирган ҳолда яратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки иқтисодий таҳлил битта фан. Унинг турлари ушбу фанга қайси нуқтаи назардан ёндашишга қараб ўзгаради. Масалан, иқтисодий таҳлил усули батафсил таҳлил қилиш учун мўлжалланган бўлади. Аммо шу методологиядан танлаб қилинадиган таҳлилда ҳам фойдаланиш мумкин.

Яна бир мисол. Иқтисодий таҳлилни замон нуқтаи назаридан таснифлаганда унинг учга бўлинишини (тезкор, жорий, истиқбол таҳлили) кўрдик. Бу ҳолда иқтисодий таҳлил жорий таҳлил тарзида ёритилади. Аммо унинг методологиясидан тезкор ва истиқбол таҳлилларида ҳам фойдаланиш мумкин.

Аmmo барча тур таҳлиллар ҳам бир хил методологияга асосланиши қийин. Масалан, макроиқтисодий таҳлил билан микроиқтисодий таҳлил методологияси бир-биридан фарқ қилади ёки тармоқлар таҳлили билан тармоқлараро таҳлил ўртасида ҳам маълум даражада фарқ бор. Лекин уларнинг методологик асоси иқтисодий таҳлил назариясида ўз ифодасини топтоғи лозим.

Х.12. Иқтисодий таҳлилнинг шакллари

Юқорида таъкидланганидек, иқтисодий таҳлил турлари унинг шаклларидан фарқ қилади. Иқтисодий таҳлилнинг шакллари бир-биридан маълум даражада ўзига хос бўлган усуллари, кетма-кетлиги, мақсади ва вазифалари билан ҳам фарқ қилади. Масалан, комплекс таҳлилда хўжалик фаолияти макон ва замон нуқтаи назаридан батафсил таҳлил қилинади. Унда асосий усуллар тариқасида комплекс баҳолаш усуллари қўлланилади. Ушбу таҳлил маълум даражада омилли таҳлилдан фарқ қилади.

Омилли таҳлилда хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омилларнинг натижасини аниқлаш усуллари ўрганилади. Бу жуда кўп таҳлил шаклларида қўлланилиши мумкин. Аmmo бошқа таҳлилда омилли таҳлил усуллари асосий бўлмасдан, балки хулосани чуқурлаштириш учун фойдаланилади.

Шу икки таҳлил шаклидан фарқли ўлароқ функционал-қиймат таҳлили (ФҚТ) ҳам мавжуд. ФҚТ да икки таҳлилда ҳам қўлланилмайдиган, қўлланилса ҳам кам қўлланиладиган усуллардан фойдаланилади. Бошқа таҳлиллар асосан маълум кўрсаткичлар, аниқ рақамларга асосланса, ФҚТда кўп ҳолларда мантиқий эвристик таҳлил усулларидан фойдаланилади.

Худди шундай ҳолатни бошқа таҳлил шакллари бўйича ҳам келтириш мумкин. Демак, иқтисодий таҳлилнинг турларида маълум даражада методологик муштараклик бўлса, шаклларида ўзига хослик устувордир.

Иқтисодий таҳлилнинг шакллари ва ҳар бирининг қисқача мазмуни ушбу чизмада келтирилган:

Иқтисодий таҳлилнинг шакллари ва уларнинг мазмуни

Иқтисодий
таҳлил

ШАКЛЛАРИ	МАЗМУНИ
1. Комплекс таҳлил	Хўжалик юритувчи субъект фаолиятини мақон ва замон нуқтаи назаридан барча тузулмалари билан бирга батафсил таҳлил қилишдир
2. Солиштириш таҳлили	Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини яхлит ҳолда, алоҳида тузулмалари ёки мавзуларини баҳо ва вақт жиҳатидан солиштириладиган ҳолатга келтирилиб амалга ошириладиган таҳлилдир
3. Омилли таҳлил	Хўжалик фаолияти натижасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш усуллари мажмуасини ўзида акс эттирган таҳлилдир.
4. Функционал-қиймат таҳлили	Ҳар бир бажариладиган функцияни (асосий, ёрдамчи ва ноқерак) қиймат жиҳатидан баҳолаб, маҳсулотнинг (иш, хизмат) сифатини оширган ҳолда ноқерак функцияларни бартараф қилиш эвазига ички имкониятларни (резервларни) топиш ва ишга солишга қаратилган таҳлилдир
5. Маржинал таҳлили	Барча харажатларни доимий ва ўзгарувчи харажатларга бўлиб ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг (бажариладиган ишнинг, кўрсатиладиган хизматнинг) бизнесда кўзда тутилган фойдага эришиш учун зарур бўлган миқдорини аниқлаш ва самарадорлигини оширишга қаратилган таҳлилдир
6. Стахостик таҳлил	Хўжалик фаолиятида натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқлик, функционал боғлиқ бўлмаган шартда, уларнинг боғлиқлигини ўрганишга қаратилган таҳлилдир

7. Лойиҳа таҳлили	Хўжалик юритувчи субъектлар истиқболлиги, бизнес-режасини, инвестиция лойиҳаларини асослаш учун ҳали содир бўлмаган, яъни, бўлиши кутилаётган иқтисодий жараёнларни ўргатадиган таҳлилдир
8. Молиявий таҳлил	Хўжалик юритувчи субъект молиявий натижалари ва молиявий ҳолатини ўрганишга бағишланган таҳлилдир
9. Бошқарув таҳлили	Корхона раҳбарияти, эгаси ва мутахассислари томонидан ички имкониятларни ишга солиш ва самарадорликни ошириш мақсадида қилинадиган таҳлилдир
10. Хўжалик фаолияти таҳлили	Корхоналар хўжалик фаолиятини ўрганишга қаратилган иқтисодиётнинг микроиқтисод даражасини ўрганишга қаратилган таҳлилдир
11. Аудиторлик таҳлили	Хўжалик юритувчи субъектлар молия хўжалик фаолиятини аудит қилганда тўғри хулоса чиқариш учун аудиторлар томонидан ўтказиладиган таҳлилдир

XI БОБ. КОМПЛЕКС ТАҲЛИЛ МЕТОДОЛОГИЯСИ

XI.1. Комплекс таҳлилнинг моҳияти

Хўжалик фаолиятини комплекс таҳлил қилиш ҳозирги пайтда объектив заруриятдир. Аммо унинг назарий асоси ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритувчи субъектларда эса ушбу масала ҳамон ўрганилмаган соҳалигича қолмоқда. Шу туфайли комплекс баҳолаш усулини кўриб чиқишдан олдин комплекс таҳлилнинг айрим назарий жиҳатларига эътиборни қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз.

«Комплекс» сўзи лотинча сўздан келиб чиқиб, алоҳқа, мувофиқлик, мажмуа, барчаси, жами деган маънони англатади. «Анализ» сўзи эса грекча сўздан олинган бўлиб, ажратиш, парчалаш, бўлиниш каби маъноларни англатади. Ўзбек тилида анализ сўзининг таржимаси сифатида таҳлил сўзи ишлатилади. «Комплекс» «таҳлил» ибораларини келтирилган изоҳларни инобатга олган ҳолда хўжалик фаолиятига тадбиқ қиладиган бўлсак, ушбу тушунчани ҳосил қилиш мумкин.

Хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили деб хўжалик фаолиятини бўлақларга бўлиб бир-бирига боғлиқ ҳолда батафсил ўрганишга айтилади. Қорхона ва ташкилотлар хўжалик фаолияти мураккаб, бир-бирига бевосита боғлиқ ижтимоий-иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборатдир. Бу жараёнларни батафсил ўрганмасдан туриб уни бошқариш учун қулай, самарали тадбирлар ишлаб чиқиб бўлмайди. Шу туфайли хўжалик фаолиятини яхшилаш учун уни комплекс ҳолда атрофлича ўрганиш лозим. Бу объектив зарурият хўжалик фаолиятини комплекс таҳлил қилиш имкониятини тундиради.

Бу масалани ўрганишда батафсил таҳлил билан комплекс таҳлилни фарқлаш лозим. Батафсил таҳлил деганда хўжалик фаолиятини (маконни) ёки бирор

бир иқтисодий кўрсаткични бир-бирига боғлиқ ҳолда бир давр (замон) мобайнида ҳар томонлама ўрганишга айтилади.

Комплексе таҳлилда эса ушбу батафсил таҳлилга системали ёндашиш туфайлигина эришилади, яъни хўжалик фаолиятини яхлит ҳолда бир қанча давр мобайнида ўрганишдир. Мисол учун корхона хўжалик фаолияти йилнинг бир чораги бўйича батафсил ўрганилса бу яхлит, яъни батафсил таҳлил бўлиб ҳисобланади. Комплекс таҳлил бўлиш учун шу йилнинг ҳамма чоракларини ва шу ҳисобот йилида эришилган барча натижаларни батафсил системали ўрганиш зарурдир. Агар таҳлил беш йиллик муддатга ўтказилаётган бўлса, хўжалик фаолиятини бир йилда атрофлича ўрганиш бу батафсил таҳлилдир. Шу тарзда беш йил мобайнида таҳлил қилиб борсак, шундагина комплекс таҳлилга эришган бўламиз.

Демак, хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили хўжалик фаолиятини батафсил ўрганишга системали ёндашишдан иборатдир.

Агар буни корхона мисолида ёритадиган бўлсак, корхонанинг хўжалик фаолиятини бир ҳисобот даври мобайнида тўлиқ ўрганиш батафсил таҳлил бўлади. Уни алоҳида бўлинмалари билан бир қанча даврлар бўйича батафсил ўрганиш комплекс таҳлил бўлади.

Комплексе таҳлил хўжалик фаолиятининг барча кўрсаткичларини қамраб олган ҳолда батафсил ўтказилиши мумкин. Шунингдек, бу таҳлил алоҳида кўрсаткичлар, соҳалар бўйича ҳам амалга оширилади. Масалан, иқтисодчилар олдига фақат хўжалик фаолиятининг молиявий натижаларини ўрганиш мақсад қилиб қўйилса, айнан шу кўрсаткичлар бўйича ҳам комплекс таҳлил қилиш мумкин.

Батафсил таҳлил	Комплексе таҳлил
Бир ҳисобот даврида битта объект фаолиятини атрофлича ўрганиш	Битта объект (макон) фаолиятини бир қанча ҳисобот даврида (замонда), барча бўлинмалари билан батафсил ўрганиш
Бевосита ёндашишни талаб қилади	Системали ёндашишни талаб қилади

Маълумки, бозор иқтисодиётида кўпгина корхоналар кўп соҳалидир. Уларнинг хусусияти шундаки, масалан, битта акциядорлик жамиятида бир қанча мустақил хўжалик ҳисобидаги тармоқлар мавжуд бўлиши мумкин. Бунга мисол қилиб матлубот кооперацияси акциядорлик жамиятлари корхоналарини келтириш мумкин. Ушбу соҳани комплекс таҳлил қилишда ўрганилаётган объект яхлит ҳолда, сўнгра эса унинг алоҳида соҳалари бўйича таҳлил қилинади ёки аввал алоҳида соҳалар бўйича батафсил ўрганилиб, сўнгра бутун корхона бўйича яхлит ҳолда батафсил таҳлил қилинади. Қайси кетма-кетликда таҳлил қилиш иқтисодчи олдига қўйилган мақсаддан келиб чиқади.

Қай ҳолда таҳлил қилинган тақдирда ҳам у методологик жиҳатдан хато бўлмайди. Чунки таҳлилда индукция (умумийликдан хусусийликка) ва дедукция (хусусийликдан умумийликка) методлари мавжуд.

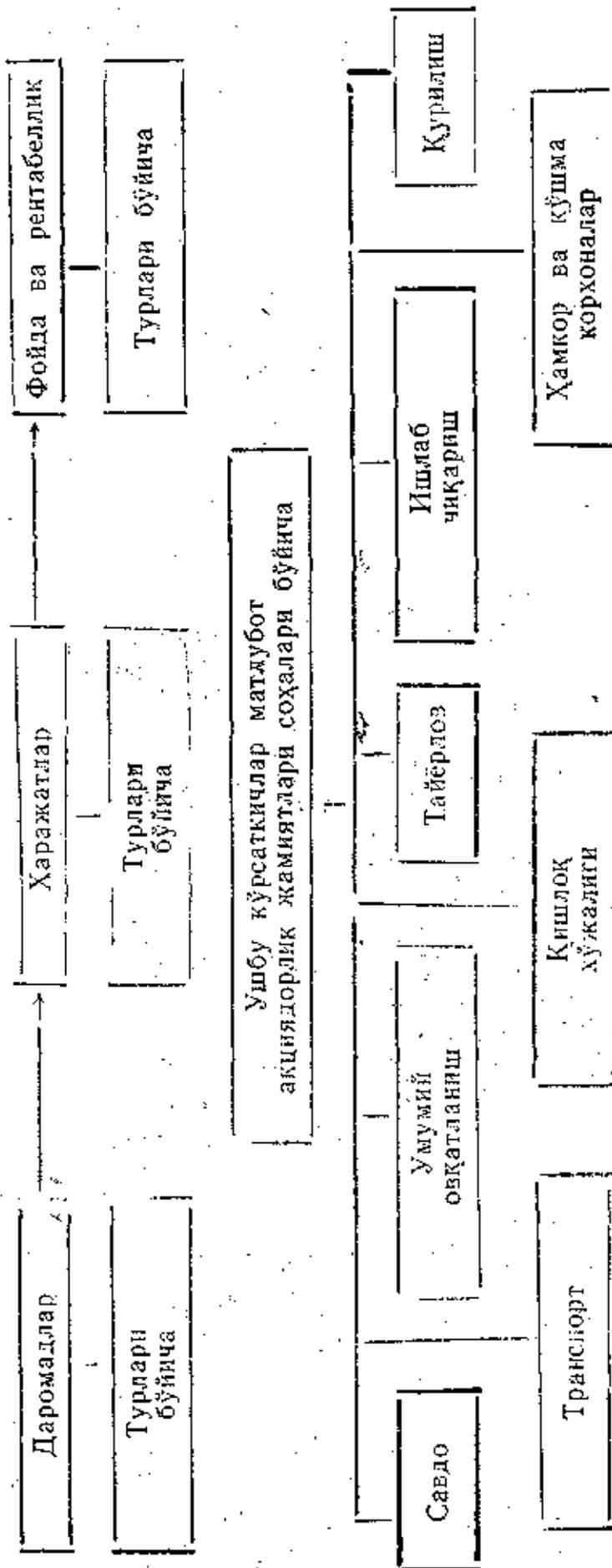
Комплекс таҳлилни матлубот кооперацияси акциядорлик жамиятлари корхоналари молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш мисолида кўрадиган бўлсак, энг аввало, унинг ҳар бир тармоғи бўйича, сўнгра яхлит ҳолда ҳисоблаш ва уларни таҳлил қилиш усулларини кўрсатиб беради.

Комплекс таҳлилда қўлланиладиган матлубот кооперацияси акциядорлик жамиятлари корхоналари молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ушбу чизмада тасвирланган:

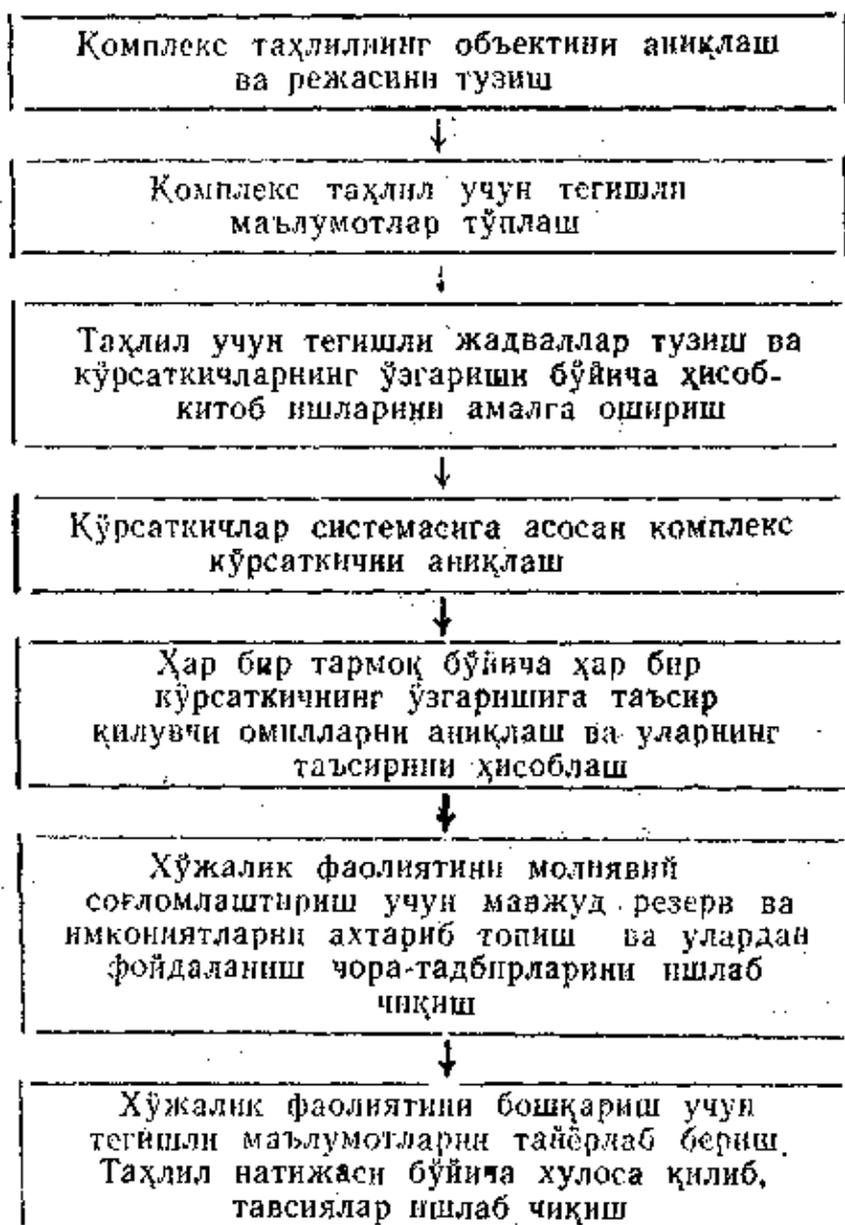
Тегишли кўрсаткичлар ҳар бир соҳа бўйича аниқ бўлгандан кейин бевосита таҳлилга киришиш мумкин. Матлубот акциядорлик жамиятлари корхоналарида молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни комплекс таҳлил қилиш қўйидаги кетма-кетликда олиб борилиши мумкин:

Таҳлил бошқаришнинг бир функцияси сифатида бошқариш учун тегишли маълумотлар тайёрлаб беради. Бу эса бошқариш билан таҳлилнинг чамбарчас боғлиқлигидан далолат беради. Ҳозирги шароитда ҳар бир корхона ўз мустақиллигига эришаётган бир пайтда бошқаришни такомиллаштириш, демак, таҳлилни кенг миқёсда қўллаш заруриятини тўғдиради. Шу туфайли ҳар бир иқтисодчи, ҳар бир бухгалтер, ҳар бир молия ходими, менежер, маркетинг корхонанинг хўжалик фаолия-

Матлубот акциядорлик жамиятлари корхоналарида
 молиявий нагизаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими



**Маълумот акциядорлик жамиятлари корхоналарида молиявий
натижаларни комплекс таҳлил қилиш босқичлари**



тини ифодаловчи кўрсаткичларни комплекс таҳлил қилиш усулларини билишлари лозим.

XI.2. Комплекс баҳолашнинг жамлаш усули

Иқтисодий таҳлил назариясида ушбу босқичларнинг деярли ҳаммаси ўрганилади. Аммо кўрсаткичлар тизимига асосан комплекс кўрсаткични аниқлаш усуллари бошқа бобларда, таҳлил турларида ёритилмайди. Шу туфайли ушбу ишда комплекс баҳолаш усулларига алоҳида тўхталишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Бу

усул комплекс баҳолашнинг энг содда усулларида биридир. Бу асосан кўрсаткичлар бир хил мазмун ва ўлчамга эга бўлган тақдирда қўлланилади. Масалан, комплекс баҳолаш учун олинган барча кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилиши ёки ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати олинган бўлса, у ҳолда барча кўрсаткичлар фоизда ифодаланиши уларни ўлчам жиҳатидан ҳам бир хил ҳолатга келтириш зарур. Бундай пайтда бир қанча кўрсаткичларни жамлаш имкони туғилади. Бу кўрсаткични қўйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$K_{kj} = \sum_{i=1}^n a_{ij}. \quad (1)$$

Бунда K_{kj} — j — объектда комплекс кўрсаткич; i — кўрсаткичнинг тартиб сони ($i = \overline{1, n}$); n — кўрсаткичнинг умумий сони; a_{ij} — i — кўрсаткичнинг j — объектдаги режа бажариш миқдори, %.

Ушбу формуланинг амалда қўлланилиши учун аниқ маълумотлардан фойдаланамиз. Масалан, Жомбой тумани матлубот кооперацияси ҳиссадорлик жамияти уюшмасида 1998 йил натижаси бўйича қўйидаги кўрсаткичлар қўлга киритилди, деб фараз қиламиз. Товар обороти режасининг бажарилиши — 103%, фойда режасининг бажарилиши — 104%, меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши — 102%, муомала харажатларини тежаш режасининг бажарилиши — 104%, фонд самарадорлиги режасининг бажарилиши — 97%, даромад режасининг бажарилиши — 104%. Бу кўрсаткичлар бир хил ўлчамга эга бўлганлиги учун уларни жамлаш мумкин ва шу корхона бўйича қўйидаги натижага эга бўлинади:

$$103 + 104 + 102 + 104 + 97 + 104 = 614$$

Бу умумий жамланган кўрсаткичдир. Ушбу кўрсаткични бир қанча корхоналар кўрсаткичлари билан солиштириш мумкин. Битта корхонада шу таҳлил йилида аҳвол қандай бўлганлигини билиш учун кўрсаткичнинг ўртача миқдорини топиш мақсадга мувофиқдир. Бу учун қўйидаги формуладан фойдаланилади:

$$K_{kj} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_{ij}. \quad (2)$$

У ҳолда қуйидаги миқдорга эга бўламиз: $614 : 6 = 102,3\%$. Демак 1998 йилда биз таҳлил қилаётган корхонада асосий кўрсаткичлар бўйича ўртача режанинг бажарилиши 102,3 фоизни ташкил қилибди. Бу корхона натижасини солиштириш учун яна 4 та корхона бўйича ҳам худди шундай ҳисоб-китоб амалга оширилди ва натижа кейинги бетдаги жадвалга жойлаштирилди.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилган корхона шу бешта корхона ўртасида 4-ўринни эгаллабди. Энг юқори ўринни 5-корхона эгал-

Корхоналарнинг комплекс кўрсаткичи бўйича йиллик натижаларини солиштириш

Кўрсаткичлар (1)	Корхоналар (j)				
	1	2	3	4	5
1. Товар обороти режасининг бажарилиши	103	105	104	107	106
2. Фойда режасининг бажарилиши	104	105	106	107	103
3. Меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши	102	104	103	106	105
4. Муомала харажатларини тежаш режасининг бажарилиши	104	102	107	95	105
5. Фондлар самардорлигини ошириш режасининг бажарилиши	97	99	102	98	103
6. Даромад режасининг бажарилиши	104	101	102	93	108
Жамланган кўрсаткич	614	616	624	606	630
Режа бажарилишининг ўртача миқдори, %	102,3	102,7	104,0	101,0	105,0
Ўртача кўрсаткич бўйича корхоналарнинг эгаллаган ўринлари	4	3	2	5	1

лаган. Шу олтита кўрсаткич бўйича режа бажарилишининг ўртача миқдори 105,0% ни ташкил қилади.

Комплекс кўрсаткичнинг жамлаш усулини бир корхонада кўрсаткичлар динамикасини таҳлил қилганда ҳам қўллаш мумкин. У ҳолда корхоналар ўрнига маълум даврларни олиш мумкин. Бу эса маълум бир даврда корхонанинг хўжалик фаолиятида қандай ўзгаришлар содир бўлганлигини кўрсатади.

Ушбу усул содда ва қўлланилиши жиҳатидан қулай усулдир, ammo амалиётда ҳамиша кўрсаткичлар бир хил мазмунга ва ўлчамга эга бўлавермайди. Акс ҳолда жамлаш усулини қўллаб бўлмайди. Лекин комплекс кўрсаткични аниқлаш лозим. Бундай ҳолда комплекс кўрсаткичнинг бошқа усули — балл бериш усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

XI.3. Комплекс кўрсаткични аниқлашда балл бериш усули

Бу усул асосан кўрсаткичларнинг ўлчами ҳар хил бўлганда қўлланилади. Бу усул орқали ҳар хил ўлчамга эга бўлган кўрсаткичларни бир хил ўлчамга келтириб олиш мумкин. Масалан, товар оборотининг бажарилиши фонзда ифодаланса, меҳнат унумдорлиги даражаси сўмда ифодаланиши мумкин. Агар рентабеллик кўрсаткичини оладиган бўлсак, унинг даражаси ҳам фонзда ифодаланади. Бироқ уни товар оборотининг бажарилишини ифодалайдиган фоиз кўрсаткичи билан солиштириб бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳар хил ўлчамдаги кўрсаткичлар миқдорини балл бериш йўли билан бир хил ўлчамга келтириб ёзиш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, балл беришнинг ҳам жуда кўп усуллари мавжуд. Масалан, кўрсаткичларнинг моҳиятига қараб табақаланган балл бериш, ўн баллик, беш баллик, юз баллик кўрсаткичлардан келиб чиқиш ва ҳ. к.

Амалиётда балл беришда субъектив ёндашишлар бўлиши мумкин. Бунга йўл қўймаслик учун балл беришда иш натижасининг реал ҳолатидан келиб чиқиш лозим. Биз бунга эришиш учун ҳар бир кўрсаткич бўйича корхоналар ўринларини аниқладик. Комплекс кўрсаткични топиш учун эса ана шу ўринлар жамлаб чиқилди. Бу ҳолда қайси корхона энг кичик натижага

эришган бўлса, ўша корхона юқори ўрин эгаллаган бўлади.

Айрим адабиётларда комплекс кўрсаткичнинг эгаллаган ўринларни қўшиш йўли ҳам алоҳида усул сифатида кўрсатилган. Аммо бу усулларнинг методологик асоси бир хил бўлганлиги учун уларни бирлаштирган ҳолда ифодаланиш мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Балл бериш усулини қўллаб, комплекс кўрсаткични аниқлаш учун қўйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$K_{kj} = \sum_{i=1}^n B_{ij}. \quad (3)$$

Бунда B_{ij} — i — кўрсаткичнинг, j — объектдаги балли, яъни ҳар бир объектнинг ҳар бир кўрсаткич бўйича эгаллаган ўринлари.

Ана шу усул орқали комплекс кўрсаткични аниқлаш учун кейинги бетдаги жадвал тузилади.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган 5 та корхона ичида 14 балл олган иккинчи корхона биринчи ўринни олишга муяссар бўлган. Охириги 5-нчи ўринни 24 балл тўплаган биринчи корхона эгаллаган. Қолган корхоналар шу тариқа ўз ўринларини эгаллаганлар. Комплекс кўрсаткич фақат корхоналарнинг ўринларини аниқлаб қолмасдан, шу корхоналарда мавжуд бўлган ички резервларни топиш имкониятини ҳам беради. Масалан, шу 5 та корхона ичида иккинчи корхона энг юқори ўринга сазовор бўлган.

Аммо таҳлил натижаси шунини кўрсатмоқдаки, ана шу корхонада ҳали фойдаланилмаган резервлар мавжуд экан. Хусусан, бу корхона меҳнат унумдорлигининг даражаси бўйича 4 ўринни эгаллаган. Демак, бу корхонада меҳнат унумдорлигини ошириш бўйича ички имкониятлари мавжуд. Таҳлилнинг навбатдаги босқичида айнан шу корхона бўйича меҳнат унумдорлигининг даражасини, унга таъсир этувчи омилларни янада чуқур ва батафсил ўрганиш лозим. Таҳлил натижасида шу кўрсаткични яхшилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилиши керак.

Комплекс кўрсаткичлардан фойдаланиб қилинадиган таҳлил илғор тажрибани аниқлаш ва уни жорий

Корхоналарнинг комплекс кўрсаткичини балл берish усулини қўллаб аниқлаш

Кўрсаткичлар (i)	Корхона (i)					Корхонанинг ҳар бир кўрсаткич бўйича эгаллаган ўринлари								
	1		2		3	4		5		1	2	3	4	5
	103	105	104	107	106	5	3	4	1	2	3	4	2	
1. Товар обороти режасининг бажарилиши, %														
2. Рентабеллик даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	3,1	3,3	2,7	2,5	3,0					2	1	4	5	3
3. Меҳнат унумдорлиги, минг сўм	98,4	101,4	112,6	103,2	105,7					5	4	1	3	2
4. Муомала харажатлари даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	7,3	7,2	8,1	6,9	7,7					3	2	5	1	4
5. Фондлар самарадорлиги, сўмда	1,13	1,42	1,30	1,25	1,37					5	1	3	4	2
6. Даромадлар даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	10,4	10,5	10,9	9,4	10,7					4	3	1	5	2
Жами:	×	×	×	×	×					×	×	×	×	×
Корхоналарнинг комплекс кўрсаткичи бўйича эгаллаган ўрни	×	×	×	×	×					×	×	×	×	×

қилиш учун ҳам тегишли хулоса чиқариш имконини беради. Масалан, ушбу икки корхонада рентабеллик ва даромадлилик даражаси юқори. Бу кўрсаткичларга қандай эришилганлигини бошқа корхоналар фаолиятига жорий қилиш мумкин, чунки биз таҳлил қилаётган корхоналар битта тизимга — матлубот кооперацияси тизимига киради. Агарда бошқа тизимга кирадиган корхоналар фаолиятига қўлламоқчи бўлсак, бу тажрибадан фойдаланиш учун шу корхонанинг махсус рухсатини олиш лозим, чунки бозорлиқ иқтисодиёт шароитида рақобат ва тижорат сирини, деган тушунчалар мавжуд.

Бала бериш усули, кўриб ўтганимиздек, маълум қулайликларга эга. Бунда ҳар бир кўрсаткич бўйича корхоналарнинг эгаллаган ўринларини аниқлаш кифоя. Бу ҳеч қанақа қўшимча ҳисоб-китобларни талаб қилмайди. Аммо бу усулнинг баъзи камчиликлари ҳам мавжуд. Хусусан, кўрсаткичларнинг ўринлар ўртасидаги миқдори ҳар хил бўлиши мумкин.

Масалан, меҳнат унумдорлиги бўйича биринчи ўрин билан 2-чи ўрин ўртасидаги фарқ атига 0,5 минг сўм бўлиши мумкин. Ана шу кўрсаткич бўйича 2 ва 3-чи ўринлар ўртасидаги фарқ 5,0—6,0 минг сўм бўлиши мумкин. Бу усул билан баҳолашда ана шу фарқларни ҳисобга олиш қийин. Шу туфайли комплекс кўрсаткичнинг бошқа усуллари ҳам фойдаланилади.

XI.4. Комплекс баҳолашнинг нисбий кўрсаткичли усули

Бу усул кўрсаткичларнинг миқдори ҳар хил ўлчам билан фойдаланганда бир хил нисбий кўрсаткичга келтириб олиш учун қўлланилади ҳамда ҳар хил кўрсаткичнинг мутлақ миқдори унинг эталон қийматига нисбатан ҳисобланади. Ҳар бир кўрсаткичнинг эталон миқдори, одатда, квалиметрия йўли билан аниқланади. Бунда бир қанча мутахассислар иштирок этади.

Ҳозирги даврда товар нархининг кескин ўзгариб турганлиги, иқтисодиётда бу бўйича барқарорликнинг ўрнатилмаганлиги ҳар бир кўрсаткич бўйича эталон миқдорини аниқлаш имконини бермайди. Шу туфайли биз эталон миқдор сифатида таҳлил қилинаётган объект-

лардаги ҳар бир кўрсаткич бўйича уларнинг ўртача миқдорини олишни тавсия қиламиз.

Буни қуйидагича аниқлаш мумкин. Масалан, биз таҳлил қилаётган объектлар бешта. Кўрсаткичнинг ўртача миқдорини топиш учун ана шу 5 та корxonанинг кўрсаткичларидан фойдаланилади. Хусусан, товар оборотининг режа бажарилиши бўйича эталон кўрсаткичи қуйидагича аниқланади, яъни барча корxonалар бўйича товар оборотининг режаси ва ҳақиқийси жамланади ва шу бешта корxона бўйича товар обороти бажарилиши аниқланади. Бу кўрсаткич шу корxonалар бўйича товар обороти бажарилишининг эталон миқдори сифатида қабул қилинади. Буни аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$T_{\text{эт}} = \frac{\sum_{i=1}^n T_{ij}}{\sum_{i=1}^n T_{0j}} \quad (4)$$

Бунда: $T_{\text{эт}}$ — товар обороти бажарилишининг эталон миқдори, T_{it} ва T_{0j} — товар обороти ҳажмининг j —корxонадаги ҳақиқий ва режадаги миқдори.

Шу тариқа бошқа кўрсаткичларнинг ҳам эталон миқдорини топиш мумкин. Жумладан, меҳнат унумдорлиги даражасининг эталон миқдорини ($M_{\text{у.эт}}$) топиш учун барча корxonалар товар обороти $\left(\sum_{i=2}^n T_{ij} \right)$ шу корxonалардаги барча ходимлар сонига $\left(\sum_{i=1}^n X_{ij} \right)$ бўлинади. Бу учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$M_{\text{у.эт}} = \frac{\sum_{i=1}^n T_{ij}}{\sum_{i=1}^n X_{ij}} \quad (5)$$

Ҳар бир кўрсаткич бўйича эталон миқдори аниқ бўлгач, уларнинг нисбий кўрсаткичларини аниқлаш мумкин. Бу учун икки хил формула тавсия қилинади, чунки баъ-

Нисбий кўрсаткичли усулдан фойдаланган ҳолда корхоналар ҳужалик фаолиятини комплекс баҳолаш

Кўрсаткичлар	Корхоналар (i)					Кўрсаткичнинг ўртача ҳажми	Нисбий кўрсаткичлар ҳажми				
	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1. Товар обороти режасининг бажарилиши, %	103	105	104	107	106	105	0,98	1,00	0,99	1,02	1,01
2. Рентабеллик даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	3,1	3,3	2,7	2,5	3,0	2,9	1,07	1,14	0,93	0,86	1,03
3. Меҳнат унумдорлиги, минг сўм	98,4	101,4	112,6	103,2	105,7	104,5	0,94	0,97	1,08	0,99	1,01
4. Муомала харажатлари даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	7,3	7,2	8,1	6,9	7,7	7,5	1,03	1,04	0,93	1,09	0,97
5. Фондларнинг самардорлиги сўмда	1,13	1,42	1,30	1,25	1,37	1,30	0,87	1,09	1,00	0,96	1,05

6. Даромадлар
 даражаси, те-
 вар оборотига
 нисбатан %
 ҳисобида, %

10,4	10,5	10,9	9,4	10,7	10,5	0,99	1,00	1,04	0,99	1,02
X	X	X	X	X	X	5,88	6,24	5,97	5,82	6,09
Жами										
X	X	X	X	X	X	0,98	1,04	0,99	0,97	1,02
Уртача миқдори										
Қорхоналарнинг эгаллаган ўрин- лари										
X	X	X	X	X	X	4	1	3	5	2

зи кўрсаткичларнинг кўпайиши хўжалик фаолиятининг яхшиланганлигидан далолат берса, баъзиларининг кўпайиши унинг ёмонлашганлигидан далолат беради.

Кўрсаткичлар миқдорининг кўпайиши хўжалик фаолиятини ижобий баҳоласа, қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_{ij} = \frac{a_{ij}}{a_{эгi}} \quad (6)$$

Бунда, A_{ij} — кўрсаткичнинг j — объектдаги нисбий миқдори; a_{ij} — i — кўрсаткичнинг, j — объектдаги мутлақ миқдори; $a_{эгi}$ — i — кўрсаткичнинг эталон миқдори.

Бундай кўрсаткичларга товар оборотининг бажарилиши, рентабеллик даражасининг ошиши, меҳнат унумдорлигининг кўпайиши каби кўрсаткичлар киради.

Аmmo шундай кўрсаткичлар ҳам борки, бундай кўрсаткичларнинг кўпайиши хўжалик фаолиятини салбий баҳолайди. Масалан, муомала харажатларининг даражаси қанча кўп бўлеа ташкилотнинг молиявий-хўжалик аҳволи шунча ёмонлашади. Худди шундай гапларни меҳнат ҳақи фондининг даражаси бўйича ҳам айтиш мумкин. Бундай ҳолларда нисбий кўрсаткичларни аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$A_{ij} = \frac{a_{эгi}}{a_{ij}} \quad (7)$$

Барча кўрсаткичлар бўйича биз тавсия қилган таъмоийла асосланиб нисбий миқдорлар аниқланса, улар бир хил ўлчамга эга бўлади. Бундай миқдорларни жамлаш мумкин. Бу ҳолда комплекс кўрсаткич, кўрсаткичлар системасининг нисбий миқдорлари йиғиндисдаг иборат бўлади ва уни топшиш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$K_{kj} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n A_{ij} \quad (8)$$

Бу усулнинг амалда қўлланилишини аниқ маълумотлардан фойдаланган ҳолда кўриш мумкин. (Кейинги саҳифалардаги жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, комплекс кўрсаткичнинг миқдори бўйича биринчи ўринни иккинчи корхона (1,04), иккинчи ўринни бешинчи

корхона (1,02), охирги 'бешинчи ўринни эса тўртинчи корхона (0,97) эгаллаган. Агар таҳлил қилаётган объектимиз кўп бўладиган бўлса, уларнинг ўринлари ҳам шу тариха тақсимланади. Бу усулнинг қулайлиги шундаки, хўжалик фаолиятининг натижаси эталон даражасида бўлса дарҳол аниқланади. Яъни унинг миқдори 1 га тенг бўлади. Агар комплекс кўрсаткичнинг миқдори бирдан катта бўлса жуда яхши ва 1 дан кичик бўлса ёмон, деган хулосага келиш мумкин. Умуман натижаси 1 дан кичик бўлган корхоналарнинг фаолиятини яхшилаш лозимлиги ва уни янада мукамалроқ таҳлил қилиб тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишни таъминлаш зарурлиги аниқланади. Таҳлил жараёнида натижага таъсир қилувчи омилларни ўрганиш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Бироқ, шуни эътироф этиш керакки, ушбу усулнинг ҳам баъзи камчиликлари бор. Жумладан, хўжалик фаолиятини комплекс баҳолашда кўрсаткичларнинг моҳиятлилик даражаси инобатга олинмайди. Ҳақиқатда эса хўжалик фаолиятини баҳолаш учун рентабеллик даражаси билан фондларнинг самарадорлигини бир хил деб бўлмайди. Албатта рентабелликнинг моҳияти иккинчи кўрсаткичга нисбатан юқори. Шу туфайли комплекс кўрсаткичларни аниқлаганда улар тизимга кирадиган кўрсаткичларнинг моҳиятлилигини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

XI.5. Комплекс баҳолашнинг кўрсаткичлар муҳимлигини инобатга олиш усули

Таъкидлаганимиздек, хўжалик фаолиятини батафсил ҳар томонлама баҳолаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Аммо ҳар бир кўрсаткич ўзининг моҳияти ва мазмунига эга.

Бироқ кўриб чиқилган усулларда кўрсаткичларнинг моҳиятлилигини инобатга олмайдилар. Шу туфайли комплекс кўрсаткични топиш усули такомилдаштиришни талаб қилади. Бунинг зарурлиги шундаки, баъзи корхоналар унча муҳим бўлмаган кўрсаткичлар бўйича юқори даражага эришса, ана шу муҳим бўлмаган кўрсаткичлар бўйича биринчи ўринларни эгаллашлари мумкин. Бу эса, иқтисодий жараёнларнинг натижасини одилона баҳолаш имконини бермайди. Кўрсаткичлар-

нинг моҳиятлилигини белгилаш учун уларнинг моҳият-лилик коэффициентини ишлаб чиқиш лозим. Бу миқдор эксперт йўли билан аниқланади. Бунда кўрсаткичлар тизими киритилган сўроқ варақаси олимлар ва мутахас-сисларга тарқатилади. Улар ҳар бир кўрсаткичга «0» дан «1»гача бўлган чегарада моҳиятлилигини белгилаб берадилар. Экспертлар ҳар бир кўрсаткич бўйича қўйилган рақамларини қўшиб чиқиб, балл берганлар сонига бўлинади. Чиққан натижа шу кўрсаткич бўйича унинг моҳиятлилигини ифодалайди.

Шундай қилиб, ҳар бир кўрсаткич бўйича қуйидаги мо-ҳиятlilik коэффициентига эга бўлинади. Товар обороти ва рентабеллик даражаси хўжалик фаолиятини баҳо-лаш учун жуда аҳамиятли эканлиги аниқланди. Улар-нинг моҳиятlilik коэффициентини бирга тенг бўлди. Меҳ-нат унумдорлиги ва даромадлар даражасининг моҳият-lilik коэффициентини 0,8 га, муомала харажатлари дара-жаси 0,7 га ва ниҳоят фондларнинг самарадорлиги 0,6 га тенг бўлди.

Комплекс кўрсаткичнинг моҳиятlilik даражаси билан аниқланган моҳиятlilik коэффициентига кўпайти-риб олинади ва чиққан натижа жамланиб, унинг ўрта-часи топилади. Бу учун қуйидаги формула тавсия қи-линади:

$$K_{kj} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n A_j K_{ki}. \quad (9)$$

Бунда K_{ki} — i кўрсаткичнинг моҳиятlilik коэффициентини.

Бундай тавсиянинг амалда қўлланилишини аниқ маълумотлардан фойдаланган ҳолда кейинги бетдаги жадвалга мувофиқ тасвирлаш мумкин.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳар бир кўрсаткич бўйича уларнинг миқдори моҳият-лигини инобатга олганда тегишли даражага ўзгарган. Жумладан, биринчи корхонада комплекс кўрсаткичнинг ўртача даражаси 0,98 ни ташкил қилар эди. Шу кўр-саткич моҳиятlilik коэффициентини билан 0,88 ни таш-кил қилади. Бундай ҳолатни бошқа корхоналар кўр-саткичлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, иккинчи корхонанинг комплекс кўрсаткичи уларнинг мо-

Кўрсаткичлар муҳимлигини инобатга олиб комплекс кўрсаткични аниқлаш усули

	Қорхоналарнинг олдинги жадвалдаги нисбий кўрсаткичлар ҳажми					Моҳият- лилик коэффи- циенти	Моҳиятлилик коэффициенти инобатга олингандан кейин нисбий кўрсаткичлар ҳажми				
	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1	0,98	1,00	0,99	1,03	1,01	1,0	0,98	1,00	0,99	1,02	1,01
2	1,07	1,14	0,93	0,86	1,03	1,0	1,07	1,14	0,93	0,86	1,03
3	0,94	0,97	1,08	0,99	1,01	0,8	0,75	0,78	0,86	0,79	0,81
4	1,03	1,04	0,93	1,09	0,97	0,7	0,72	0,73	0,65	0,76	0,68
5	0,87	1,09	1,00	0,96	1,05	0,6	0,52	0,65	0,60	0,58	0,63
6	0,99	1,00	1,04	0,90	1,02	0,8	0,79	0,80	0,80	0,72	0,82
Жами	5,88	6,24	5,97	5,82	6,09	×	4,83	5,10	4,86	4,73	4,98
Уртача ҳажми	0,98	1,04	0,99	0,97	1,02	×	0,80	0,85	0,81	0,79	0,83
Қорхо- нанинг ўрни	4	1	3	5	2	×	4	1	3	5	2

қиятлилиги инобатга олинмаган пайтда 1,04 ни ташкил қилган эди.

Моҳиятлилигини инобатга олганда эса бу миқдор 0,85 эканлиги аниқланди. $\frac{1}{5} [(1,00 \times 1) + (1,14 \times 1) + (0,97 \times 0,3) + (1,04 \times 0,7) + (1,09 \times 0,6) + (1,0 \times 0,8)] = 0,85$.

Бизнинг мисолимизда корхоналар ўрни ўзгармасдан қолди. Аммо кўрсаткичларнинг моҳиятлилиги инобатга олиниб ҳисобланганда жуда кўп ҳолларда корхоналарнинг ўрни ўзгариб кетиши табиий. Биз ушбу мисолда методологик асос учун кўрсаткичлар сонини ҳам, корхоналар сонини ҳам чекланган тарзда олдик. Амалиётда буларнинг сони кўплиги ҳаммага маълум. У ҳолда моҳиятлиликини инобатга олиш тўб ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

XI.6. Комплекс баҳолашнинг масофа усули

Иқтисодий таҳлилда бу усул етмишинчи йиллардан буён қўлланилиб келинмоқда. Буни биринчи марта ихтиро қилган олим И. Т. Абдукаримовдир. Бу усулнинг моҳияти ҳар бир кўрсаткич бўйича корхоналар эришган натижасига қараб «0» дан «1» гача бўлган масофа ўртасига жойлаштирилади. Бунда энг катта ҳажмга эга бўлган корхона «1» нуқтага ва энг кичик ҳажмга эга бўлган корхона «0» нуқтага жойлаштирилади. Қолган корхоналар эса ана шу нуқталар ўртасидаги масофада жойлаштирилади. Бу учун ҳар бир кўрсаткич бўйича уларнинг нисбий миқдорини аниқлаш талаб қилинади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_{ij} = \frac{a_{ij} - \min a_{ij}}{\max a_{ij} - \min a_{ij}} \quad (10)$$

Бунда: A_{ij} — i — кўрсаткичнинг j — корхонадаги «0» билан «1» ўртасидаги нисбий миқдори; i — кўрсаткичлар тартиб сони ($i=1, n$); j — корхоналар тартиб сони ($j=1, m$); n — кўрсаткичларнинг умумий сони; m — корхоналарнинг умумий сони; a_{ij} — i — кўрсаткичнинг j — корхонадаги мутлақ миқдори; $\min a_{ij}$ — j кўрсаткичнинг j — корхонадаги энг кичик миқдори; $\max a_{ij}$ — i — кўрсаткичнинг j — корхонадаги энг катта миқдори.

Ушбу формула шундай вақтда қўлланиладики, қа-

чонки кўрсаткичлар ҳажмининг кўпайиши корхона фаолятинини ижобий баҳолаган пайтда. Бунга меҳнат унумдорлиги, рентабеллик даражаси, фондларнинг самарадорлиги каби кўрсаткичларни киритиш мумкин.

Ушбу формуланинг амалда қўлланилишини 189—190-бетлардаги жадвал маълумотларига асосан кўриб чиқиш мумкин. Мисол қилиб рентабеллик даражасини олайлик. Бу ерда энг катта миқдорга иккинчи корхона эришган. Бу 3,3% ни ташкил қилади. Бу корхона «1» нуқтасига жойлаштирилади. Энг кичик миқдор 2,5% тўртинчи корхонада. Бу эса «0» нуқтага жойлаштирилади ва қуйидаги тўғри чизиқ ҳосил бўлади.

0	1 — кўрсаткичлар
4	2 — корхоналар

Қолган кўрсаткичлар ана шу масофа оралигида жойлаштирилади. Бу учун 1, рақамли корхонани олайлик. Буни «0» билан «1» ўртасидаги масофага жойлаштириш учун келтирилган формулада фойдаланамиз ва қуйидаги натижага эга бўламиз:

$$\left(\frac{3,1 - 2,5}{3,3 - 2,5} \right) = 0,75. \quad \text{Учинчи корхона бўйича бу миқдор}$$

0,25 га тенг бўлди: $\left(\frac{2,2 - 2,5}{3,3 - 2,5} \right)$ ва ҳоказо. Бу миқдорларни тўғри чизиққа жойлаштирадиган бўлсак, қуйидаги шаклга эга бўламиз:

0 ... 0,25 ... 0,63 ... 0,75 · 1	кўрсаткичлар
4 3 5 1 2	корхоналар

Таъкидлаганимиздек, амалиётда шундай кўрсаткичлар ҳам учрайдики, улар ҳажмининг кўпайиши хўжалик фаолятининг ёмонлашганлигидан далолат беради. Бунга муомала харажатларининг даражаси, товар оборотининг фондлик даражаси каби кўрсаткичларни мисол қилиш мумкин. Бундай ҳолда юқоридаги формула қўлланилса хўжалик фаолятининг натижаси тўғрисида қарама-қарши хулоса келиб чиқади. Шу туфайли комплекс кўрсаткичларнинг ўлчамини эмас, балки уларнинг йўналишларини ҳам бир хил ҳолатга келтириб олишимиз лозим. Буни амалга ошириш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_{ij} = \frac{\max a_{ij} - a_{ij}}{\max a_{ij} - \min a_{ij}} \quad (11)$$

Ушбу формула орқали жадвал маълумотларига асосан муомала харажатлари даражаси бўйича корхоналарнинг қайси масофада жойлашганлигини аниқлаймиз. Бу ҳолда энг катта кўрсаткич «0» нуқтага жойлаштирилади. Бизнинг мисолимизда бунга 3-корхона тўғри келади. Энг кичик миқдорга эга бўлган тўртинчи корхонани «1» нуқтага жойлаштирамиз. Қолган корхоналар ана шу оралиқда тавсия қилинган формулага асосан жойлаштириб чиқилади. Масалан, биринчи корхонанинг масофаси 0,67 га тенг $\frac{8,1 - 7,3}{8,1 - 6,9}$ иккинчи корхона 0,75 нуқтада жойлашади $\frac{8,1 - 7,2}{8,1 - 6,0}$ ва ҳ. к.

Бу ҳолда тўғри чизиқ қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\frac{0 \dots 0,33 \dots 0,67 \cdot 0,75 \cdot 1}{3 \quad 5 \quad 1 \quad 2 \quad 4} \text{ — кўрсаткичлар — корхоналар}$$

Шу тариқа барча кўрсаткичларнинг нисбий миқдорлари аниқланади. Натижада барча кўрсаткичлар ўлчами ва йўналиши бўйича бир хил ҳолатга келтирилади. Энди комплекс кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$K_{kj} = \frac{1}{6} \sum_{i=1}^n A_{ij} \cdot M_{ki} \quad (12)$$

Бунда M_{ki} — i — кўрсаткичларнинг моҳиятлилик коэффициенти.

Комплекс кўрсаткичнинг ушбу усулини амалий маълумотларни қўллаб ечиш учун мисолимиздаги жадвалда келтирилган маълумотлардан фойдаланилади. Ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун эса кейинги бетдаги жадвал тузилади.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, комплекс баҳолашнинг масофа усулида ҳам кўрсаткичларнинг мутлақ миқдори асос бўлади. Бунга асосан нисбий кўрсаткичлар аниқланади ва улар жамланиб комплекс кўрсаткич топилади. Умуман олганда барча усуллар бир хил тамойилга асосланган. Барчасида кўрсаткичлар ўлчами ва йўналиши жиҳатидан бир хил ҳолатга келтирилиб олиниши лозим.

Масофа усулини қўллаб корхоналар ҳўжалик фаолиятининг комплекс кўрсаткичини аниқлаш усули

Кўрсаткичлар тартиб рақами	Корхоналар (i)					Кўрсаткичларнинг моҳиятливлик коэффициенти (K, M)	a _{ij} × K _{Mi}				
	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5

1.	0	0,5	0,25	1,0	0,75	1,0	0	0,5	0,25	1,0	0,75
2.	0,75	1,0	0,25	0	0,63	1,0	0,75	1,0	0,25	0	0,63
3.	0	0,21	1,0	0,34	0,51	0,8	0	0,17	0,8	0,27	0,41
4.	0,67	0,75	0	1,0	0,33	0,7	0,47	0,53	0	0,7	0,23
5.	0	1,0	0,59	0,41	0,83	0,6	0	0,6	0,35	0,25	0,50
6.	0,67	0,73	1,0	0	0,87	0,8	0,47	0,58	0,8	0	0,70
Жами	2,09	4,19	3,04	2,75	3,92	×	1,69	3,38	2,45	2,22	3,22

Уртача ҳажми 0,35 0,70 0,52 0,46 0,65 0,28 0,56 0,41 0,37 0,54

Корхоналарнинг ўрни 5 1 3 4 2 5 1 3 4 2

Комплекс кўрсаткичларни аниқлашнинг энг содда ва энгил йўлларини кўриб чиқдик. Уларнинг барчасида бир хил натижага эришилиши исботланди. Жумладан, деярли барча усулларда ҳам биринчи ўринни иккинчи корхона, иккинчи ўринни—5 корхона ва ниҳоят охириги ўринни 1-корхона эгаллаб турибди.

Бу усуллар фақат корхоналарнинг эгаллаган ўринларини аниқлаб олиш учун эмас, балки хўжалик фаолиятида мавжуд бўлган имкониятларни қидириб топиш учун ҳам катта ёрдам беради. Мисол учун биринчи ўринни эгаллаган 2-корхонани олайлик. Комплекс кўрсаткичнинг шу корхонадаги ўртача миқдори 0,56 га тенг. Аммо ўртача кўрсаткич бўйича нисбий миқдор шу ўртачадан паст, яъни товар обороти режасининг бажарилиши 0,5 га тенг. Бу кўрсаткич бўйича миқдор 0,06 га кам. (0,56—0,50). Меҳнат унумдорлигининг даражаси бўйича 0,39 га кам (0,56—0,17). Муомала харажатлари бўйича ҳам 0,03 га камлиги (0,56—0,53) кўзга ташланади. Бу ҳолатлар шуни кўрсатадики, келажакда ушбу корхонада асосий эътиборни товар оборотининг бажарилишига, меҳнат унумдорлигининг оширилишига, муомала харажатларини тежаб-тергаб сарфлашга қаратмоқ лозим.

Бу усуллар бозор иқтисодиётига ўтилаётган бир пайтда янада такомиллаштиришни талаб қилади, уларнинг муҳимлиги ва зарурлиги ошади. Фирмалар, акциядорлик жамиятлари, корпорация ва концернлар молиявий барқарор ҳолатда ишлаши учун ўз тасарруфидаги барча «авлод корхоналарининг» фаолиятини изчиллик билан ўрганиб туришлари зарурдир. Уларнинг ҳақиқий аҳволини билиш учун ушбу усуллардан кенг фойдаланиш лозим бўлади.

Комплекс кўрсаткични аниқлашни методологик асос бўлиш учун фақат чекланган кўрсаткич ва чекланган корхоналар мисолида амалга оширдик. Агарда кўрсаткичлар сони кўпайса ёки корхоналар сони ошса ҳам бу усулларни бемалол қўллаш мумкин.

Бу усулларни қўллаш ҳисоб-китоб ишларига компьютер жорий қилинса, янада қулайлик туғдиради. Жуда кўп ва зарур бўлган маълумотлар машинанинг хотирасида узоқ сақланиши жорий даврда ишонарли хулосалар чиқариш учун яхши асос бўлади.

ХИ БОБ. ФУНКЦИОНАЛ ҚИЙМАТ ТАҲЛИЛИ МЕТОДОЛОГИЯСИ

ХИ.1. Функционал қиймат таҳлилининг зарурлиги ва вазифалари

Бозорли иқтисодиёт шароитида хўжалик субъектлари кўзда тутилмаган ҳодиса ва жараёнларга кўплаб дуч келиши муқаррар. Бу шароитда ҳар бир корхона, фирма ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилиб ноанъанавий қарорлар қабул қилишни, кўзда тутилмаган чора-тадбирларни қўллашни талаб қилади. Бунга фақат функционал-қиймат таҳлилинин (ФҚТ) қўллаш йўли билан эришиш мумкин.

ФҚТ жаҳон амалиётида, айниқса тараққий этган мамлакатларда кенг қўлланилиб келинмоқда. Унинг самарадорлиги беқиёс эканлигини жаҳон амалиёти такрор ва такрор исботлаб келмоқда, чунки маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сифатини унга сарф қилинадиган харажатларни камайтириш эвазига эришиб келинмоқда. Бу эса ўз навбатида корхонанинг ички ва ташқи бозордаги рақобатда ютиб чиқишини, унинг молиявий барқарорлиги мустақамлилигини таъминламоқда.

ФҚТ иқтисодиётнинг барча соҳаларида (саюат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, хизмат, савдо кабилар) қўлланилиши мумкин. Унинг аҳамияти беқиёсдир, чунки жамиятда манфаатлар муштараклигини таъминлайди. У энг аввало меҳнаткаш манфаатига мос, уларни ортиқча самарасиз ишлашдан, ноқерак функцияларни амалга оширишдан ҳоли қилади ва шу йўл билан барча қилинадиган меҳнатнинг фойдалилигини таъминлайди. Шу орқали улар бир хил меҳнатга бир вақт бирлигида кўп меҳнат ҳақи олишга эришади.

ФҚТ мулк эгаси — инвесторлар манфаати учун ҳам хизмат қилади. У энг аввало, маҳсулот сифатини

яхшилаш эвазига мулк эгасининг истеъмол бозоридаги нуфузини оширади. Иккинчидан эса корхонада ортиқча сарф-харажатларни камайтириш эвазига унинг иқтисодий самарадорлиги ошишига, фойданинг кўпайишига замин яратади. Корхона фаолиятида молиявий барқарорлик таъминланиб, унинг рақобатга бардошлилиги ошади.

ФҚТ давлат манфаатини ҳам ўзида акс эттиради. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш, у ишлаб чиқарган маҳсулотнинг ички ва ташқи бозордаги нуфузи ошганлиги биринчидан, давлатни ташқи мамлакатларга танитади ва иккинчидан, унинг бюджетига ҳар хил солиқли ва солиқсиз тўловлар орқали тушумларни кўпайтиради. Демак, ФҚТ бутун манфаатлар муштараклигини ва мувофиқлигини таъминлайди. Бу эса бозорли иқтисодиёт шароитида иқтисодий фаолиятнинг асосий тамойилларидан биридир.

ХII.2. ФҚТнинг вужудга келиш тарихи

ФҚТнинг вужудга келиш тарихи ХХ-асрнинг 40-йилларига тўғри келади. Бу таҳлилнинг пайдо бўлиши объектив заруратдан келиб чиққан. Иқтисодиётда шундай вазият вужудга келадикки, энди мақсадсиз харажатларни бартараф қилиб корхона фаолиятининг самарадорлигини ошириш эвазига кўпроқ фойда олиш зарурати туғилди. ФҚТнинг методологияси биринчи марта собиқ иттифоқ даврида 40-йилларда рус конструктори пермлик Ю. М. Соболев томонидан ишлаб чиқилган. Шу даврда АҚШда ҳам бир гуруҳ олимлар ФҚТ методологиясини яратиш бўйича муҳандис Л. Майлсон раҳбарлигида иш олиб бордилар. Сўнгра таҳлилнинг бу тури Ғарбий Европа ва тараққий этган йirik мамлакатларга (Англия, Германия, Япония ва ҳ. к.) тарқалди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ФҚТ собиқ иттифоқда биринчи марта яратилишига қарамасдан, унинг амалиётда қўлланилиши орқада қолди. Шу туфайли АҚШда таҳлилнинг бу тури амалиётга биринчи марта жорий қилиниши билан характерланади. Бу эса ФҚТнинг Ватани АҚШ деган тушунчани вужудга келтирди.

Собиқ иттифоқда ФҚТдан амалиётда фойдаланиш 70-йилларнинг ўрталарига тўғри келади. 1974 йилдан

бошлаб у электротехника саноатида, 80-йиллардан эса машинасозлик саноатида қўлланилди.

ФҚТнинг такомиллашиши шу асрнинг 80-йилларига тўғри келади. Бу даврда шу соҳа бўйича жуда кўплаб адабиётлар яратилди. Бунда олимлардан Б. И. Майдончик, М. Г. Карпунин, Н. К. Моисеева, В. П. Салтикова, Р. Волчек, А. Д. Шеремет, А. П. Селезнев кабилар катта ҳисса қўшдилар. Бу олимлар ФҚТ бўйича монография, дарслик, ўқув ва амалий қўлланмалар яратдилар. Хуллас, ФҚТнинг назарий ва амалий асоси яратилди.

1985 йилда Рига шаҳрида ФҚТдан фойдаланиш бўйича иккинчи Бутуниттифоқ симпозиуми, 1986 йилда Чехословакияда ФҚТни қўллашга бағишланган тўққизинчи Халқаро илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди.

Бу тадбирлар ФҚТни иқтисодиётнинг барча соҳаларида кенг қўламда қўлланиш имконини берди. Шундай қилиб, 90-йилларга келиб ФҚТ ўзининг назарий асосига, амалий тажрибасига эга бўлди ва иқтисодий таҳлилнинг бир шакли сифатида мустаҳкамланди.

ХИ.3. ФҚТ моҳияти, мазмуни ва хусусиятлари

ФҚТни қўллашдан мақсад корхонанинг харажатларини камайтириш эвазига унинг фаолиятида юқори самарадорлик ва сифат кўрсаткичига эришишдан иборатдир. Бунга иқтисодий ҳодиса, жараён ва фаолиятни содир бўлмастан олдин системали равишда таҳлил қилиш орқали эришилади. Натижада маҳсулотнинг юқори сифати, ишнинг юксак самарадорлиги таъминланади. Шу туфайли ФҚТ иқтисодий таҳлилнинг энг самарали ва илғор шаклларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Таҳлилнинг бу шакли асосан микроиқтисодиёт даражасида қўлланилади. Бунда ҳам аниқ бўғинларни, маҳсулотни, жараённи, фаолиятни объект қилиб олади. Масалан, бирор маҳсулотни ишлаб чиқариш, товар ҳаракатини бошқариш, ёки бирор мутахассис фаолиятини такомиллаштириш кабилар. Демак, ФҚТнинг қўлланилиш доираси қисқа ва аниқ мақсадларни кўзда тутар экан.

Шундай қилиб, ФҚТ деб иш, фаолият меҳнатнинг самарадорлиги ва сифатини ошириш мақсадида, уларни системали равишда, содир бўлмасдан олдин, мантиқий (эвристик) йўл билан, таҳлил қилиш орқали маҳсулотни ишлаб чиқаришда унга сарфланган харажатларни ва бажариладиган функцияларни камайтириш эвазига унинг фойдалилиги ва рентабеллигини кўпайтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш жараёнига айтилади.

ФҚТ ўзига хос хусусиятларга эга. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Таҳлил қилинаётган объект ҳали ишга тушмаган, фаолият кўрсатмаётган, лойиҳалаштириш, режалаштириш босқичида бўлиши мумкин. Шу туфайли ФҚТ иқтисодий жараён содир бўлмасдан олдин ўтказилади.

2. Ҳар бир таҳлил қилинаётган объектда бирорта ҳодиса ёки иқтисодий жараённинг тўлиқ содир бўлиши учун у қандай функциялардан иборатлиги аниқланади. Бундай таҳлилда абстракт тафаккур, эвристик таҳлиллардан фойдаланиш мумкин.

3. ФҚТ да барча функциялар учга бўлиб ўрганилади: асосий, қўшимча, ноқерак. Таҳлил қилинадиган объект фаолиятини лойиҳалаштиришда ноқерак функцияларни бартараф қилиш йўллари ишлаб чиқилади. Бу эса харажатнинг ўз-ўзидан камайишини таъминлайди.

4. Ҳар бир асосий ва қўшимча функцияларнинг қандай амалга ошиши белгиланади. Имкони борича бу функциялар ҳам тежамли йўллар билан маҳсулот (иш, хизмат) сифатини оширадиган даражада бажарилишини таъминлайди.

5. ФҚТ самарадорлиги олдиндан аниқланади, чунки таъкидланганидек, олдиндан аниқланган ноқерак функциялар содир бўлмасдан, уларга маблағ, вақт йўқотилмасдан бартараф қилинади. Бу ҳам унинг ўта самарали иқтисодий дастак эканлигидан далолатдир.

6. Ушбу таҳлилда ахборот манбаи бўлиб ўтган, содир бўлган иқтисодий жараённи ифодаловчи ҳисоботлар эмас, балки бажарилиши лозим бўлган, кўпроқ илмий ва мантиқий йўл билан аниқланган, ҳали содир бўлмаган функциялар тизими ҳисобланади.

7. Фаолият кўрсатаётган объектларда ФҚТ бизнес-режани тузишда қўлланилади. Унинг ҳар бир кўрсат

кичини асослаш учун функцияларни таркиблаш (асосий, қўшимча, ноқерак) тамойилига асосланади. Бу эса иқтисодий кўрсаткичларнинг ҳам яхшиланишини, иқтисодий ўсишни самарали йўллар билан таъминлаш имконини беради.

ФҚТ да таҳлилнинг ҳам, таҳлил қилинаётган объектнинг ҳам мақсадини, кутилаётган натижасини, функциясини, моҳиятини, таъсирини ва алоқасини аниқлаб олишни тақозо қилади. Объектнинг мақсадида у орқали нимага эришилиши кўзда тутилса, натижада шу объект нимага эришилганлиги кўрсатилади. Унинг функциясида шу объектнинг нима қилиши кўзда тутилса, моҳиятида шу объект нима қила олишини кўрсатади. Объектнинг таъсири, деганда объектнинг нимани ўзгартира олиши тушунилса, унинг алоқасида ФҚТ бошқа кўрсаткичларга таъсир қилиш нималар орқали амалга ошириши кўрсатилади. Шу туфайли ФҚТни амалга ошириш жараёнида ушбу иборалардан тўғри ва аниқ фойдаланиш лозимдир.

XII.4. ФҚТнинг бозор муносабатлари шароитидаги вазифалари

ФҚТ эркин бозор муносабатлари шаклланаётган ва шаклланган шароитда иқтисодиётнинг ҳамма соҳасида қўлланилиши мумкин. Ундан лойиҳалаштиришда, бирор объектни такомиллаштиришда, техника ва технологик жараёнларни таҳлил қилишда, иқтисодиётнинг ҳамма бўғинларида, бошқаришда, хизмат соҳаси кабиларда фойдаланиш мумкин. Ушбу иш бевосита иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишга бағишланганлиги туфайли биз ФҚТнинг фақат шу соҳада қўлланилишига тўхталамиз, холос.

ФҚТнинг аҳамияти Ўзбекистонда бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда янада ошди, чунки бу иқтисодиёт ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ўз фаолиятини мукамал таҳлил қилиб боришини, иши, маҳсулоти ва хизмати сифатини ўзлуксиз ошириб боришини талаб қилмоқда. Бу тадбирлар шу субъектнинг эркин рақобот шароитида унинг рақоботбардошлигини таъминлайдиган асосий омиллардир. Зеро, иқтисодий эркинлик ўз навбатида иқтисодий масъулликни ҳам келтириб чиқаради.

Ҳар қандай маҳсулот (товар), бажарилган иш, кўрсатилган хизмат истеъмолчиға мўлжалланган бўлади. Истеъмолчи учун эса уларнинг энг аввало сифати, сўнгра нарҳининг арзонлиги керак. Айнан ана шу кўрсаткичларға ФҚТни қўллаш орқали эришилади. Демак, ушбу таҳлилнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги аҳамияти ва вазифаси янада ошади.

ФҚТнинг асосий вазифалари:

1. ФҚТ қўлланилиши мумкин бўлган хўжалик субъектининг иқтисодий фаолиятини, товар, иш, хизмат каби жараёнларни аниқлаш.

2. Таҳлил қилинадиган объектда бажариладиган функцияларни (асосий, ёрдамчи, ноқерак) ва уларнинг ҳар бириға кетадиган харажатлар миқдорини (пул, вақт бирлигида) аниқлаш.

3. Ноқерак функцияларни бартараф қилиш йўли билан товар, иш, хизмат сифатини яхшилаган ҳолда, уларға кетадиган харажатларни камайтириш эвазига, корхонанинг (хўжалик юритувчи субъектнинг) умумий молиявий аҳволини яхшилашни таъминлаш.

4. Шу йўл билан хўжалик юритувчи субъектнинг умумиқтисодий самарадорлигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

5. Самарадорликни ошириш эвазига ушбу субъектнинг молиявий барқарорлигини, унинг рақобатға бардошлилигини таъминлаш, ишдаги ва бозордаги фаолитини кўтариш кабилардан иборатдир.

Ушбу вазифаларни бажариш корхоналарда бир ёки икки кишининг иши эмас. Иқтисодий таҳлилни бир киши амалға ошириши мумкин. Аммо ФҚТни ундай қилиб бўлмайди. Буни бажариш учун ҳар бир хўжалик субъектида ФҚТ ўтказиладиган гуруҳ бўлишини тақозо қилади. Бу гуруҳға иқтисодчи, менеджер, маркетинг, бухгалтер, молиячилар, ички аудит ходимлари, илмий ходимлар (маслаҳатчилар) кириши лозим. Бунда «фикрлар ҳужуми», «етти марта ўлча», эвристик, мантиқий, синектика каби кўплаб усуллардан фойдаланиш лозим.

ХII.5. ФҚТни амалға ошириш босқичлари

ФҚТ иқтисодий таҳлилнинг бошқа шакллари сингари маълум кетма-кетликда амалға оширилади. Аммо

Ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Бу қуйидаги босқичларда ўз аксини топади: тайёрланиш босқичи, ахборотларни тўплаш босқичи, таҳлил қилиш босқичи, ижодий босқич, тадқиқот босқичи, хулоса ва таклифларни жорий қилиш босқичи.

ФҚТга тайёрланиш босқичида энг аввало, таҳлил қилинадиган кўрсаткич, жараён, ҳодиса, фаолият каби таҳлил объекти аниқланади. Масалан, битта фирмада фақат бир хил маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни, ёки унга жорий қилинадиган янги технология, шу фирмани бошқарувчи фаолият кабилар таҳлил учун объект сифатида танлаб олинishi мумкин. Баъзи ҳолларда фирманинг бутун фаолияти ҳам ФҚТнинг объекти бўлиши мумкин. Бу таҳлил олдига қўйилган мақсаддан келиб чиқади.

ФҚТни ўтказиш учун бир қанча мутахассислардан иборат ишчи гуруҳи тузилади. Ишчи гуруҳи қайси объектни қай тарзда, қанча вақтда таҳлил қилиш режасини, унинг кутилаётган самарадорлигини аниқлаб олади ва шундан келиб чиққан ҳолда тегишли ахборотларни тўплашга киришади.

Ахборотларни тўплаш босқичида ишчи гуруҳи танланган объектнинг таҳлил қилиш учун тегишли маълумотларни (иқтисодий, кўрсаткичларни, конструкторлик ечимларини, технологик жараён ҳужжатларини, патентларни, илмий-техник тавсиялар кабиларни) тўплайди, уларни бир тизимга келтиради ва ўрганади. Ўрганиш жараёнида объектда бажариладиган функцияларни аниқлаб чиқади ва шу функцияларнинг асосий, ёрдамчи ёки ноқерак эканлигини белгилаш билан бирга ҳар бир функциянинг бажарлиши учун кетадиган харажатлар миқдорини ҳам (сарф қилинадиган вақтда, пулда) аниқлайди.

ФҚТнинг шу босқичида бажариладиган функцияларнинг таркибий тузилиши ва ноқерак функцияларни бартараф қилишнинг самарадорлик кўрсаткичлари ҳам аниқланади. Ахборотларнинг таркиби, улардан фойдаланиш тартиби, уни кимлар амалга ошириши ҳам айнан шу босқичда кўрсатиб берилади. Тегишли ахборотлар йиғилиб, улар бир тартибга келтирилгандан кейин ФҚТ ни бошлаш мумкин.

Таҳлил қилиш босқичида тўпланган ва бир тизимга келган ахборот манбаларига асосан бажариладиган ҳар

бир функциянинг муҳимлиги—уни қолдириш ёки бартараф қилишлиги аниқланади. Шу босқичда бажариладиган функциялар бевосита корхонанинг ўзида (ичида) ва унинг ташқарисида қайсилари амалга оширилиши ҳам ўрганилади. Ўрганилаётган объектдан ташқарида бажариладиган нокерак функциялар аниқланиб қолинадиган бўлса, уларни бартараф қилиш йўлларини кўриш лозим. Нокерак функциялар хоҳ ичкарида, хоҳ ташқарида бўлмасин, маҳсулотнинг миқдори ва сифатига ҳеч қандай ижобий таъсир қилмасдан, сарфланадиган харажатларни кўпайтиради, тавнарни оширади, нархини қимматлаштиради.

ФҚТнинг ушбу босқичида ҳар бир бажариладиган функция ҳам мукамал системали равишда таҳлил қилиб борилади. Бу асосий функция бўлсин. Аммо уни ҳам такомиллаштириб, шу функцияни кам харажат билан амалга ошириш йўлларини ахтариб топиш лозим. Бунда таҳлилнинг барча усулларидан (анъанавий ва иқтисодий математик) фойдаланилади.

ФҚТ орқали тежалган харажатлар энг аввало, маҳсулот сифатининг ёмонлашуви эвазига амалга ошмаслиги лозим. Сўнгра бу орқали тежалган харажат ФҚТни ўтказиш учун кетган харажатдан кам бўлмаслиги лозим. Бунда шуни кўзда тутиш керакки, ФҚТни жорий қилиш пайтида харажат кўпроқ бўлиши мумкин. Аммо ундан кейинги фойдаланиш давомида келадиган фойда бу харажатларни жуда қисқа муддатда қоплайдиган бўлиши керак. ФҚТнинг самарадорлиги фақат шу маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар миқдори билангина ўлчаниб қолмайди, энг муҳими унинг сифати ва рақобатбардошлигига ижобий таъсир қилади. Шу туфайли ФҚТнинг самарадорлигини ҳам бир қанча кўрсаткичларни инобатга олган ҳолда аниқлашни тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси ФҚТнинг ижодий босқичида аниқлаш мумкин.

Ижодий босқич ФҚТнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Ушбу босқичда ҳар бир зарур функцияларни бартараф қилиш бўйича ғоялар, тавсиялар тўпланади. Энг муҳими ушбу босқичда бирор маҳсулотни яратишдаги функцияларни такомиллаштириш билан бирга яратидаётган маҳсулотнинг ўзи ҳам такомиллаштирилади. Масалан, кичик электрон ҳисоблаш машинасини олайлик (КЭҲМ). Буни яратиш учун, таъкидланганга

ндек, функциялар уч гуруҳга бўлинади. Ижодий гуруҳ ноқерак функцияларни бартараф қилиб унга кетадиган харажатларни камайтиради, асосий функцияларни такомиллаштириб сифатини оширади.

Энди иккинчи босқичда шу КЭХМнинг ўзини такомиллаштириш масаласи қўйилади. У биринчидан, ихчам, қулай, енгил, энг муҳими барча зарур операцияларни бажароладиган бўлиши керак. Бу учун унга қўшимча функцияларни бажаришни киритиш зарур бўлса шундай қилинади. Бу ижодий гуруҳ томонидан асосланади, бу учун ғоялар муҳокама қилиниб, баённома тузилади. Ушбу баённомада бир қанча ғоя ва тавсиялардан энг яхшиси танлаб олинади ёки кўп ғоядан битта такомиллашган тавсия ишлаб чиқилади.

Буни амалга ошириш учун ҳар бир вариантда ифодаланган ғояларни ҳам ижобий ва салбий гуруҳларга бўлиб чиқади. Сунгра ижобий ғояларни ҳам яна энг юқори самарали, самараси пастроқ гуруҳларга бўлинади. Охир оқибатда ғояларнинг энг самаралиси танлаб олинади ва ўрганилаётган объектга жорий қилишга айнан шу варианты тавсия қилинади.

Агарда ижодий гуруҳ биринчи сафар таҳлил қилинаётган объектни такомиллаштириш бўйича янги ғояларни топмаса, бу ҳолда фаолиятни қайтадан бошлайди. Агар бу сафар ҳам бирорта янги ғояни тавсия қилиш бўйича қарорга келинмаса, ҳозиргача ўша мавжуд ҳаракатдаги вариант сақланиб қолади ва ижодий гуруҳ бу объектни қайтадан функцияларни янада майдалаштириб чуқур ўрганишга киришади. Айнан худди шундай кетма-кетлик ва усуллар билан технологик жараёнлар ҳам ўрганилади ва такомиллаштирилади.

Таъкидланганидек, ФҚТ ҳаётнинг барча жабҳаларида қўлланилади ва самарали фойдаланилади. Масалан, Ўзбекистонда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг (айниқса мева-сабзавотларнинг) 35—30 фоизи нобуд бўлиб бормоқда. Бу жараёнга ФҚТ ни қўлласса, ўйлаймизки, ушбу маҳсулотларнинг нобудгарчилиги минимал даражагача қисқаради. Шу эвазига ФҚТ ни қўллашга кетган харажатлар юзлаб марта қопланиб бўлади. Ҳозирги пайтда АҚШ, Япония, Англия каби йирик тараққий этган мамлакатларда таҳлилнинг ушбу

шакли бежиз қўлланилаётган эмас. Буни Ўзбекистонда ҳам жорий қилиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

ФҚТ да тадқиқот босқичи ҳам муҳим босқичлардан биридир. Унда танлаб олинган энг самарали вариантларни қўллаш, уларни амалиётга жорий қилиш йўл-йўриқлари ишланади. Айнан шу босқичда жорий қилинадиган тавсиянинг техник-иқтисодий самарадорлигига, унинг таҳлил қилинаётган объект сифати ва нархига қандай таъсир қилиши ўрганилади. Буларни амалга оширишда асосан эксперт усулидан фойдаланилади. Экспертлардан якка ва жамоа ҳолида фойдаланиш мумкин. Якка ҳолда бўлганда тегишли вазифани ҳар бир экспертга алоҳида топширади ва уларнинг ёзма фикри кейин умумлаштирилади. Экспертлардан жамоа шаклида фойдаланилса унда қўйилган масалалар шу ернинг ўзида муҳокама қилинади ва бир қулай ечимга келинади.

Якка ҳолдаги экспертизанинг қулайлиги шундаки, ҳар бир эксперт ўзича мустақил хулосага келади ва уни бирор ташқи фикр таъсирсиз қоғозга туширади. Аммо баҳо беришда ўзининг камчилигини илғамайди, жамоа усулида эса фикрлар ўртага ташланса ҳар бир киши ўз вариантынинг камчиликларини англаб олиши мумкин. Бу яхши. Аммо кўп ҳолларда бирор бир яхши тавсия ўртага ташланса, ҳаммаси шунга қўшилиб қўяқолиши мумкин. Бу эса ҳар бир экспертнинг ҳар бир вариант бўйича кенг фикрлаш имкониятини чегаралайди.

Экспертлар объектнинг вариантларини экспертиза қилганда кўп ҳолларда математик усуллардан кенг фойдаланишмоқда. Бу эса масалани ечиш учун жуда кўп қирралардан фойдаланиш ва ишни осонлаштириш имконини беради. Бу ишда энг аввало экспертларнинг тафаккуридан ва электрон ҳисоблаш машиналаридан фойдаланилади.

Хулоса ва таклифларни жорий қилиш босқичи: ФҚТнинг энг охириги ҳал қилувчи босқичидир. ФҚТнинг барча босқичлари орқали энг қўлай ва самарали вариант танланади. Эндиги энг муҳим вазифа шу танланган вариантни жорий қилишдир. Бу ишни амалга ошириш бир киши ёки бирорта бўлимнинг иши бўлмасдан бутун жамоа ишидир. Бунда ФҚТ гуруҳи билан бирга барча мутахассислар, ишчи ва хизмат-

чилар иштирок этадилар. Энг муҳими, ФҚТ ни амалга ошириш учун яна қандай қўшимча моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар кераклиги аниқланади.

Агар таҳлил қилинаётган объект технологик жараён бўлса, яна қандай қўшимча жиҳозларни қайси йўналишда такомиллаштириш масаласи, бу учун қандай мутахассислар кераклиги (мавжудларини қайта ўқитиш ёки янги мутахассисни жалб қилиш), буларни амалга ошириш учун қанча пул маблағи зарурлиги каби масалалар кўрилади. Шу билан биргаликда ФҚТ ни жорий қилиш қанча самара бериши ҳам шу босқичда кўриб чиқилади. ФҚТ ни жорий қилишга кетган барча харажатлар улардан келадиган фойда эвазига бир неча марта қопланиши лозим. Шу туфайли ФҚТ нинг самарадорлиги ҳам айнан ана шу босқичда асосланиши шарт. Бу учун ФҚТ ни амалга оширишга кетган харажатларнинг қопланиш даражаси, ундан келган фойда сўммасининг (Ф) шу тадбирга кетган харажатга (Хар) нисбати билан аниқланади.

$$\text{ФҚТ}_{\text{хк}} = \frac{\Phi}{\text{Хар}}$$

Масалан, ФҚТ ни жорий қилиш 100 минг сўмлик моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни талаб қилади. Экспертларнинг ҳисоб-китоби бўйича ФҚТ ни жорий қилиш бир йилда 300 минг сўмлик фойда келтиради. Бу ҳолда ФҚТ га кетган харажатларнинг қопланиш муддати 4 ой бўлади, бир йилда харажатлар уч мартадан кўп фойда келтиради. (300,0:100). Бу фақат пулдаги йфодаси. Бундан ташқари ФҚТ нинг маҳсулот, иш, хизмат, фаолият сифатини ошириш эвазига. Унинг рақобатга бардошлик даражасини ҳам кучайтиради. Бу эса охир-оқибатда корхонанинг молиявий барқарорлигини, рақобатбардошлигини таъминлайди.

ФҚТ ни қўллаш, жорий қилиш кетма-кетлигини аниқлаб олиш унинг муҳим жиҳатларидан биридир. Агар йирик концерн ёки фирма бўладиган бўлса, унга тегишли барча корхоналар фаолияти иқтисодий таҳлил қилинади. Агар таҳлил қилинаётган объектда унинг қайси бўлимида харажатлар кўп бўлса, яъни бир сўм товар маҳсулотига тўғри келадиган таннархнинг даражаси юқори бўлса ФҚТ ни айнан шу корхонага қўллашдан бошлайди. Бордию шу корхонада 6 та фаоли-

ят бўлса, улардан ҳам энг харажатдор фаолият танлаб олинади ва ФҚТ ни қўллаш шу фаолиятга тадбиқ қилишдан бошланади. Шундай қилиб, корхонанинг ёки таҳлил қилинаётган объектнинг такомиллашуви учун ФҚТнинг аҳамияти беқиёс эканлиги кўриниб турибди.

Келажакда ушбу таҳлилни барча босқичлари билан амалга жорий қилиш Ўзбекистонда нафақат макро, балки микроиқтисодиётнинг тез суръатлар билан ривожланиши учун энг муҳим дастаклардан бири бўлади. Бунда албатта, бир гуруҳ олимлар тавсияси ёки бирикки фирмага унинг усулларини жорий қилиш билан чегараланиб қолмаслик керак. Бу давлат аҳамиятига молик масала. Буни чет мамлакатлар тажрибаси ҳам исботлаб турибди.

ФҚТ методологиясини жуда кўп йўналишлар бўйича ишлаб чиқиш лозим. Хусусан, бошқарув, ишлаб чиқариш (ҳамма қирралари билан), хизмат каби йўналишлар кўзда тутилмоқда. Бу келажакда маҳсулот, иш, хизмат сифатини ошириш, улар бўйича «Сифатнинг мутлақ даражасига» эришиш учун асосий омил бўлиб хизмат қилади.

ХII.6. ФҚТда қўлланиладиган эвристик усуллар

Эвристика грекча сўздан олинган бўлиб, топаман, маъносини билдиради. Бу тушунча фанга тадбиқ қилинадиган бўлса бирор жараён, ҳодиса, фаолият, объектнинг айти моҳиятини аниқлаш учун назарий тадқиқотда қўлланиладиган мантиқий усуллар мажмуасидан иборат бўлади.

Мантиқий таҳлил ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, хусусан иқтисодиётни бошқаришда, уни таҳлил қилишда ҳам қўлланилади. Барча янгиликлар, улкан тадқиқотларнинг яратилиши энг аввало мантиқий таҳлилга асосланади.

Мантиқий таҳлилни қўлланилиш тарихи жуда узоқ. У инсоният тафаккур қилган вақтдан бошланган десак, хато бўлмайди. Аммо унинг фанга, оламни ўрганишда бир мустақил усул сифатида кириб келиши ва шаклланиши XX асрнинг ўрталарига тўғри келади. Бу борада жаҳонда жуда кўп усуллар ишлаб чиқилган ва тўпланган. Уларнинг баъзиларини кўриб ўтамиз.

Ўхшатиш усули. Мавжуд усулларни ўрганиб, шунга ўхшаш усулни ўз фаолиятига жорий қилишга айтилади. Ҳозирги пайтда корхона мутахассиси, менежерлари ўта зукко бўлишини талаб қилади, чунки бирор бир фирма жуда катта мувафаққиятларга эришиши мумкин. Аммо унинг усули тижорат сир сифатида оммалаштирилмайди. Бу ҳолда шу фирма мутахассислари билан суҳбатлашиш, маслаҳатлашиш жараёнида асосий усулларни илғаб олиш мумкин. Бундан айниқса, чет эл сафарларида бўлганда, йирик фирмалар фаолияти билан танишганда мувафаққиятга эришишнинг асосий, энг эътиборли томонларини ёдда сақлаб қолиш ва ўз фирмасида айнан шунга ўхшаш усулни қўллаш мумкин. Бу усулни жаҳон амалиётида ўхшатиш, усули деб атайдилар. Ёки бир объектда (фирмада) юқори кўрсаткичга ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш усули билан эришилади. Айнан шу ёки шунга ўхшаш усулни сиз ҳам қўллашингиз мумкин.

Тасаввур усули. Бу усулда киши бирор нарсани яратаётган бўлса, унинг ўрнига ўзини қўйиб кўради. Янгидан яратиладиган предмет бажарадиган барча функция ва жараёнларни бажариши мумкинлигини бутун тасаввуридан ўтказди. Агар бошқарув фаолиятига тавсия ишлаб чиқаётган бўлса, ўзини бошқарувчи ўрнида кўради, агар тавсия қилинаётган фаолият бажарувчига мўлжалланган бўлса, у ўзини бажарувчи сифатида тасаввур қилади. Барча бажариладиган жараёнларни, функцияларни айнан шу усул билан аниқлайдилар.

Тасаввур қилиш усулининг самарадорлиги кўп ҳолларда инсон тафаккури, унинг яратувчанлик савияси ва малакасига боғлиқ. Шу туфайли яратилаётган предметни қанча аниқ тасаввур қилса, шунча унинг яратилиши осон кечади.

Идеаллаштириш усули. Бу усулда яратилаётган предмет, ҳодиса, фаолиятни, технология кабиларнинг барча мақсадларга жавоб бериши, арзонлиги, мустаҳкамлиги, сифатлилиги жиҳатидан тасаввуримиздаги энг қулай варианты танланади. Идеал варианты аниқлаб олиш учун ҳам шу ўрганилаётган объект устида ҳар бир мутахассис жуда кўп илмий тафаккур қилади. Идеал-

лигини исботлаш, учун бу вариантдаги барча салбий жиҳатлар олиб ташланади.

Ҳар бир предметни яратишда ёки бирор жараёни бошқаришда унинг идеал варианты аниқланади. Шу вариант амалиётда қўлланилади. Қўлланилиш жараёнида ҳам у такомиллашиб боради. Оқибатда предметнинг (фаолиятнинг) идеал варианты вужудга келади. Демак, бу усул ҳам иқтисодий жараёнларни такомиллаштиришнинг муҳим омилларидан биридир.

«Иигирма тўрт»лик қоида. Бунда янги объектни (технология, маҳсулот, фаолиятни, бошқариш кабиларни) яратишга сафарбар қилинган мутахассислар ҳамма ташвишлардан озод қилинади. 24 соат давомида шу битта яратилаётган объект ҳақида ўйлайди, фикрлайди, тафаккур қилади. Янги туғилган ғояларни ёзиб боради. Шу йўл билан яратилаётган объектнинг мукамаллашуви таъминланади.

«Иигирма беш»лик қоида. Бунда янги яратилаётган объектни яхшилаш учун камида 25 та ғоя ишлаб чиқилиши шарт. Бу ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. Шу туфайли бу вазифани ўз зиммасига олган мутахассислар ўзлари таҳлил қилаётган объектнинг жуда яхши биллиши, шу борадаги чоп этилган ва этилаётган илмий-услубий адабиётлардан хабардор бўлиши лозим. 25 та ғоя битта объектни такомиллаштириш учун ўз-ўзидан туғилмайди. Келажакда бу усуллардан Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам кенг фойдаланилади. Бу эса ҳозирги тайёрланаётган мутахассисларнинг ўта билимдон бўлишларини тақозо қилади.

Илғаб қолиш усули. Тадқиқотчига жуда кўп янги ғоялар ишлашга қаттиқ киришган, ўйлаган пайтда эмас, балки, эркин тасодифий ҳолатларда, айниқса, дам олиб ўтирганда, йўлда кетаётганда, бирор киши билан суҳбатлашганда, бирорта ўзини ўйнаётганда, ухлаётганда келиши мумкин. Айни шу пайтда янги ғояни илғаб қолиши лозим. Имкони борича шу пайт қоғозга ёки диктофонга ёзиб қўйилса жуда яхши. Буларнинг имкони бўлмаса ёнидаги шеригига эслатсан, деб айтиб қўйиши, ёки ўзи уни қаттиқ эслаб қолишга ҳаракат қилиши лозим, зеро жуда кўп янги ғоялар тасодифий туғиладию, аммо у ўз яшаш тарихига эга бўлмасдан, амалиётда қўлланилмасдан йўқолиб кетади.

Ўзимизда одамлар илғаб қолиш учун бир қанча усуллардан фойдаланганлар. Масалан, рўмолчасини тугиб қўйган, бармоғига ип боғлаб олган, чўнтагига бирор предметни солиб қўйган ва ҳ. к. Бу ҳолатлар кишига келган тасодиқий ғояларни яна қайта ёдга тушириш имконини берган.

Истеъмолчилар талабидан келиб чиқиш усули. Бу усул ҳозир Ўзбекистоннинг ўтиш шароитида жуда қўл келади, чунки у макроиқтисодиётни барқарорлаштиришга кўмаклашиши мумкин. Масалан, бирор товарни, чет мамлакатларга чиқармоқчи бўлсак, энг аввало, унга шу товар қайси хусусиятга эга бўлиши, бунга товар олувчининг талаби нима ва қандай эканлиги инobatга олиниши лозим. Ҳамма қилинадиган иш, бажариладиган ҳизмат ва яратиладиган товарлар бевосита истеъмолчи талабидан келиб чиқади. Бу усул Ўзбекистонни жаҳонга танитиш учун асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Бундан микроиқтисодиётда ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчи (таклиф қилувчи) хўжалик субъекти истеъмолчи (харидор) талабларини тўлиқ ўрганган ва шундан келиб чиқади. Барча бажариладиган функцияларни, зарур бўлса қўшимчаларни ҳам киритган ҳолда ўз товарининг истеъмолчига маъқул бўлиши учун ҳаракат қилинади. Бу эса товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчининг (таклиф қилувчининг) бозордаги нуфузини оширади, хўжалик фаолиятини яхшилашни, молиявий жиҳатдан барқарорлаштишни таъминлайди.

Истеъмолчи талабига қанча мос товар, иш, хизмат) ишлаб чиқарилса шунча талаб кўпаяди, бозорда рейтинг ошиб боради. Бу бозор иқтисодиёти шароитида бозорни эгаллаш учун муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

«Сифатнинг мутлақ даражаси»га эришиш усули. Бу илмий-мантиқий таҳлил натижасида эришиладиган кўрсаткич. Савдо хизмати сифатини аниқлаш учун асризмизнинг 70-йиллари охирларида Самарқанд кооператив институти олимлари томонидан тавсия қилинган эди. Бунда товар, маҳсулот, иш хизмати кабилар сифатининг мутлақ даражаси қандай бўлишлиги ва унга эришиш учун нималар қилиш, қандай тадбирларни бажариш лозимлиги ишлаб чиқилади. Бундай андозани ишлаб чиқишга жаҳон талабидан келиб чиқмоқ лозим. Бунга эришиш макро ва микроиқтисодиётда жуда

катта самара беради. Сифат масаласи иқтисодиётнинг қайси шаклидан қатъи назар ҳамиша долзарб, ҳеч эскирмайдиган муаммо, мавзудир. Шу туфайли бу масалага иқтисодиётни бошқараётганлар ҳамиша катта эътибор беришлари шарт.

Ушбу кичик бўлимда эвристик таҳлилнинг жаҳон тажрибасида қўлланилаётган ва биз томондан ишлаб чиқилган айрим усулларга тўхталдик, холос. Бу жуда кенг қамровли муаммо, мавзу. Ушбу усуллардан фойдаланиш Ўзбекистон иқтисодиёти тараққиётининг аиниқса, ҳозирги босқичида жуда муҳимдир. Чунки биз ҳар кун, ҳар дақиқа сайин жаҳон иқтисодиётига, жаҳон бозорига жадаллик билан кириб бормоқдамиз. Биз бу майдонда ўз ўрнимизни топишимиз лозим. Аммо у ўз-ўзидан амалга ошмайди — бошқаришнинг илғор усулларидан фойдаланишни тақозо қилади.

ХII.7. ФҚТда қўлланиладиган «Фикрлар ҳужуми» усули

«Фикрлар ҳужуми» бирор бир муҳим масалани, муаммони ҳал этиш учун ташкил қилинган бир қанча мутахассислар ва олимлардан иборат ижодий гуруҳнинг ғоялари мажмуасидир.

«Фикрлар ҳужуми» (ФҲ)нинг яратилиш тарихи унча узоқ эмас. Бу функционал-қиймат таҳлили — (ФҚТ)-нинг вужудга келиши билан бирга асримизнинг 40-йилларида пайдо бўлган. Унинг назарияси олдин собиқ иттифоқда яратилган, аммо амалиётга қўлланилиши АҚШда амалга оширилган. Кейинчалик ФҲ ва ФҚТдан кенг миқёсда фойдаланиш Ғарбий Европа мамлакатлари ва Япония каби саноати ривожланган мамлакатларга ёйилган. Ҳозир жаҳондаги саноати, умуман иқтисодиёти тараққий этган барча мамлакатларда ФҲдан кенг фойдаланилмоқда.

ФҲ ижодий гуруҳи йирик фирмалар, корпорация, концерн, тармоқ вазирликлари, ҳудудий маъмурият (ҳокимликлар) қошида ташкил қилинади. Уларнинг олдига аниқ вазифа қўйилади. Масалан, фирманинг молиявий барқарорлигини таъминлаш. Бу борада гуруҳ аъзоларининг ҳар бири ўз ғояларини ишлаб чиқади. Бу ғоялар натижасида фирманинг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг бир қанча варианты пайдо бўлади. Сўнгра ҳар бир вариант муҳокама қилиниб, улардан энг сама-

рали жиҳатлари танлаб олинади ва битта вариант тузилади.

ФҲни амалга оширишда жуда катта ишонч ва эркинлик берилади. Ҳар бир киши ўз вариантини айтганда ҳеч ким эътироз бермаслиги керак, чунки унинг варианты яроқсиз бўлса ҳам ичида маълум ижобий тарафлари бўлиши мумкин. Шу туфайли ҳар бир киши ўз фикрINI эркин ифода қилиши учун яхши муҳит яратилади. Бу билан биринчи учрашув якунланади.

Ҳаммаси ўртага қўйилган вариантларни муҳокама қилиш—ўйлаб кўриш учун маълум вақтга (2,3 кун, ҳафта) тарқалишади. Ижодий гуруҳнинг иккинчи учрашувида ҳақиқий фикрлар ҳужуми бошланади. Ҳар бир вариант ва уларнинг йўл-йўриқлари муҳокама қилинади. Олдин ғоялар ичидан салбий таъсир қилувчи жиҳатлари чиқариб ташланиб, фақат ижобий таъсир қилувчи ғоялар қолдирилади. ФҲнинг навбатдаги босқичида ижобий ғояларни ҳам бир қанча гуруҳларга бўлиш мумкин: энг юқори самаралиси, самаралиси ва самараси камроғи, лекин барча ҳолларда ҳам объектнинг сифати яхши бўлиши шарт. Энди корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун нима қилиш лозимлиги тўғрисида тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқилади.

ФҲ гуруҳи томонидан ушбу тавсия қилинган вариантни амалга ошириш механизми ишлаб чиқилади. Бунда ушбу иш билан кимлар қайси вақтда, қачон, қаерда шуғулланиши лозимлиги, буларнинг назоратини ким амалга ошириши ва натижаси бўйича кимларни рағбатлантириш ҳамда кимларга жазо чораларини қўллаш масалалари ҳам аниқ белгилаб қўйилади.

ФҲ гуруҳига киритилган мутахассислар ва олимларнинг доимий равишда, имкони борича бир вақтда учрашиб туришларини ташкил қилиш лозим. Масалан, ҳафтанинг ёки ойнинг маълум кунини ва соатида. Бу эса гуруҳ аъзоларининг самарали ишлаши учун асосий эргономик омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

ФҲнинг жаҳон тажрибасида синалган бир қанча усуллари мавжуд. Буларга якка ҳолдаги ФҲ, оммавий ФҲ, ёзма ФҲ, ғояларни баҳолаш ФҲ ва бошқалар киради.

ФҲнинг якка ҳолдаги усулида ҳам эвристик таҳлил усули сингари бир муаммони ҳал қилиш юзасидан фақат бир киши ёки бир хил мутахассислар гуруҳидан

таркиб топган бир қанча кишилар иштирок этади. Масалан, фирма ишининг самарадорлигини ошириш учун фақа бухгалтерлардан иборат ижодий гуруҳ ташкил қилиниши мумкин. Ушбу гуруҳнинг бевосита вазифасидан келиб чиққан ҳолда улар олдига бир қанча муаммоларни ҳал қилиш вазифаси қўлланилади. «Бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш ва унинг кўрсаткичлари таҳлилини яхшилаш», «Иқтисодий таҳлилини такомиллаштириш», «Бухгалтерия ҳисобидаги камчиликларни аниқлаш» ва ҳ. к. Менеджер ва маркетинглар бўлса «Қорхонанинг ишдаги ва бозордаги фаоллигини ошириш», «Қорхонанинг рақобатбардошлигини таъминлаш», каби муаммоларни қўйиш мумкин.

Булардан ташқари битта мутахассис олдига ҳам битта вазифани қўйиш мумкин. Ҳозирги пайтда кўп ҳолларда корхона (ташкилот) раҳбари бош қотиради. Аммо унинг малакаси кенг қамровли, фаолиятнинг барча соҳаси учун етарли бўлмаслиги мумкин. Шу туфайли муаммоларни ҳал қилишда жамоатчилик фикридан ҳам кенг фойдаланиш лозим.

Амалиётда шундай муаммолар борки, уларни бир хил мутахассислар ҳал қила олмайди. Масалан, «Вилоят иқтисодиётини барқарорлаштириш муаммоси». Бунга бир қанча соҳа мутахассислари, олимлар кабилардан таркиб топган нуфузли катта гуруҳ ташкил қилиш мумкин. Бундай ҳолда ФХ нинг оммавий усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

ФХ нинг ёзма усули мутахассисларни бир жойга тўплаш имкони бўлмаган пайтда қўлланилиши мумкин. Бу усул жаҳон амалиётида кам қўлланилса-да, унинг ижобий томонлари мавжуд. Хусусан, мутахассис ўз фикрини атрофлича эркин ҳолатда ифодалайди ҳамда икки йўналишда амалга оширилиши мумкин. Биринчиси, мутахассис олдига аниқ савол қўйилади ва ёзма равишда жавоб ёзиб юбориш талаб қилинади. Иккинчи усул эса анкета усули бўлиб, бир қанча қисқа саволлар қўйилади ва унга қисқа жавоб бериш талаб қилинади. Аммо бу усулнинг камчилиги ҳам мавжуд, чунки мутахассис фақат ўз фикри билан чегараланиб қолади, муҳокамага иштирок этмайди, бошқа вариантни эшитиб ўз тавсиясини бойитиш имконига эга бўлмайди. Лекин кам харажат талаб қилади.

ФХ нинг ғояларини баҳолаш усули жаҳон тажриба-

сида кенг қўлланилади. Бунда махсус ташкил қилинган, масалан ҳокимият қошидаги ФҲ гуруҳи эксперт ролида иштирок этади. Бунда бир масала юзасидан анжуман (илмий-амалий конференция) ташкил қилинади. Бу уч қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисмида бир соат ҳамма иштирокчилардан хоҳлаган киши ўз ғоясини 5 дақиқада қисқа баён қилади. Ғоялар, таклифлар тугагач 45 дақиқа танаффус эълон қилинади. Бу анжуманнинг иккинчи қисмини ташкил қилади. Бунда мутахассислар бир-бири билан ўз ғояларини ва бошқаларнинг энг яхши ғояларини ўртоқлашиш учун имконият яратилади.

Ғояларни баҳолашнинг учинчи босқичи яна расмий ҳолатда залда ўтказилади. Бунда анжуман бир соат давом этади ва энг яхши ғоялар муҳокамасига, янги ғояларнинг ўртага ташланишига имконият яратилади. Буларнинг ҳаммасини махсус ФҲ гуруҳи (экспертлар) ҳисобга олиб боради. Конференция натижаси бўйича экспертлар гуруҳи энг яхши ғояларни танлаб олади ва шу ғояни амалиётга тадбиқ этиш йўлларини ишлаб чиқади. Албатта, бу ерда яхши ғоя муаллифини рағбатлантиришни ёддан чиқармаслик керак. Яхши ғоя сотиб олиниб, шу фирма ёки компаниянинг интеллектуал мулкига айланиши мумкин.

ФҲ нинг мунозара усулини ҳам қўллаш мумкин. Бунда бирорта муаммо юзасидан матбуотда ёки кичик рисола (варақа) тарзида ғоя баён этилади ва у кенг ўқувчилар, мутахассислар, олимлар ҳукмига ҳавола қилинадики, бунда ҳар бир киши, мутахассис шу муаммо юзасидан ўз фикрини билдирсин. Фикрлар, тавсиялар экспертлар (махсус ФҲ гуруҳи) томонидан ўрганиб чиқилади ва тегишли хулосаларга келиш мумкин. Агар муаммо жуда мураккаб бўлса, экспертларда тегишли хулоса чиқариш имкони бўлмаса, барча ғоялар ва тавсиялар махсус тўпламда чоп этилади ва яна ўша мутахассисларга, олимларга тарқатилади. Ҳаммаси маълум фикрга келгач, яна тўпланиб илмий-амалий конференция ўтказиш мумкин.

Хуллас, бу усулларнинг ҳаммасидан Ўзбекистон, хусусан вилоятимиз иқтисодийетини бошқаришда, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда фойдаланиш мумкин.

ХII.8. ФҚТ самарадорлиги

ФҚТ самарадорлигини аниқлашда ҳам самарадорликнинг умумий методологиясидан келиб чиққан ҳолда натижанинг харажатларга нисбати билан ўлчанишини инобатга олиш лозим. Бу ҳолда ФҚТ самарадорлигини аниқлаш концепциясини қуйидаги математик моделда ифодалаш мумкин:

$$K_{исj} = \frac{\sum_{i=1}^n H_{ij}}{\sum_{i=1}^n X_{ij}} \rightarrow \max$$

Бунда $K_{исj}$ — ФҚТнинг j — объектдаги иқтисодий самарадорлик коэффициенти;

i — натижа ёки харажатларнинг тартиб сони ($i=1, \bar{n}$);

j — ФҚТ ўтказилаётган j — объектнинг тартиб сони ($j=1, \bar{m}$);

n — натижа ёки харажатнинг умумий сони;

m — ФҚТ ўтказилаётган объектнинг умумий сони;

H_{ij} — i — натижанинг j — объектдаги номи;

X_{ij} — i — харажатнинг j — объектдаги номи;

\sum — жамлаш белгиси.

Одатда ФҚТдан фойдаланиш фақат унинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш билан чекланади. У юксак ижтимоий самара ($K_{ис}$) ва юқори сифат даражасига (K_c) эришиш учун ҳам асосий иқтисодий дастаклардан биридир. Буларнинг боғлиқлигини назарий жиҳатдан қуйидаги математик модел билан ифодалаш мумкин:

$$K_{ис} = K_{исj} \cdot K_{cej} \cdot K_{cj} \rightarrow \max$$

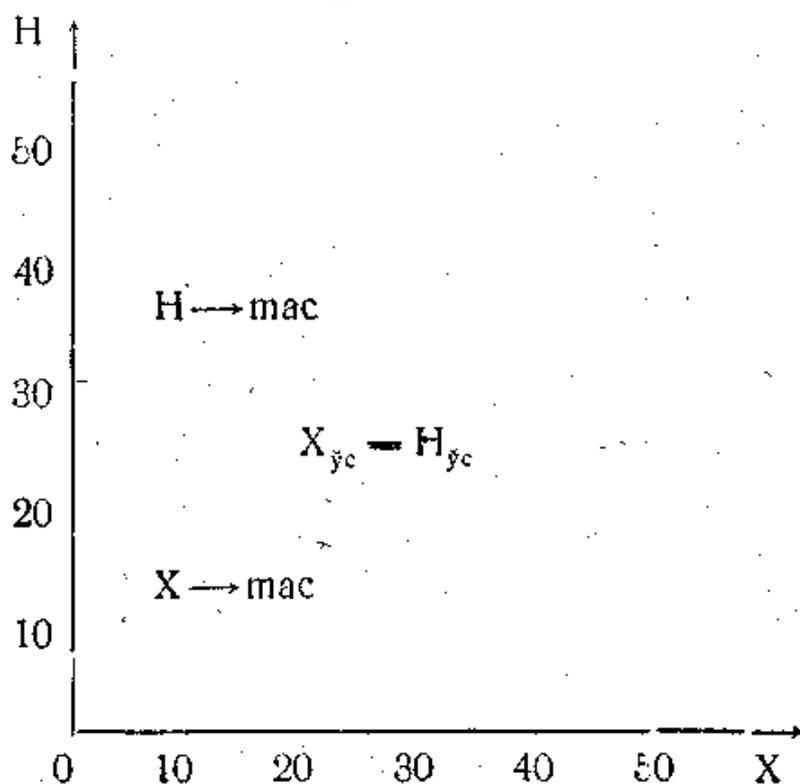
Бунда $K_{ис}$ — ФҚТ ни қўллашда эришиладиган самарадорликнинг комплекс кўрсаткичи.

Ушбу ишда ФҚТ нинг фақат иқтисодий самарадорлиги ҳақида гап юритилади. ФҚТ ни жорий қилганда унинг самарадорлиги ҳар хил бўлиши мумкин. Фараз қиламиз: ҳар бир сўм харажат бир сўм натижа беради. Буни бир қанча вариантларда кўриб чиқамиз.

I-вариант. Харажатлар (X) ва натижа (H) бир бирига мос равишда ўсган. Харажатлар 10 дан 50 гача бир хил ўсиб бориши билан натижа ҳам шунга мос равишда ортади.

I-вариант. Харажатлар ва натижаларнинг ўсиш суръати бир хил бўлганда

H	10	20	30	40	50	...
X	10	20	30	40	50	...

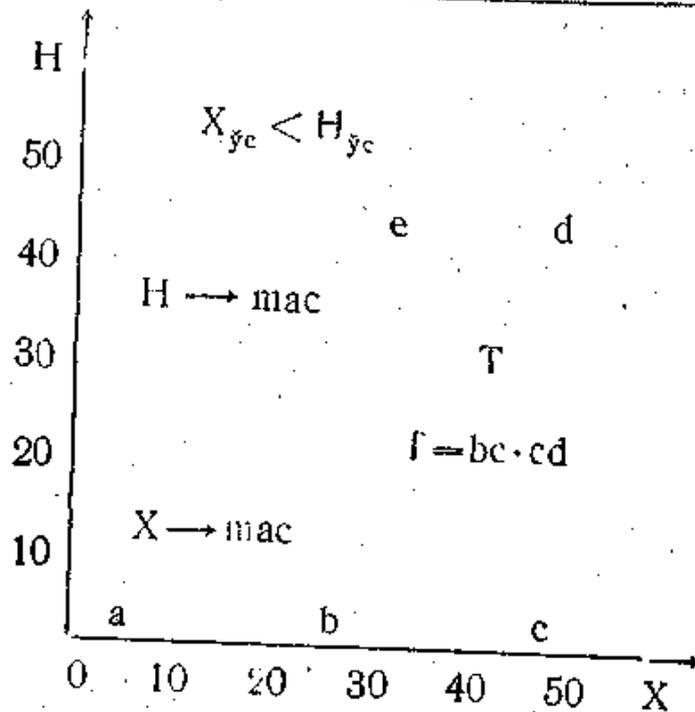


II-вариант. «H»нинг ўсиш суръати «X» ўсиш суръатига нисбатан юқори бўлса $H_{yc} > X_{yc}$ ёки $X_{yc} > H_{yc}$ ҳолда кўзланган натижага харажатларни тежаш эвазига эришиш мумкин. Ушбу вариантда I-вариантга нисбати тежамкорлик (T) 30 дан 50 гача масофага, яъни вс чизиқнинг cd га кўпайтмасига тўғри келадиган майдонга тенг: $T = вс \cdot cd$.

III-вариант. «X»нинг ўсиш суръати (X_{yc}) «H»нинг ўсиш суръатига нисбатан катта бўлганда $X_{yc} > H_{yc}$ ёки $H_{yc} > X_{yc}$ маълум белгиланган харажат тегишли нати-

II-вариант. Харажатлар ўсиш суръатига нисбатан натижа ўсиш суръати юқори бўлганда

Натижа	10	20	30	40	50	...
Харажат	10	20	30	40	50	...



жани бермайди. Бу ҳолда I-вариантга нисбатан қилинган харажатнинг самарасизлиги (сс) рўй беради. Бунинг ҳажми авнинг вс га кўпайтмасига тенг; $СС = ав \cdot вс$.

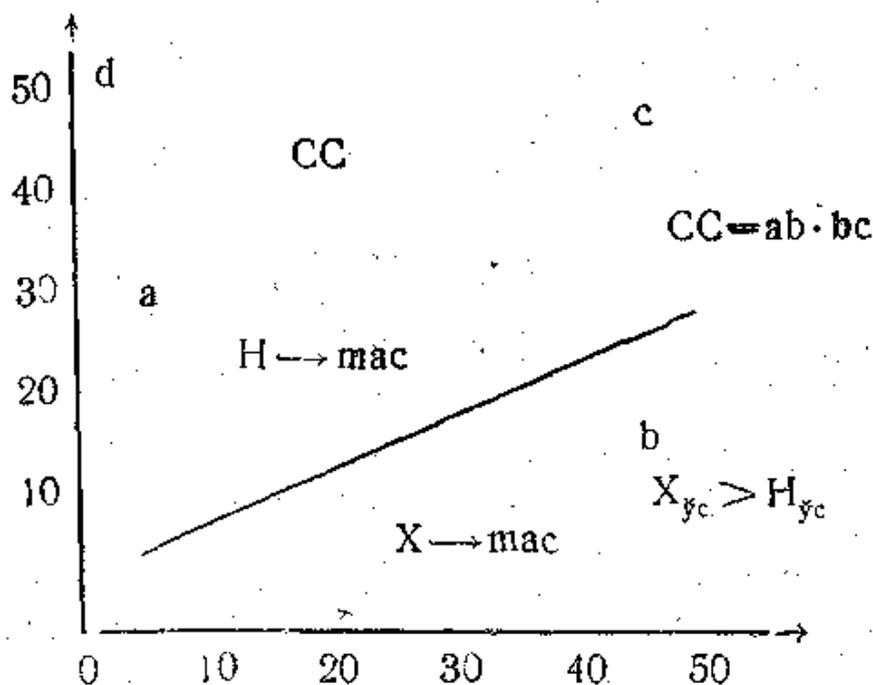
IV-вариант. ФҚТ ни жорий қилиш натижасида бир хил натижани (H) «X»нинг ўсиш суръатини ўзлуксиз камайтирган ҳолда ҳам эришиш мумкин: $X_{yc} \rightarrow \min \Rightarrow H \rightarrow 40$. У ҳолда ушбу жараённинг фойдалилик майдони авс бурчакдан (авсi) ўзлуксиз равишда ас чизиқ сари кенгайиб боради. Фойдалилик майдонини геометрик йўл билан тўғри бурчакли учбурчакнинг юзасини аниқлаш формуласини қўллаб ечиш мумкин.

V-вариант. Бунда ФҚТ натижасида «X»нинг ўзлуксиз камайиб боришига (X-min) ва «H»нинг ошиб боришига (H-max) эришиш мумкин:

$X_{yc} \rightarrow \min = H_{yc} \rightarrow \max$. Бу ҳолда фаолиятнинг

III-вариант. Харажатлар ўсиш суръатига нисбатан
 натижа ўсиш суръати паст бўлганда

H	10	15	20	25	30	...
X	10	20	30	40	50	...

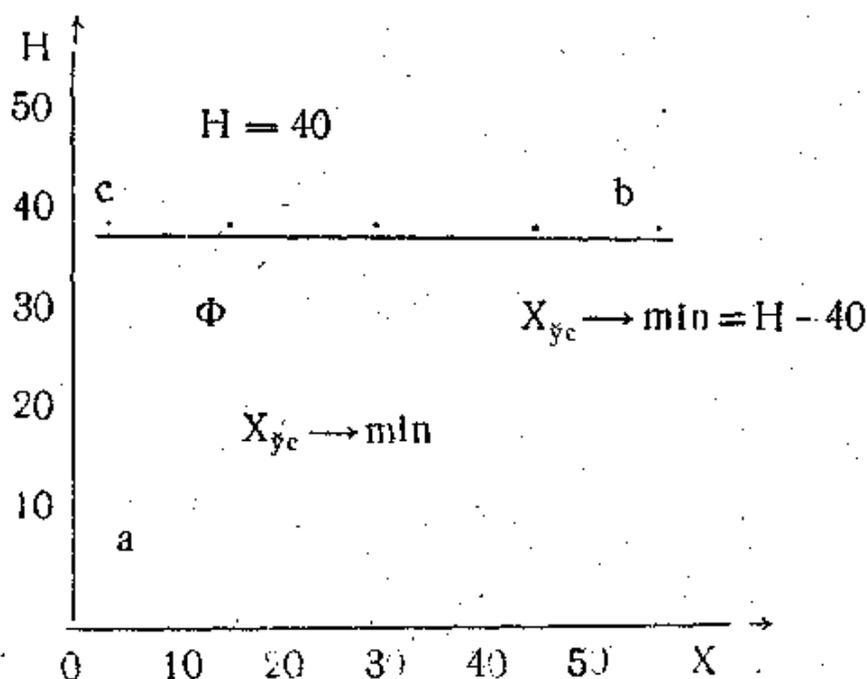


бошланиши анча зарарли бўлади, чунки 50 сўм харажат 50 сўм натижа бериши керак эди. Аммо бу ерда 50 сўм харажат фақат 30 сўм натижа берди, холос. Бироқ ФҚТ ни жорий қилиш эвазига харажатларни энг кам миқдорга (10), натижани энг кўп миқдорига (50) олиб келинди. Бу вариантда харажат қанча камайиб бориши билан натижа ҳам шунча ошиб борди. Фойдалилик майдони бу ҳолда иккита тўғри бурчакли учбурчак йиғиндисига тенг бўлади ёки уни тўртбурчакнинг юзасини аниқлаш йўли билан ҳам топиш мумкин:

$$\Phi = \phi d \cdot db.$$

IV-вариант. Харажатларни қамайтирган ҳолда натижани бир хил даражада сақлаб турганда

Натижада	40	40	40	40	40	...
Харажат	50	40	30	20	10	...



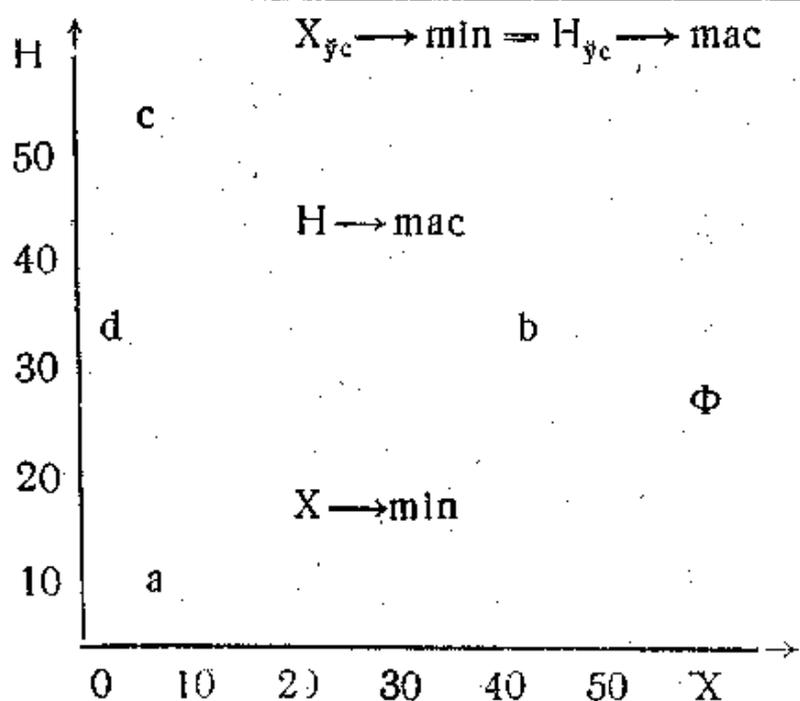
VI-вариант. ФҚТ натижасида харажатларни ўзгартмасдан натижанинг вертикал кўпайишига эришилди, деб фараз қиламиз. У ҳолда фаолият зарар билан бошланади. Аммо маълум даврдан сўнг кескин фойда олишга эришилади. Бу ҳолда унинг фойдалилик майдони (Ф) «ав»нинг «вс» чизиғи кўпайтмасига тенг бўлади:

$$\Phi = av \cdot bc.$$

Ушбу чизмаларда ФҚТни қўллаш натижасида содир бўлиши мумкин бўлган айрим вариантларни кўрдик, ҳолос. Булар таҳлилнинг ушбу шаклини методологик жиҳатдан ўзлаштириш учун келтирилган мисоллардир. Амалиётда эса қанча иқтисодий жараён бўлса, ўшанча вариант бўлиши табиий. Шу туфайли ФҚТ ни амалиётга қўллашда чегара йўқ.

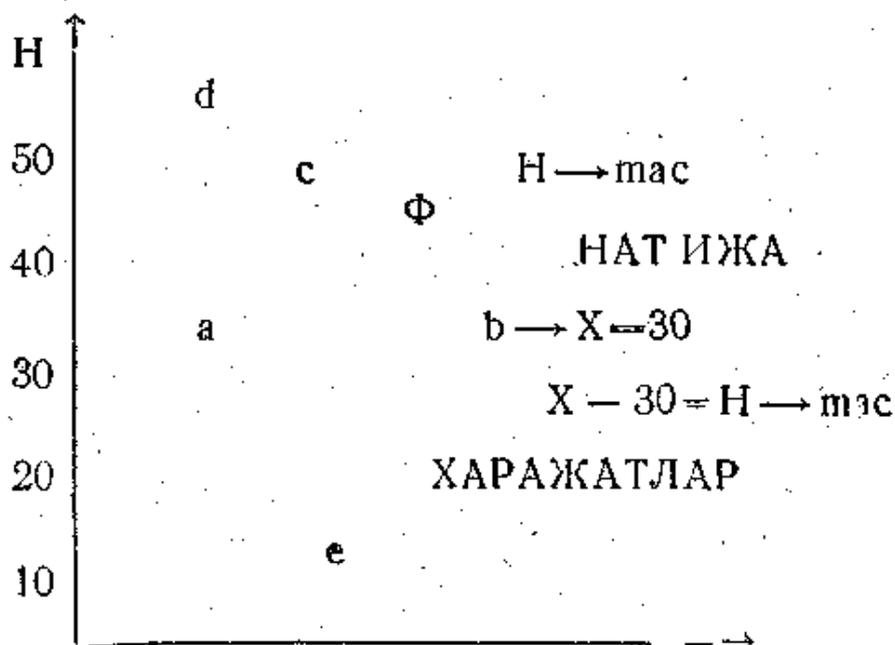
V-вариант. Харажатларни узлуксиз камайтириш билан бирга натижанинг узлуксиз ешиб бориши таъминланганда

Натижа	30	35	40	45	50	...
Харажат	50	40	30	20	10	...



VI-вариант. Харажатларни ўзгартирмасдан туриб натижани вертикал равишда оширган тақдирда

Натижа	10	20	30	40	50	...
Харажат	30	30	30	30	30	...



ХИИ БОБ. СОЛИШТИРИЛАДИГАН ТАҲЛИЛ МЕТОДОЛОГИЯСИ

ХИИ.1. Солиштириладиган таҳлилнинг моҳияти, роли ва вазифалари

Инсоният бор экан, таҳлил бор. Онгли киши ўз фаолиятини мунтазам таҳлил қилиб бориши ҳаётий зарурат. У ўз фаолиятини билиб-билмай таҳлил қилади. Яхши ёки ёмонни, ижобий ёки салбий каби ҳолатларни фарқлаш ҳам таҳлил орқали амалга оширилади.

Кўриниб турибдики, таҳлил қилишнинг асосий таянчи бу солиштиришдир. Шу туфайли таҳлил билан бирга унинг асосий шакли бўлган солиштириладиган таҳлил ҳам ривожланиб келмоқда.

Инсоният оламида, жамиятда содир бўлаётган жуда кўп жараёнлар ўрганилиши ҳаётий заруратга айлангач, уни ўрганадиган мустақил фан ҳам шаклланади. Худди шундай ҳаётий зарурат туфайли ХХ асрнинг иккинчи ярмида иқтисодий таҳлил, XIX асрнинг охириларида солиштириладиган таҳлил вужудга келди ва улар мустақил фан ва унинг таркибий қисми сифатида шаклланиб ўз предмети, методи, ўзига хос мақсад ва вазифаларига эга бўлди.

Аmmo Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши, иқтисодиётдаги туб ислоҳотлар, бозор механизмининг шаклланиши иқтисодий таҳлил ҳам шунга мос равишда ривожланишини тақозо қилмоқда. Бу уни мазмун жиҳатидан янгилашини талаб қилади.

Эндиги таҳлил эркин иқтисодиётга мос таҳлил бўлиши лозим. Олдин таҳлилни асосан юқори ташкилотлар, давлат нуқтаи назаридан қилган бўлса; энди корхонанинг ўзида амалга оширилади.

Олдин «бизнинг» корхона таҳлил қилинган бўлса, энди «менинг» корхонам таҳлил қилинади. Энди ҳар бир кишига «менинг» тушунчасини сингдириш даври кел-

ди. Менинг мулким, менинг корхонам, менинг жамоам, менинг туманим, менинг юртим, менинг Ватаним тушунчалари ҳар бир инсон онгида устувор бўлиши керак.

«Бизнинг оила» тушунчасига нисбатан «Менинг оилам» тушунчаси кишига кўпроқ масъулият юклайди. Бу масъулият замирида юқори жавобгарлик ҳисси ҳам борлигини ҳамиша сезиб туради. Худди шундай ҳолатни «Бизнинг Ватан» тушунчасига нисбатан «Менинг Ватаним» иборасини ишлатганда ҳам ҳис қилиш мумкин.

Шу туфайли «Бизнинг корхона» фаолиятини «Сизнинг корхонангиз» фаолияти билан солиштириш эмас, балки «Менинг корхонам» фаолиятини «Ҳамкор корхона» фаолияти билан солиштиришга ўтиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, солиштириладиган таҳлил мақсади ва мазмуни ўз руҳиятимизга мос равишда ўзгармоқда. Ушбу қарашлардан келиб чиқиб унга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Солиштириладиган таҳлил деганда, нимани, қачон ва қандай солиштириш йўлларини ва «Менинг корхонамнинг» молиявий-хўжалик фаолиятининг бошқа корхоналарга нисбатан аниқ ҳолатини аниқлаш ҳамда яхшилашнинг ички имкониятларини (резервларни) ахтариб топишдан иборат жараён, деб тушунилади.

Солиштириладиган таҳлилнинг бу қондасидан келиб чиқиб, унинг аниқ мақсади ва вазифаларини аниқлаш мумкин. Унинг вазифаси нимани, қачон ва қандай таҳлил қилишга қаратилган.

Солиштириладиган таҳлилнинг пировард мақсади корхоналар ва хўжалик фаолияти натижаларини солиштириш орқали уларнинг самарадорлигини ошириш, молиявий-хўжалик фаолиятини яхшилашнинг ички имкониятларини (резервларини) ахтариб топишдан иборатдир.

Бу умумий мақсад замирида бир қанча локал мақсадлар ҳам ётади:

— таҳлил қилинаётган корхоналарнинг (менинг корхонамнинг) бошқа корхоналар ўртасидаги тутган ўрнини аниқлаш;

— қайси иш тажрибалари ўзида (менинг корхонамда) яхши, ва бошқа корхоналарнинг қайси тажрибала-

рини ўртоқлашиб ўзига жорий қилиш лозимлигини билиб олиш;

— солиштириш орқали ўзининг ҳам англамаган ички имкониятларини ахтариб топиш;

— солиштириш жараёнида қайси омиллар қайси корхонага ижобий ва қайсисига салбий таъсир қилганлигини аниқлаб, ўз фаолиятини яхшилаш учун аниқ чора тадбирлар ишлаб чиқиш;

— охир-оқибатда «менинг корхонам» молиявий-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини оширишни таъминлаш, эркин рақобат ҳукм суриб турган шароитда ўз корхонасининг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш, тўловга қодирлик даражасини ошириш, иш ва бозор фаоллигини жадаллаштириш кабилардан иборатдир.

Солиштириладиган таҳлилнинг мазкур мақсадларида унинг роли ва вазифалари ҳам маълум даражада ўз ифодасини топади. Мазкур таҳлилнинг роли бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда иқтисодий таҳлилнинг умумий роли билан боғлиқ. Аммо баъзи хусусиятлари борки, бу бевосита корхоналарнинг ўз фаолиятида айрим тижорат сирининг сақланиб қолиши билан боғлиқдир. Шу туфайли бирор корхонанинг хўжалик фаолиятини солиштиришда дуч келган корхона билан солиштириб бўлмайди. Энди бир уюшмага, бирлашмага (ассоциацияга) кирган, мақсад ва вазифалари, жавобгарлиги, натижалари, манфаатдорлиги бир-бири билан яқин бўлган корхоналар хўжалик фаолияти солиштирилади.

Иқтисодий таҳлилнинг, айниқса, солиштириладиган таҳлилнинг вазифаси энг аввало, шу солиштириладиган корхоналар тизимини аниқлаш, уларнинг кўрсаткичларини солиштириш натижаларини оммалаштирадиган ва сир сифатида сақлайдиган жиҳатларини аниқ белгилаб беришдан иборатдир.

Солиштириладиган таҳлил методологиясини шакллантиришда ҳам иқтисодий таҳлил сингари диалектик ёндашилади. Демак, барча ходиса ва жараёнлар бир-бири билан ўзаро боғлиқликда ва доим ўзгаришда, деб қаралади. Бу эса солиштириладиган таҳлил жараёнида системали ёндашишни талаб қилади. Солиштириладиган таҳлилда системали ёндашишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

— таҳлил қилинаётган корхона ёки объект ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган корхоналар, объектлар тизимида, деб қаралади;

— мазкур корхонанинг (объектнинг) фаолиятидаги ижобий ўзгаришлар бошқаларнинг фаолиятидаги ижобий ўзгаришларга, салбий натижалар эса маълум даражада бошқаларнинг масъулиятсизлиги, шартномавий мажбуриятларни ўз-вақтида бажармаслиги каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деб қаралади;

— ўз навбатида мазкур корхонанинг (объектнинг) масъулиятсизлиги бошқа корхоналар (объектлар) фаолиятига ҳам салбий таъсир қилиши мумкин, деган тushунча инобатга олинади;

— бир корхонадаги яхши (ёмон) натижа, ижобий салбий) кўрсаткич бир қанча омилларга боғлиқ эканлиги эътироф этилади;

— солиштирилладиган таҳлилнинг мақсади ва вазифасига қараб бир кўрсаткич бир ҳолда натижа, иккинчи ҳолда омил ролини бажариши мумкин, деб қаралади;

— натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқлик бевосита (функционал) ва билвосита (стахостик) бўлишини инобатга олиб тегишли усуллардан тўғри фойдаланиш зарур бўлади.

Умуман иқтисодий таҳлилда, қисман солиштирилладиган таҳлилда системали ёндашиш лозимлигини исбот қилиш учун бир оддий мисол келтириш мумкин. Масалан, мулкдорнинг мақсади ўз фаолияти натижасида фойда олишдан иборатдир. Фараз қиламиз, у ишлаб чиқариш билан шуғулланади. У ўз мақсадига эришиш, яъни фойда олиш учун олдин жуда кўп харажат қилишига тўғри келади. Хом-ашё сотиб олади, меҳнатчи ёллайди, моддий техник таъминотни яратади. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш харажатини ташқил қилади. Натижада янги маҳсулот (товар) пайдо бўлади. Бу ҳам мулкдорнинг мақсадини тўлиқ қондирмайди. Товар ҳали фойда эмас. Ушбу жараёндан фойда олиш учун у товарни бозорда (харидорга) сотиши лозим. Бу ҳам яна сотиш билан боғлиқ харажатларни талаб қилади.

Шундай қилиб, товар барча харажатларни қоплайдиган қийматда сотилгандан кейин мулкдорнинг мақсадини амалга оширади, яъни пировардида фойда олади. Биргина шу мисолдан ҳам кўриниб турибдики, оддий

битта кўрсаткичга, яъни фойда олишга эришиш учун қанча бир-бирига боғлиқ жараёнлар содир бўлиши керак экан. Демак, фақат фойдани таҳлил қилганда ҳам уни алоҳида бошқа кўрсаткичлар ва жараёнларсиз қараб бўлмайди. Барча кўрсаткичлар ҳам бир-бири билан ўзаро алоқада ва боғлиқликда экан. Бу эса солиштириладиган таҳлилда системали ёндашишни тақозо қилади.

Солиштириладиган таҳлилнинг иқтисодиётни эркинлаштирган шароитда асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— солиштириладиган объектларнинг солиштирилиши мумкинлигини асослаш, яъни нимани солиштиришни белгилаш;

— солиштириш мезонлари ва кўрсаткичларини аниқлаш;

— қачон солиштиришни тўғри асослаш;

— қандай солиштириш усулларини аниқлаб бериш;

— солиштириш орқали у ёки бу кўрсаткич, хўжалик фаолиятининг умумий натижалари бўйича ҳар бир корхонанинг ўрнини аниқлаш;

— корхоналар фаолиятида ижобий ва салбий натижаларни, алоҳида жиҳатларни аниқлаш;

— салбий ҳолатларни бартараф қилиш йўлларини ишлаб чиқиш.

Ушбу вазифалар рўйхатини яна давом эттириш мумкин эди. Аммо нимани ва қачон таҳлил қилинишига қараб солиштириладиган таҳлилнинг вазифасини аниқ белгилаб олиш мумкин.

XIII.2. Солиштириладиган таҳлилнинг ўзига хос талаблари

Солиштириладиган таҳлил кўрсаткичларини шунчаки солиштириш учун эмас, балки уларни солиштириб тўғри хулоса чиқариш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун қилинади. Бу эса ўз навбатида нимани, қачон ва қандай солиштириш йўлларини ҳам билишни тақозо қилади. Масалан, деҳқончилик натижасини чорвачилик билан, ёки ёғ ишлаб чиқарувчи завод фаолиятининг натижасини шина ишлаб чиқарувчи завод фао-

лияти билан солиштириб бўлмайди. Агар вақт жиҳатидан қарайдиган бўлсак; 2000 йилнинг март ойини 1999 йилнинг январ ойи ёки ноябр ойи билан ҳам солиштириб бўлмайди. Март ойини март билан, апрел ойини апрел ойи билан солиштирилади. Агар қиймати бўйича оладиган бўлсак, ўтган йилги бир хил маҳсулот ҳажми бу йилги маҳсулот ҳажми билан ҳам солиштириш қийин. Нарх тез ўзгариб, инфляция жараёни давом этиб турганда, бундай солиштиришлар ҳам тўғри хулоса чиқариш учун асос бўлолмайди. Буларни солиштириш учун солиштириладиган баҳода ҳисоблаш лозим.

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, солиштириладиган таҳлилда энг аввало, нима нима билан солиштириш лозимлигини аниқлаб олиш керак экан. Масалан, маҳсулотни маҳсулот билан, меҳнат самарадорлигини меҳнат самарадорлиги билан, вақтни вақт билан, ҳажми ҳажм билан солиштириш мумкин. Солиштириладиган нарсалар бир-бирига ўхшаш, бир-бирини такрорлайдиган бир хил мазмунга ва ўлчамга эга бўлиши лозим.

Иккита бир хил корхона. Иккаласи ҳам сут ишлаб чиқаради. Уларнинг кўрсаткичларини бир-бирига солиштириш мумкин. Лекин кўрсаткичлар ҳам бир хил мазмунга эга бўлишлари шарт. Масалан, бир корхонанинг меҳнат унумдорлиги даражасини иккинчи корхонанинг асосий воситалари самарадорлиги билан солиштириб бўлмайди. Биринчи корхонанинг меҳнат унумдорлигини иккинчи корхонанинг ҳам фақат шу кўрсаткичигагина солиштириш мумкин.

Бир хил кўрсаткичларни ҳам қачон солиштиришни билиш лозим. Масалан, биринчи корхонанинг бир йиллик ўртача меҳнат унумдорлигини бошқа шунга ўхшаш корхона меҳнат унумдорлигининг бир чораклиги, ярим йиллик ва ҳатто тўққиз ойлик миқдорига ҳам солиштириб бўлмайди. Бир йиллик кўрсаткични шу кўрсаткичнинг бошқа бир йиллиги билан, бир чораклик бўлса, бошқа айнан шу кўрсаткичнинг шу чоракдаги миқдори билан солиштириш мумкин.

Солиштириладиган кўрсаткичнинг вақти айнан шу вақтга, ҳажми шундай ҳажмга ва мавсумийлиги ҳам шу мавсумга тўғри келиши керак. Мавсумийлиги, деганда ой, чорак, ярим йилликларнинг бир-бирига мослиги тушунилади. Масалан, ҳисоб йилидаги иккинчи чорак

натижаларини ўтган йилнинг биринчи ёки тўртинчи чораги натижаларига солиштириб бўлмайди. Фақат ўтган йилнинг ҳам биринчи чораги натижаларига солиштириш мумкин.

Кўриниб турибдики, солиштириладиган таҳлилда нимани ва қачон солиштиришни билиш ҳам унинг муҳим талабларидан бири экан.

Солиштириладиган таҳлилнинг яна бир талаби кўрсаткичларни қандай солиштириш мумкинлигини ҳам таъминлашдан иборатдир. Баъзан бир хил кўрсаткични бир-бирига мос даврларда ҳам солиштириб бўлмайди. Масалан, пойафзал фабрикасининг жорий йилдаги ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичнинг қийматини, шу кўрсаткичнинг ўтган даврдаги табиий бирлиги билан табиий бирлиги қийматини со- Фақат бир хил кўрсаткичнинг ўлчами ҳам бир хил бўлиши, улар бир-бирига тўғри келиши лозим. Унинг табиий бирлиги билан табиий бирлигининг қийматини солиштириш мумкин.

Амалиётда бир хил кўрсаткич бир хил ўлчамда ҳам бўлиши мумкин. Аммо уни ҳам кўр-кўрона солиштириб бўлмайди. Масалан, консерва ишлаб чиқарувчи завод ўтган йилда шунча шиша идишда, бу йил эса бунча шиша идишда маҳсулот ишлаб чиқарди, деган солиштиришдан хулоса чиқариш қийин. Шиша идишларнинг сифими ҳар хил бўлиши мумкин. Шу туфайли бундай ҳолларда шартли шиша идишлар ўлчами ишлатилади.

Маҳсулотнинг қийматини маълум бир даврларда солиштиришда, таъкидланганидек, солиштириладиган баҳода ифодалаш мақсадга мувофиқдир. Шу туфайли кўп кўрсаткичларни солиштиришда тўғри хулоса чиқариш учун аксарий ҳолларда уларнинг шартли ўлчовлари ҳам қўлланилади. Демак, солиштириладиган таҳлилда қандай солиштириш йўллари ҳам билиш муҳим аҳамиятга эга экан.

ХИ.3. Солиштириладиган таҳлилда ниманинг нима билан солиштирилишини аниқлаш

Ҳаётда қанча нарса, ҳодиса ва жараёнлар бўлса, солиштириладиган таҳлилда ҳам солиштириладиган нарсалар шунча кўп бўлади. Иқтисодий жараёнлар

устида иш олиб борадиган солиштириладиган таҳлилнинг ҳам солиштириладиган объекти иқтисодиётнинг қирралари сингари жуда кўпдир.

Корхонанинг фаолияти натижаси ёки унинг маълум қисмини ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳақиқат миқдори қуйидагилар билан солиштирилади:

- ўтган даврдаги кўрсаткичлар миқдори билан;
- режа (лойиҳа) кўрсаткичи билан;
- бошқа корхоналарнинг худди шундай кўрсаткичлари билан;
- тармоқ бўйича эришилган ўртача кўрсаткич билан;
- кўрсаткичларнинг эталон миқдори билан;
- стандарт талаблари билан;
- шартномадаги талаблар билан.

Кўришиб турибдики, солиштириладиган кўрсаткичнинг кўлами, сони ҳам жуда кўп экан. Ишни осонлаштириш мақсадида кўпгина тез ўзгармайдиган кўрсаткичлар миқдори (меъёрлар, стандартлар кабилар) компьютер хотирасига киритилиб қўйилса, ушбу жараён дастурланса, компьютер ўзи таҳлил қилиб фарқини чиқариб бериши мумкин.

ХIII.4. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ва уларга қўйиладиган талаблар

Солиштириладиган таҳлилда ҳам иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборот манбаларидан фойдаланилади. Лекин мазкур таҳлилда битта корхона ахборотлари билан чекланиб қолмайди, балки солиштиришга қанча корхона мўлжалланган бўлса, ҳаммасининг ахборот маълумотларидан фойдаланилади.

Ушбу таҳлилда ҳам асосий ахборотлар молиявий ҳисобот маълумотларидан олинади. Шунингдек, бизнес-режа, меъёр, ўртача кўрсаткичлар, стандарт кўрсаткичлари каби бир қанча маълумотлардан ҳам фойдаланилади. Бу ҳақда муаллифнинг «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигида бу масала батафсил ёритилган.

Энг муҳими солиштириладиган таҳлилда ахборотлар маълум талабларга жавоб бериши лозим. Чунки бир корхонада битта кўрсаткич қайси йўналишда, мазмунда ва ўлчамда бўлса иккинчи корхонадан олинадиган

кўрсаткич ҳам худди шу талабларга жавоб бериши лозим. Масалан «Турон» номли корxonанинг меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини шунга ўхшаш «Мақон» корxonасининг шундай кўрсаткичига солиштириш учун мазкур кўрсаткич иккала корxонада ҳам сотилган маҳсулотнинг ўртача ходимлар сонига нисбати билан ҳисобланган бўлиши лозим. Агар бирида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми олиниб, иккинчисида сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан аниқланса, ушбу кўрсаткичларнинг мазмуни бир-бирига тўғри келмайди ва бундай ҳолда солиштириш мумкин эмас.

Таъкидланганидек, ахборотлар ўлчами бўйича ҳам бир-бирига тўғри келиши керак. Масалан, «Турон» корxonасида сотилган маҳсулотнинг қийматида ва «Мақон» корxonасида табиий бирлигида (дон, жуфт, килограммлари) бир-бирига тўғри келиши лозим. Шунингдек, ҳар бир кўрсаткичнинг йўналиши ҳам тўғри келиши керак. Масалан, бир кўрсаткич ҳажмининг кўпайиши корxона фаолиятининг яхшиланаётганлигидан далолат берса (рентабеллик, меҳнат унумдорлиги, активлар самарадорлиги кабилар), иккинчи бир кўрсаткичнинг кўпайиши унинг ёмонлашганлигидан далолат беради (ҳаражатлар даражаси, маҳсулотнинг фойдалилиги, айланма маблағлар айланиш тезлигининг кўпайиши кабилар). Бундай кўрсаткичларни ҳам солиштириб бўлмайди. Мисол учун харажатлар ва рентабеллик даражаси икки корxонада ҳам бир хил, яъни 105% ўсди, деган кўрсаткич аниқланди. Аммо, бу икки корxонада аҳвол бир хил, деган хулосани бермайди. Худди шундай харажатлар ўсиш суръати ошса ҳам ҳали аҳвол ёмонлашди, деб хулоса қилиш учун эрта. Чунки харажатлар 6,0% ошган бўлиши мумкин, аммо унинг фойдаси 8% ошган бўлса, қилинган харажатлар тегишли самара берганлигидан далолат беради.

Шундай экан, солиштириладиган кўрсаткичларга жуда билимдонлик билан ёндашиш лозим. Акс ҳолда бу ҳолатдан тўғри хулоса чиқариш ўрнига нотўғри хулосага келиб қолиш ҳам мумкин. Нотўғри хулоса масалани тўғри ҳал қилиш, одилона қарор қабул қилиш учун асос ҳам бўлолмайди, унинг имконини ҳам бермайди. Шу туфайли бу ерда ҳам САҲТХОБ тамойилидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. (С — софлик,

АХ — ахборотлар ҳаққонийлиги, ТХ — тўғри хулоса ва
ОБ — одилона бошқарув).

Солиштириладиган таҳлилда ахборотларга қўйиладиган асосий талаблар шу таҳлилнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқмоғи лозим. Уни ўтказишдан асосий мақсад корхоналар рейтингини аниқлаш, ички имкониятларини ахтариб топиш кабилардан иборат. Шу туфайли ахборотларга қўйиладиган талаблар ҳам шу мақсадларни амалга оширишга қаратилган бўлмоғи лозим.

Шундай қилиб солиштириладиган таҳлилда ахборотларга қўйиладиган талаблар қуйидагича бўлиши мумкин:

- ахборотларнинг тўлиқ қамраб олиниши;
- уларнинг бир-бири билан солиштириш имкони бўлиши;
- аниқлиги ва ҳаққонийлиги;
- қулайлиги;
- ишончлилиги;
- мослашувчанлиги;
- тушунарлилиги кабилар.

Ахборотларнинг корхоналар хўжалик фаолиятини тўлиқ қамраб олиши таҳлилчи учун тўғри хулоса чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, корхона хўжалик фаолиятини ҳар томонлама тўлиқ ифода этиш ва унинг ҳамма соҳасини қамраб олиш учун 90 та кўрсаткич қўлланилиши кўзда тутилган. Аммо солиштириш учун 60 та кўрсаткичдан фойдаланиш мумкин. Бу ҳолда ахборотларни тўлиқ қамраб олиш даражаси 66,7% ни ташкил қилади:

$$\text{Ақд} = (\text{Ат} : \text{Аж}) \cdot 100 = (60 : 90) \cdot 100 = 66,7\%$$

Бунда Ақд — ахборотларни қамраб олиш даражаси;

Ат — ахборотлар (кўрсаткичлар) сони;

Аж — жами ахборотлар (кўрсаткичлар) сони.

Ушбу мисолимизда 90 та кўрсаткичдан 66,7% кўрсаткич солиштирилаётганлиги ва улар натижасида чиқариладиган хулоса маълум даражада ҳақиқатга яқинроқлиги билан ифодаланади. Ҳозирги шароитда ҳисобкитоб ишларида компьютерлардан фойдаланилмоқда. Бу эса солиштириладиган таҳлилда хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлардан тўлиқ фойдаланиш имкониятини яратмоқда.

Солиштириладиган таҳлилда қўлланилаётган барча кўрсаткичлар бир-бири билан солиштирилиши мумкин бўлмоғи лозим. Бунда ҳар бир кўрсаткич, таъкидланганидек, мазмуни, йўналиши ва ўлчами жиҳатидан бир-бирига тўғри келиши лозим. Аммо ҳар бир корхонада мутлақ (ахборотларда ифода этилган) ва нисбий (ҳисоблаб топилган) кўрсаткичлар бор. Солиштириш учун асосан ҳисоблаб топилган нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кўп кўрсаткичлар мазмуни, йўналиши ва улчами ҳам тўғри келиши мумкин. Лекин уларни бевосита солиштириб бўлмайди. Масалан, икки корхонада ҳам фойданинг умумий ҳажмини солиштиришга тўғри келмоқда. Уларнинг бирида мазкур кўрсаткич ҳажми икки баробар кўп бўлиши мумкин. Аммо бу ҳали тўғри хулоса чиқариш учун асос бўлолмайди. Чунки ушбу корхонада рентабеллик кўрсаткичи иккинчи корхонага нисбатан кам бўлиши мумкин. Шу туфайли кўрсаткичлар тизимининг солиштирилиши нуқтаи назардан икки гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ:

- солиштириладиган кўрсаткичлар;
- солиштирилиши мумкин бўлмаган кўрсаткичлар.

Солиштириладиган таҳлилда солиштириладиган кўрсаткичлар ҳиссаси қанча юқори бўлса шунча яхши. Унинг даражаси (Скд) солиштириладиган кўрсаткичларни (K_i) барча кўрсаткичларга (K_6) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$Скд = (K_i : K_6) \cdot 100$$

Масалан, биз таҳлил қилаётган 90 та умумий кўрсаткичнинг 72 таси солиштириладиган кўрсаткич бўлса, унинг даражаси 77,8% га тенг бўлади, яъни

$$[(72 : 90) \cdot 100 = 77,8\%]$$

Солиштириладиган таҳлилда ҳар бир кўрсаткич аниқ ва ҳаққоний бўлиши талаб қилинади. Умуман таҳлил қилинадиган кўрсаткичларнинг барчаси шу талабга жавоб бериши лозим. Акс ҳолда, қилинадиган хулоса, тўғри бўлмайди. Шу туфайли кўрсаткичларнинг аниқлик ва ҳаққонийлик коэффициенти (K_x)ни аниқлашга тўғри келади. Бу коэффициент аниқ кўрсаткичларни ($K_{ан}$) барча кўрсаткичларга (K_6) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$K_x = K_{ан} : K_6$$

Ушбу коэффициент бирга тенг бўлиши лозим: $K_x = 1$. Агар $K_x < 1$ бўлса ва у қанча «нол»га интилиб борса, ундан чиқариладиган хулоса шунча ноаниқ бўлади.

Солиштириладиган таҳлилда ҳар бир ишлатиладиган кўрсаткич қулай бўлиши лозим. Бу кўрсаткичнинг аниқланишида, ахборотларнинг мавжудлигида ўз ифодасини топади. Иқтисодий адабиётларда шундай кўрсаткичлар ҳам борки, уларни амалий жиҳатдан аниқлаш қийин, назарий жиҳатдан фақат тасаввур қилиш мумкин. Масалан, баъзи адабиётларда «Истеъмолнинг сифатлилик даражаси», «Кадрларнинг интеллектуал савияси» каби кўрсаткичлар ишлатилади. Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш, уларни қандайдир бир рақам билан ифодалаш учун махсус тадқиқот ўтказиш керак. Шу тўғрисида солиштириладиган таҳлилда мавжуд ахборотларда ифода этилган мутлақ ва улар асосида аниқланадиган нисбий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ва етарли.

Ҳаётда ишлатиладиган барча кўрсаткичлар, айниқса, иқтисодий ва солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар, энг аввало, ишончли бўлиши лозим. Ишончли кўрсаткичгина, ишончли хулоса чиқариш учун асос бўлади. Ишончли хулоса ишончли тадбир ишлаб чиқишни таъминлайди. Бу эса корхона молиявий-ҳўжалик фаолияти самарадорлигини оширишнинг энг асосий ва ишончли омилларидан биридир.

Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар мослашувчан бўлиши лозим, яъни улар доимий бўлиши билан бирга амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг боришини ҳам ўзида ифода этмоғи лозим. Масалан, режали иқтисодиёт шароитида корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига катта эътибор берилар эди. Рентабеллик кўрсаткичи ҳам фойданинг шу кўрсаткич ҳажмига нисбати билан аниқланар эди. Эндиликда асосий эътибор сотилган маҳсулотга қаратилмоқда. Бу шароитда ҳам рентабеллик кўрсаткичи сақланиб қолди. Лекин у фойдани ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига эмас, балки сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан ҳисобланадиган бўлди. Бу мазкур рентабеллик кўрсаткичининг мослашувчанлигидан далолат беради.

Солиштириладиган таҳлилда ҳам бошқа таҳлил шакллари сингари кўрсаткичлар мутахассисларга, мулк-

дорларга, инвесторларга тушунарли бўлиши лозим. Мавҳум кўрсаткичлардан аниқ хулоса чиқариш қийин.

Хулоса қилиб айтганда, солиштириладиган таҳлилнинг ўзига хос хусусиятга эгаллиги, ундаги ахборотларнинг ҳам, уларга қўйиладиган талабларнинг ҳам хослигини таъминлашни тақозо қилар экан.

ХIII.5. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими

Солиштириладиган таҳлилда иккита ва ундан кўп бўлган бир-бирига ўхшаш хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти солиштирилади. Солиштиришдан мақсад:

— қайси корхона фаолиятида ижобий натижага эришилганлиги ва қайсисининг фаолияти салбий натижа билан яқунлаганлигини аниқлаш;

— ижобий, самарали ишларни бошқа турдош корхоналар фаолиятига жорий қилиш;

— салбий таъсир қилувчи омилларни бартараф қилиш;

— ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш кабилардан иборат.

Корхоналар фаолияти солиштирилганда асосан кўрсаткичларга таянилади. Солиштириш жараёнида:

— битта таҳлил қилинаётган кўрсаткич;

— умумлашган кўрсаткич;

— кўрсаткичлар тизими;

— комплекс кўрсаткич миқдорларни солиштирилади.

Корхоналар фаолияти натижаларини солиштирганда битта кўрсаткичдан фойдаланиш жуда қулай. Унинг миқдорига қараб қайси яхши ёки ёмон деган хулосага жуда осонгина келиш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги даражасини олайлик. Ушбу кўрсаткич бўйича 10 та корхона солиштирилаётган бўлса, шу кўрсаткич миқдорининг юқорилигига қараб у олдинги ўриндан пастга қараб жойлаштирилади ва қайси энг кичик миқдорга эга бўлса, ушбу корхона ўнинчи ўринда эканлиги аниқланади.

Аммо хўжалик фаолияти фақат битта кўрсаткич билан чекланиб қолмайди. Уларни солиштиришда хўжа-

лик фаолиятининг у ёки бу жиҳатини тўлиқ ифода эта-
диган кўрсаткичлардан фойдаланмоқ лозим. Бу учун
одатда умумлашган кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ҳозирги пайтда корхоналар хўжалик фаолиятининг
асосий негизини унинг иқтисодий салоҳиятидан самара-
ли фойдаланиш ташкил қилади. Унинг умумлашган
кўрсаткичи сифатида иқтисодий салоҳият рентабеллиги-
ни (Иср) олиш мумкин. Ушбу кўрсаткич корхонанинг
соф фойдасини (Ф) иқтисодий салоҳият йиғиндисига
бўлиш йўли билан аниқланади:

$$\text{Иср} = \frac{\text{Ф}}{\text{Ав} + \text{Нф} + \text{Ам} + \text{Мс}}$$

Бунда: Ав — асосий воситаларнинг ўртача қиймати;
Нф — номоддий фаолларнинг ўртача қиймати;
Ам — айланма маблағларнинг ўртача қиймати;
Мс — меҳнат салоҳиятининг ўртача қиймати.

Мазкур кўрсаткич корхонанинг иқтисодий салоҳия-
ти қандай фойда бераётганлиги ёки рентабеллик да-
ражаси қандайлигини кўрсатади. Унинг миқдори кор-
хона фаолиятининг асосий қисмини умумлаштирган ҳол-
да ифодалайди. Шу туфайли мазкур кўрсаткични со-
лиштириш орқали қайси корхона яхши натижага эриш-
моқда ва қайсиси орқада қолмоқда, деган хулосани қи-
лиш мумкин. Бунда ҳам ўнта корхона хўжалик фаолия-
ти натижалари солиштирилаётган бўлса, уларнинг ўрни-
ни ҳам биринчидан ўнинчигача аниқлаб, корхоналарни
тегишли ўринларга жойлаштириш мумкин.

Аммо умумлашган кўрсаткичлар ҳам корхона хўжа-
лик фаолиятининг у ёки бу жиҳатини ифодалайди. Уни
батафсил ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фой-
даланилади.

Ҳозирги пайтда корхона хўжалик фаолиятини ифо-
даловчи кўрсаткичлар тизими асосан молиявий коэффи-
циентларда ифодаланмоқда. Хўжалик фаолиятини ифо-
далаш учун мазкур коэффициентларнинг сони бошқа
иқтисодий кўрсаткичлар билан бирга қўшиб ҳисоблан-
са юздан ортиқни ташкил қилади.

Кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишнинг афзал-
ликлари:

— корхона хўжалик фаолиятининг ҳамма жабҳасини
бир вақтнинг ўзида қамраб олади;

— таҳлилчига бир корхона фаолияти юзасидан атрофлича хулоса чиқариш имконини беради.

Аммо, шунинг эътирофи этиш керакки, солиштирилмайдиган таҳлилда кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишнинг маълум камчиликлари ҳам йўқ эмас:

— кўрсаткичларнинг кўплиги солиштириладиган қайси корхона яхши ёки ёмон эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришни қийинлаштиради, чунки у бир гуруҳ кўрсаткичлар бўйича бир корхона яхши натижага эришган бўлса, иккинчи бир гуруҳ кўрсаткичлар бўйича бошқа корхона яхши натижага эришган бўлиши мумкин. Бу ҳолда яхши корхонани аниқлаш имкони бўлмайди;

— кўрсаткичлар тизимини қўшиб яхлит ҳолатга келтириш имконини ҳам бермайди, чунки улар турли йўналишларга эга. Бир кўрсаткичнинг кўпайиши корхона фаолиятини баҳолашда ижобий бўлса, иккинчи бир кўрсаткичнинг кўпайиши корхона фаолиятининг ёмонлашганлигидан далолат бериши мумкин;

— кўрсаткичларни қўшимча ҳисоб-китобларсиз қўшиб ҳам бўлмайди, чунки улар турли ўлчамларга эга бўлиши мумкин.

Масалан, меҳнат унумдорлиги сўм билан ўлчанса, маҳсулотнинг ўзгариш суръати фоида ва ҳ. к.

Шу туфайли ушбу камчиликларни бартараф қилиш учун иқтисодий таҳлилда комплекс кўрсаткичларнинг миқдорини солиштириш йўллари ишлаб чиқилган. Бу ҳақда муаллифнинг «Иқтисодий таҳлил назарияси»га бағишланган дарсликнинг «Комплекс таҳлил методологияси» бобида ушбу масалага тўлиқ жавоб бор.

ХIII.6. Солиштирилмайдиган таҳлилда ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш йўллари

Ҳақиқатни билиш йўли солиштиришдир. Ҳамма нарса солиштирилгандагина ўз баҳосига эга бўлади. Катта ва кичик, узун ва калта, яхши ва ёмон, оғир ва енгил, дўст ва душман, доно ва аҳмоқ, мураккаб ва содда ва ҳ. к. Ушбу тушунчалар рўйхатини исталганча давом эттириш мумкин. Энг муҳими буларнинг ҳаммаси бир-бирига нисбатан олинган нисбий тушунчалардир. Айни шу нисбий тушунчалар кузатувчининг (таҳлилчининг) хулосасини ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Солиштириш орқали ички имкониятлар қандай топилади, деган савол ушбу ишнинг бош масаласидир. Деярли ҳамма кўрсаткичлар бўйича уларнинг меъёрини белгилловчи миқдор бўлиши керак. Чунки режали иқтисодиёт шароитида кўрсаткичларнинг ҳақиқий миқдори режага солиштирилар эди. Энди эса режа ҳам олдингидек қонуний аҳамиятга эга эмас. Шунингдек, режанинг ўзи ҳам маълум меъёрга асосланиши лозим.

Аммо ҳозирги пайтда кўп кўрсаткичларнинг меъёри ишлаб чиқилмаган. Шу туфайли ҳозирги ҳақиқий эришган натижа ўтган давр кўрсаткичларига ва бошқа корхона кўрсаткичларига солиштирилади. Ўтган давр кўрсаткичларига кўр-кўрона солиштириб бўлмайди. Чунки ўтган йилги баҳо билан бу йилги баҳо ўртасида кескин фарқ бўлиши мумкин. Шу туфайли тўғри ҳулоса чиқариш учун солиштириладиган кўрсаткичнинг натурал миқдорини ёки солиштириладиган баҳода ифодаланган қийматини олиш мақсадга мувофиқдир.

Солиштириш натижасида ички имкониятларни ахтариб топиш учун бир қанча мисолларни келтирамиз. Масалан, корхона ишга тушди ва фаолият кўрсатмоқда. Унинг ишлаб чиқариш қуввати меъёр бўйича бир йилда 10,0 миллион жуфт пойафзал ишлаб чиқаришдан иборатдир. Аммо у жорий йилда 7,5 миллион жуфт ишлаб чиқди. Унинг ишлаб чиқариш қуввати 75% фойдаланилди. Агар тўлиқ қувват билан ишлаш учун мазкур корхонанинг яна 25% имконияти бор.

Таҳлилнинг вазифаси ана шу 25% имконият нима учун фойдаланилмаганлигининг сабабларини аниқлаб, уларни бартараф қилиш йўллариини ишлаб чиқишдан иборатдир. Тўлиқ қувват билан ишламаганлигига қандай сабаблар (омиллар) таъсир қилган бўлиши мумкин? Бундай омилларга қуйидагиларни киритса бўлади:

- хом-ашёнинг ўз вақтида етказилиб берилмаганлиги;
 - корхонанинг эҳтиёт қисмлар етишмаслиги туфайли узоқ вақт таъмирлаш учун тўхтаб турганлиги;
 - мутахассисларнинг талаб даражасида малакага эга эмаслиги;
 - газ, электр қуввати, сув каби коммунал хизматининг узулишлари;
 - технологиянинг талаб даражада эмаслиги ва
- ҳ. к.

Таҳлилий ушбу камчиликларни аниқлаб, уни баргараф қилиш йўлларини ишлаб чиқади. Ана шу жараёнда мавжуд ички имкониятлар ахтариб топилади ва ишга солинади.

Солиштириладиган таҳлил орқали ички имкониятларни ахтариб топишнинг яна бир йўли омилли таҳлилинг анъанавий усулларидан фойдаланишдир. Масалан, иккита корхонада иқтисодий салоҳият рентабеллиги солиштирилмоқда. Биринчи корхонани шартли равишда «Турон», иккинчи корхонани «Макон» деб атаймиз. «Турон» корхонасида «Макон» корхонасига нисбатан таҳлил қилиб солиштириладиган кўрсаткич, яъни корхона иқтисодий салоҳиятининг рентабеллиги 16% кўп. Бу нима эвазига эришилган ёки «Макон» корхонасида нималар сабаб бўлганки, унда таҳлил қилинадиган кўрсаткичнинг ҳажми 16% га кам. Бу учун корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигини ифодаловчи кўрсаткичларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва ҳисоблаб топиш мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг тадқиқотлар кўрсатдики, корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигига (Иср) таъсир этувчи омилларга, уларнинг математик ифодасидан келиб чиқадиган бўлса, қуйидагилар кирди:

- асосий воситалар рентабеллиги (Авр);
- меҳнатнинг қуролланганлик даражаси (Мҳд);
- номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлиги (Нфмс);
- номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилиши (Амнф);
- айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги ҳиссаси (Исам).

Натижа ва келтирилган омиллар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$\text{Иср} = \text{Авр} \cdot \text{Мҳд} \cdot \text{Нфмс} \cdot \text{Амнф} \cdot \text{Исам};$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигига бешта омил таъсир қилар экан. Уларнинг таъсирини иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган фарқли, занжирли алмаштириш, индекс каби усуллар билан аниқлаш мумкин. Бу ҳақда «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигининг «Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар» номли бобида батафсил ёритилган.

Солиштириладиган таҳлилда омилли таҳлил усуллари-
ридан фойдаланиб, ички имкониятларни ахтариб топиш
йўлларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу
ини амалга ошириш учун корxonанинг ҳисоботларига
асосан кейинги бетдаги жадвални тузишни тавсия қи-
ламиз.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики,
таҳлил қилинаётган иккита корхона бўйича ҳажм кўр-
саткичлари «Макон» корхонасида анча яхшидир, чунки
таҳлил қилинаётган олти кўрсаткичдан тўрттасининг
ҳажми мазкур корхонада юқори. «Турон» корхонасида
эса атига иккита кўрсаткич бўйича ҳажми баланд.
Аmmo ҳажм кўрсаткичлари билан корxonалар фаолия-
тини солиштириб бирорта аниқ хулосага келиш қийин.
Шу туфайли ҳақиқий аҳволни билиш ва кўрсаткичлар-
ни солиштириш учун нисбий кўрсаткичлардан фойда-
ланиш мақсадга мувофиқдир.

Нисбий кўрсаткичлар ҳажми билан хулоса қилина-
диган бўлса, иқтисодий салоҳият рентабеллиги «Турон»
корхонасида «Макон» корхонасига нисбатан 0,38 банд
фоизга кўп. Шунингдек олти нисбий кўрсаткичнинг
тўрттасида «Турон»да, «Макон»га нисбатан (мазкур
корхонада фақат иккита кўрсаткичда юқори) яхши на-
тижага эришилган.

Нисбий кўрсаткичларни солиштириш натижасида
умумий хулосага келиш мумкин, яъни мазкур ҳолатда
«Турон» корхонасида аҳвол бирмунча яхши. Чунки
умумлашган натижа кўрсаткичи ҳам ва яна учта нисбий
кўрсаткич бўйича ҳам солиштирилади «Макон» кор-
хонасига нисбатан кўрсаткичлар миқдори юқори. Бироқ,
солиштириладиган таҳлилнинг вазифаси ушбу хулоса
билан тугамайди. Энг муҳими, унинг вазифаси шу икки
корхонада аҳволни яхшилаш учун қандай ички имко-
ниятлар борлигини аниқлашдан иборатдир.

«Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабел-
лиги «Турон» корхонасига нисбатан 0,38% кам. Бу ин-
данинг эвазига содир бўлганлигини аниқлаш лозим. Бу
учун иқтисодий таҳлилнинг занжирли алмаштириш
усулларидан фойдаланиш йўлларини тавсия қиламиз.

Макон корхонасида иқтисодий салоҳият рентабелли-
гининг 0,38% га кам бўлиши бир қанча омиллар таъси-
рида рўй берган.

1. Асосий воситалар рентабеллигининг «Макон» кор-

хонасида «Турон»га нисбатан 0,434% камлиги таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг миқдорини 0,21% га камайтирган.

$$[(3,155 \cdot 2,249 \cdot 27,693 \cdot 0,0286 \cdot 0,237) - 1,77 = \\ = 1,56 - 1,77 = -0,31\%].$$

Демак, «Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллигини оширишнинг биринчи имконияти (резерви) асосий воситалар рентабеллигини ошириш чорасини кўришдан иборат экан.

2. «Макон» корхонасида «Турон» корхонасига нисбатан меҳнатнинг қуролланганлик даражаси ҳам 0,425 коэффициентга кам. Бу ҳам таҳлил қилинаётган натижа кўрсаткичини 0,30% га камайтириб юборишга сабаб бўлган.

«Макон» корхонасида иқтисодий салоҳиятни оширишнинг иккинчи ички имконияти корхонада меҳнатнинг қуролланганлик даражасини оширишдан иборат экан.

3. Номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлик даражаси ҳам «Макон» корхонасида «Турон» корхонасига нисбатан 1,004 коэффициентга кам бўлган. Бу ҳам иқтисодий салоҳият рентабеллиги 0,04% га камайиб кетишига сабаб бўлган.

$$[(3,155 \cdot 1,824 \cdot 26,689 \cdot 0,0286 \cdot 0,277) - 1,26 = \\ = 1,22 - 1,26 = -0,04\%]$$

«Макон» корхонасининг иқтисодий салоҳият рентабеллигини оширишдаги навбатдаги ички имконияти номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланиш даражасини оширишдан иборат экан.

4. «Макон» корхонаси номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилишини бирмунча яхшилаган. Натижада «Турон» корхонасига нисбатан иқтисодий салоҳият рентабеллигининг 0,04% га ошишига эришилган.

$$[(3,155 \cdot 1,824 \cdot 26,689 \cdot 0,0295 \cdot 0,277) - 1,22 = \\ = 1,26 - 1,22 = +0,04\%]$$

Мазкур омил «Макон» корхонаси учун ижобий натижа берган.

5. Айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги коэффициенти ҳам «Макон» корхонасида «Ту-

**Сөлештирилмадиган таҳлилда қўлланиладиган корхонанинг
иқтисодий салоҳияти рентабеллиги билан боғлиқ кўрсаткичлар
ҳисоб-китоби**

№	Кўрсаткичлар	Корхоналар		Қайси-юқори	
		«Макон»	«Турон»	«Макон»	«Турон»
1	2	3	4	5	6

Ҳажм кўрсаткичлари

1.	Соф фойда, минг сўм	2998,3	2361,5	+ 636,8	—
2.	Асосий воситаларнинг ўрта- ча йиллик қиймати, минг сўм	83541,3	74851,9	+ 8689,4	—
3.	Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	46785,7	52141,5	—	+ 5355,8
4.	Номоддий фаолларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	1341,2	1537,4	—	+ 196,2
5.	Меҳнат салоҳиятининг ўрта- ча йиллик қиймати, минг сўм	37141,5	41031,6	—	+ 3890,1
6.	Иқтисодий салоҳиятнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм (2қ+3қ+4қ+5қ)	168809,7	169562,1	—	+ 752,4

Нисбий кўрсаткичлар

7.	Асосий воситалар рентабеллиги, % (1қ : 2қ · 100)	3,589	3,155	+ 0,434	—
8.	Меҳнатнинг қуролланганлик даражаси коэффициенти (2қ : 5қ)	2,249	1,824	+ 0,425	—

1	2	3	4	5	6
9.	Номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлик коэффициенти (5қ : 4қ)	27,693	26,689	±1,004	—
10.	Номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилиш коэффициенти (4қ : 3қ)	0,0286	0,0295	—	±0,0009
11.	Айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги таркибий коэффициенти (3қ : 6қ)	0,277	0,308	—	0,031
12.	Иқтисодий салоҳият рентабеллиги, % (1қ : 6қ · 100)	1,77	1,39	±0,38	—

рон» корхонасига нисбатан 0,031 коэффициентга ошган. Бу омил натижасида «Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллиги 0,13% га ошган.

$$1,39 - 1,26 = -0,13\%$$

«Макон» корхонаси «Турон» корхонасига нисбатан учта омил бўйича паст натижага эришган, иккита омил бўйича юқори кўрсаткични қўлга киритган. Натижада иқтисодий салоҳият рентабеллиги «Макон» корхонасида «Турон»га нисбатан 0,38% кам бўлишига олиб келинган. Бу кўрсаткич барча омиллар таъсирининг йиғиндисига тенг бўлиши керак.

$$-0,21 - 0,30 - 0,04 + 0,04 + 0,13 = -0,38\%$$

Агар «Макон» корхонасида ҳам учта бошланғич омилларининг даражаси ҳеч бўлмаганда «Турон» корхонаси даражасида бўлганда эди «Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллиги яна 0,55% га ($0,21 + 0,30 + 0,04$) ошган бўлур эди. У ҳолда унинг ҳақиқий даражаси 1,39% эмас, балки 1,94% ни ($1,30 + 0,55$) ташкил қилган бўлур эди. У ҳолда «Турон» корхонасига нисбатан рентабеллик даражаси 0,17% га ($1,94 - 1,77$) кўп бўлган бўлур эди.

Демак, «Макон» корхонаси раҳбарияти, менежер ва мулк эгалари аниқланган ички имкониятларни ишга солиш чора-тадбирларини кўриши лозим экан, деган хулоса қилиш мумкин.

Солиштириладиган таҳлилнинг қулайлиги шундаки, таҳлил қилинаётган корхоналар қандай натижага эришишдан қатъи назар, улардаги ички имкониятларни ахтариб топиш имконини беради. Бизнинг мисолимизда «Турон» корхонаси солиштирилаётган «Макон» корхонасига нисбатан 0,38% юқори рентабелликка эришган. Аммо «Макон» корхонасига нисбатан номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилиш коэффициенти 0,0009га ва айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги таркибий коэффициенти 0,031 га кам. Агар «Турон» корхонаси ушбу кўрсаткичларни ҳеч бўлмаганда «Макон» корхонаси даражасида ушлаб турганда эди, «Турон» корхонасининг иқтисодий салоҳияти рентабеллиги яна, мос равишда, шу икки омил натижасида 0,04% ва 0,13% га ошган бўлур эди. У ҳолда «Турон» корхонасининг иқтисодий салоҳияти рента-

беллиги 1,77% эмас, балки 1,94% ни $(1,77+0,04+0,13)$ ташкил қилган бўлур эди.

Кўриниб турибдики, агар икки корхонада ҳам ички омиллар ишга солинганда эди, уларнинг иккаласида ҳам рентабеллик даражаси 1,94% ни ташкил қилган бўлур эди. «Турон» корхонасида ички имкониятларни ишга солиб иқтисодий салоҳият рентабеллигини 0,17% га $(1,94-1,77)$, «Макон» корхонасида эса 0,55% га $(1,94-1,39)$ ошириш мумкин эди. Мазкур корхоналарда ички имкониятлар билан қўшиб ҳисобланганда, таҳлил қилинган даврда, иқтисодий салоҳият рентабеллиги максимал миқдорни 1,94% ни ташкил қилиши аниқ бўлди.

«Турон» ҳамда «Макон» корхонаси бир-бири билан тажриба алмашишлари лозим. «Турон» корхонаси номоддий фаолларининг айланма маблағлардаги таркибий тузилиши ва айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги таркибий коэффициентларини ошириш йўллари «Макон» корхонасидан ўрганиб олиши лозим. «Макон» корхонаси ҳам ўз навбатида «Турон» корхонасининг асосий воситалар рентабеллигини кўпайтириш йўллари, меҳнатнинг қуролланганлик даражасини ошириш усуллари, номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланишини яхшилаш механизмларини ўз фаолиятига жорий қилиши мақсадга мувофиқ.

Демак, солиштириладиган таҳлилнинг имконияти иқтисодий таҳлилнинг бошқа шакллариغا нисбатан ўзига хос ва кенг эканлигига амин бўлди.

ХШ.7. Солиштириладиган таҳлилни ташкиллаштириш

Солиштириладиган таҳлил иқтисодий таҳлилнинг бошқа шакллариغا нисбатан ўзига хос хусусиятга эга. Шу туфайли уни ташкиллаштириш ҳам маълум даражада фарқ қилади. Чунки иқтисодий таҳлил битта корхонада ўтказилса, солиштириладиган таҳлил бир неча корхоналар ёки корхоналараро тарзда ўтказилади.

Иқтисодий таҳлилда бир корхона тўғрисида маълумотлар тўпланиши керак бўлса, мазкур таҳлилда бир қанча солиштириладиган корхоналар тўғрисидаги маъ-

лумотлар тўлланади. Иқтисодий таҳлилда таҳлил қилувчи манфаати битта таҳлил қилмаётган объектга қаратилган бўлса, солиштириладиган таҳлилда объект қанча бўлса ундан манфаатдор шахслар сони ҳам шунга мос равишда, кўпаяди. Хуллас, солиштириладиган таҳлилни амалга ошириш, уни ташкиллаштириш ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

Режали иқтисодиёт шароитида солиштириладиган таҳлилни асосан йирик бирлашмалар, вазирликлар каби юқори ташкилотлар ўтказар эди. Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида асосий эътибор корхонага қаратилмоқда. Шу туфайли солиштириладиган таҳлил ҳам корхоналарда ўтказилади.

Демак, бозор муносабатлари шароитида солиштириладиган таҳлил асосан учта бўғинда ўтказилади:

- макро даражада (вазирликлар, концерн, корпорация, йирик бирлашмалараро);

- ўрта бўғинда (бирлашмалар, корхоналараро, уюшмаларда унга кирган хўжалик юритувчи субъектлараро ва ҳ. к.);

- микро даражада (корхоналарда ички бўлинмалари бўйича, корхоналараро).

Ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва иш бажариш жараёнида уларнинг самарадорлигини ошириш бўйича жуда кўп ички имкониятлар борки, улар кўп капитал маблағ талаб қилмасдан юқори натижа бериши мумкин. Бундай тадбирлардан бири солиштириладиган таҳлилни жорий қилишдир.

Юқорида гувоҳ бўлганимиздек, таҳлил қилинган икки корхона («Турон» ва «Макон») ўз ички имкониятларини ишга солса; уларда ҳам ҳали фойдаланилмаган қанча имконият мавжудлигини аниқ мисолларда кўриб чиқдик. Бу биргина рентабеллик кўрсаткичи ва унга боғлиқ омиллар мисолида кўрилди. Лекин корхона фаолиятида бундай ўнлаб кўрсаткичлар, юзлаб омиллар борки, уларни ўрганиш албатта ички имкониятларни топиш йўллари кўрсатиб беради. Бироқ бунга эришиш учун солиштириладиган таҳлилни тўғри ташкил қилиш зарур.

Энг аввало, солиштириладиган таҳлилни ким ўтказиши керак, деган саволга жавоб топиш лозим. Фикримизча, бу таҳлил ҳам иқтисодий таҳлил сингари бир гуруҳ мутахассислар томонидан, яъни бухгалтерлар,

иқтисодчи ва менеджерлар томонидан ўтказилиши мақсадга мувофиқ. Чунки бухгалтерда ҳамма ахборот маълумотлари мавжуд, иқтисодчи корхона иқтисодиёти ва истиқолининг яхши билимдони, менежер эса бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга ошириш учун масъул шахс.

Мазкур гуруҳ энг аввало, солиштириладиган таҳлил объектини аниқлайди ва унда қайси кўрсаткичларни қандай ва қачон солиштиришини белгилаб олади. Масалан, «Турон» корхонаси мутахассислари ўз фаолияти самарадорлигини ошириш учун юқори натижага эришган қайси турдош корхонага солиштиришини олдиндан белгилаб олиши, имкони борича шу тўғрисида тегишли шартнома билан расмийлаштириб қўйиши мақсадга мувофиқдир. Чунки кўп солиштириладиган бир хил корхоналар битта уюшмага ёки битта вазирликка қарамаслиги мумкин. Бунга мисол қилиб ип йигирув фабрикаларини олиш ҳам мумкин. Булар жумласига хусусий, жамоа, қўшма, акциядорлик жамиятлари каби хўжалик юритувчи субъектларни киритиш мумкин.

Солиштириладиган таҳлилда солиштириладиган кўрсаткичларни олдиндан келишиб, уларни бир хил мазмун, ўлчам ва йўналишга келтириб олиш лозим.

Ҳозирги пайтда ҳам бир корхонанинг умумий рейтинги аниқланмоқда. Солиштириладиган таҳлилда айнан шу кўрсаткичларни асос қилиб олиш ҳам мумкин. Бу корхоналар хўжалик фаолиятига системали, комплекс ва методологик жиҳатдан бир хил ёндашишни таъминлайди.

Солиштириладиган таҳлилни бошлашдан олдин унинг аниқ режаси тузиб олинади. Унда:

— корхоналарнинг қайси кўрсаткичлари солиштирилиши;

— солиштириладиган таҳлилда кимлар иштирок этиши;

— кўрсаткичлар бўйича қайси даврлар олиниши;

— солиштирилганда қандай усуллар қўлланилиши;

— ички имкониятларни (резервларни) қайси кўрсаткичлар бўйича аниқланиши;

— натижа кўрсаткичларига таъсир этувчи қайси омиллар олиниши;

— аниқланган ички имкониятларни ишга солишда

кимлар масъул бўлиши каби ҳолатлар ўз ифодасини топади.

Мазкур режа солиштириладиган корхоналарнинг ҳаммасида бўлиши лозим. Қелишилган вақтга барча мутасадди кишилар ўз корхонаси бўйича тегишли материалларни тайёрлайди ва тегишли тартибда қайта ишлаш учун гуруҳга топширади.

Солиштириладиган таҳлил натижасида корхонанинг самарадорлигини ошириш учун тегишли тадбир ишлаб чиқилади. Тадбирлар моҳияти жиҳатидан уч гуруҳга бўлиниши мумкин:

1. Корхонанинг ўзи амалга ошириши мумкин бўлган тадбирлар киради. Чунки, Ўзбекистонда давлат бош топилади ва ишга тушурилади.

2. Корхонанинг ҳамкорлари амалга оширадиган тадбирлар. Буларга турдош корхоналар, бошқа иқтисодий муносабат қилувчи корхоналар, банк, молия, статистика, солиқ идоралари кабиларга боғлиқ тадбирлар киради.

3. Давлатимиз томонидан амалга ошириладиган тадбирлар. Буларга молия, солиқ, бюджет каби иқтисодий, ижтимоий, снёсий ва ҳуқуқий таъминот билан боғлиқ тадбирлар киради. Чунки Ўзбекистонда давлат бош ислоҳотчи ролини ўйнамоқда. Бу эса давлатнинг тегишли шароит яратиб беришини тақозо қилади.

Шундай қилиб, солиштириладиган таҳлил натижаси фақат қорхоналар даражасида эмас, балки бутун давлат миқёсидаги муаммоларнинг аниқланиши ва ечимининг топилишига сабаб бўлади.

Солиштириладиган таҳлилнинг натижаси бўйича ушбу тадбирга мутасадди гуруҳнинг ҳисоботи (маълумотномаси) ёзилади. Бу уч қисмдан иборат бўлади:

1. **Жадвал қисми.** Унда корхоналарнинг солиштириладиган кўрсаткичлари ва улардаги фарқлар аниқланади. Ҳар бир кўрсаткичга таъсир этувчи омилларнинг (агар уларни аниқлаш мумкин бўлса) ҳисоб-китоби келтирилади.

2. **Хулоса қисми.** Унда қайси корхона қайси кўрсаткичлар бўйича юқори ва қайси корхона паст натижаларга эришгани ҳамда уларнинг сабаблари кўрсатиб берилади. Қаерларда мавжуд ички имкониятлар ишга солинмай қолганлиги кўрсатилади.

3. Тадбир қисми. Унда солиштирилган корхоналар хўжалик фаолиятининг самарадорлигини ошириш, уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш учун кимлар нима-лар қилиши лозимлиги аниқ кўрсатилади.

Бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда ишлаётган жуда кўп корхона раҳбарлари ўз фаолияти натижаларини сир сақлайдилар ва албатта, ҳамма кўрсаткичлар сир сақланиши керак, деб тушунадилар. Ҳақиқатда эса қайси кўрсаткичлар сир сақланиши керак, қайсилари кенг оммага етказилиши мумкинлигини билиш лозим. Чунки корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти қанча яхши, унинг рейтинги қанча баланд бўлса, эркин иқтисодиёт шароитида бундай корхоналар билан турли йўналишда ҳамкорлик қилишга, ҳатто инвестицияни жалб қилишга ҳам хайрихоҳлар кўпайиб қолади. Ривожланган мамлакатларда корхона рейтингини ошириш, инвестицияни ўзига жалб қилиш мақсадида реклама учун жуда кўп харажат қилинади. Демак, корхонанинг ҳамма кўрсаткичи унинг тижорат сирини эмас, балки уларнинг кўп қисми очиқ эълон қилиниши лозим бўлган кўрсаткичлардир. Уларни яшириш эмас, балки кўз-кўз қилишга тўғри келади.

Фикримизча, молиявий таҳлилда қўлланиладиган аксарият кўрсаткичларни оммалаштириш мумкин. Чунки молиявий ҳисобот турли ташкилотларга топширилади, тафтиш қилинади, аудиторлар текшируви ўтказилади. Бироқ, бошқарув таҳлили ҳамда омилли таҳлилдаги айрим кўрсаткичлар ва жиҳатлар сир сақланса мақсадга мувофиқ. Кўпинча сир сақланадиган нарсалар улардаги «Нау-Хау», технология жараёнлари, бошқарувдаги ўзига хос амалий усуллар кабилар бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1990.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Норхоналар тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Кооперация тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Ижара тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Монополистик фаолиятдан чиқариш тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 2000.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлар тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1992.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1992.
12. Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
13. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
14. Ўзбекистон Республикаси «Чет эл инвесторлари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1995.
15. Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1994.
16. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодекси. — Т., «Ўзбекистон», 1995.
17. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1996.
18. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
19. Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1996.

20. Ўзбекистон Республикасининг «Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1997.

21. Ўзбекистоннинг янги қонунлари (тўпламлар). I — 17-тўплам. — Т., «Адолат».

22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши. 1997 йил 9 декабрь.

23. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. — Т., «Ўзбекистон», 1992.

24. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. — Т., «Ўзбекистон», 1993.

25. Каримов И. А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. — Т., «Ўзбекистон», 1993.

26. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. — Т., «Ўзбекистон», 1994.

27. Каримов И. А. Иқтисодий ислоҳот: масъулиятли босқич. — Т., «Ўзбекистон», 1994.

28. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., «Ўзбекистон», 1997.

29. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т., «Ўзбекистон», 1998.

30. Каримов И. А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар. — Т., «Ўзбекистон», 1992.

31. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. — Т., «Ўзбекистон».

32. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т., «Ўзбекистон», 1995.

33. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. — Т., «Ўзбекистон», 1995.

34. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т., «Ўзбекистон», 1999.

35. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. — Т., «Ўзбекистон», 2000.

36. Абдукаримов И. Т. Анализ издержек обращения в кооперативной торговле. — М., «Экономика», 1968.

37. Абдукаримов И. Т. и др. Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1968.

38. Абдукаримов И. Т. Анализ розничного товарооборота в кооперативной торговле. — М., МКИ, 1971.

39. Абдукаримов И. Т. Прибыль и рентабельность в кооперативной торговле. — М., «Экономика», 1973.

40. Абдукаримов И. Т. и др. Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организаций потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1975.

41. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К. Анализ показателей по труду в кооперативной торговле. — М., «Экономика», 1978.

42. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К., Абдиев А. А.

Теоретические основы экономического анализа. Альбом наглядных пособий. — Самарканд, СамКИ, 1983.

43. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К., Абдиев А. А. Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации. Альбом наглядных пособий. — Самарканд, СамКИ, 1983.

44. Абдукаримов И. Т. Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. 2-е издание. — М., «Экономика», 1989.

45. Абдукаримов И. Т. ва бошқалар. Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини анализ қилиш. — Т., «Ўқитувчи», 1989.

46. Абдукаримов И. Т. ва бошқалар. Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча луғати. — Т., «Ўқитувчи», 1992.

47. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К. Анализ хозяйственной деятельности. Программа для кооперативных институтов по специальности 1729 экономика торговли. — М., 1987.

48. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К., Хайдаров Ш. У. Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма. — М., МКИ, 1991.

49. Абдукаримов И. Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. — Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1998.

50. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К. Раҳбарнинг бизнес тили. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 1.

51. Абдукаримов И. Т. Менежерга молиявий ҳисобот шакллари. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 2.

52. Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К. Бухгалтерия баланси ва унинг таркиби. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 3.

53. Абдукаримов И. Т. Менежер бухгалтерия балансини қандай таҳлил қилиши керак. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 4.

54. Абдукаримов И. Т. Менежерга корхона ликвидлиги ва тўлов қобилияти ҳақида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 5.

55. Абдукаримов И. Т. Менежерга корхона молиявий барқарорлиги ва иқтисодий бақувватлиги ҳақида. //«Бозор пул ва кредит», 1999, № 6.

56. Абдукаримов И. Т. Менежерга пул маблағлари оқими тўғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 7—8.

57. Абдукаримов И. Т. Менежерга молиявий натижалар ва иқтисодий самарадорлик тўғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 9.

58. Абдукаримов И. Т. Менежерга корхонанинг айланма маблағлари тўғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 10.

59. Абдукаримов И. Т. Менежерга дебитор ва кредитор қарзлар тўғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 11.

60. Абдукаримов И. Т. Менежерга асосий воситалар ҳолати ва уларни қўллаш самарадорлигини баҳолаш ҳақида. //«Бозор, пул ва кредит», 2000, № 3.

61. **Абдукаримов В. И.** Вопросы оценки эффективности многоотраслевой хозяйственной деятельности потребительской кооперации в условиях АСОД. — Т., «Мехнат», 1990.
62. **Абдуллаев Р. А.** ва бошқалар. Иқтисодий ахборотларни ЭХМда ишлашни автоматлаштириш. — Т., «Ўқитувчи», 1990.
63. **Абдуллаев Е.** Региональные аспекты статистического изучения эффективности общественного производства. — Т., «Фан», 1985.
64. **Абдуллаев Е.** Сравнительный анализ эффективности региональной экономики. — Т., «Мехнат», 1987.
65. **Абдуллаев Е.** Перестройка хозяйственного механизма. Вопросы и ответы. — Т., «Мехнат», 1989.
66. **Абдуллаев Е.** Статистиканинг умумий назарияси. — Т., «Ўқитувчи», 1993.
67. **Абдуллаев Е.** Статистиканинг умумий назарияси. Тестлар. — Т., «Ўқитувчи», 1996.
68. **Абдуллаев Е.** Бозор иқтисодиёти асослари: 100 савол ва жавоб. — Т., «Мехнат», 1997.
69. **Абдуллаев Е.** Макроиқтисодий статистика. 100 савол ва жавоб — Т., «Мехнат», 1998.
70. **Амалий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма.** — Т., «Шарқ» НМК, 1996.
71. Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений. Материалы международной НПК. — Самарканд, 1994.
72. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. — М., Междунар. отношения, 1999.
73. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). — М., «Финансы и статистика», 1988.
74. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности. — Минск, «Высшая школа», 1995.
75. **Баканов М. И., Шеремет А. Д.** Теория экономического анализа. — М., «Финансы и статистика», 1998.
76. **Баканов М. И., Кашаев А. Н., Шеремет А. Д.** Экономический анализ. Теория, история, современное состояние, перспективы. — М., «Финансы», 1976.
77. **Батухтин И. Л.** Совершенствование методов анализа труда и заработной платы. — М., «Экономика», 1975.
78. **Барингольд С. Б.** Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. — М., «Финансы и статистика», 1984.
79. **Вейцман Н. Р.** Очерки по бухгалтерскому учету и анализу. — М., «Госфиниздат», 1958.
80. Виды экономического анализа, их место и роль в совершенствовании управления промышленным производством. — М., МГУ, 1976.
81. **Волжин И. О., Эргашбоев В. П.** Молчявий таҳлил. Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1998.

82. Дембинский Н. В. Вопросы теории экономического анализа. — М., «Финансы», 1973.

83. Ганштак В. И. Экономический анализ резервов на машиностроительном предприятии. — М., «Машгиз», 1960.

84. Долгополов Е. В. и др. Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий. — Киев, «Выща школа», 1938.

85. Дембинский Н. В. Вопросы теории экономического анализа. — М., «Финансы», 1973.

86. Жарковская Е. П. и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. — М., «Стройиздат», 1989.

87. Деркач Д. И. Анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий строительных организаций. — М., «Финансы и статистика», 1990.

88. Иброхимов А. Т. Молиявий таҳлил. — Т., «Меҳнат», 1995.

89. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш муаммолари ва матлубот кооперацияси. — Самарқанд, 1994.

90. Ковалев В. В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. — М., «Финансы и статистика», 1996.

91. Крейнина М. Н. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле. — М., 1994.

92. Курс экономического анализа. — М., «Финансы и статистика», 1984.

93. Каракоз И. И. Совершенствование экономической работы и управления производством на промышленном предприятии. — Киев, «Выща школа», 1976.

94. Каракоз И. И., Самборский В. И. Теория экономического анализа. — Киев, «Выща школа», 1989.

95. Кмицикевич О. Р. и др. Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1966.

96. Кмицикевич О. Р. и др. Анализ хозяйственной деятельности организаций и предприятий потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1971.

97. Кравченко Л. И. Анализ финансового состояния предприятия. — Минск, ЦКФ «Экаунт», 1994.

98. Кудбиев Д. К. Анализ эффективности использования основных фондов в кооперативной торговле. — М., 1981.

99. Кудбиев Д. К. Проблемы анализа использования основных фондов в торговле. — Т., «Ўзбекистон», 1990.

100. Курс анализа хозяйственной деятельности. — М., «Экономика», 1984.

101. Майданчик Б. И. и др. Анализ и обоснование управленческих решений. — М., «Финансы и статистика», 1991.

102. Муравьев А. И. Теория экономического анализа: проблемы и решения. — М., «Финансы и статистика», 1988.

103. Меркушев А. И., Меркушев А. А. Анализ хозяй-

ственной деятельности снабженческо-сбытовых организаций. — М., «Высшая школа», 1987.

104. Махмудов О. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш. — Т., «Ўқитувчи», 1979.

105. Пардаев М. Қ., Саттаров Ю. С. Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в розничной торговле. — Т., «Ўзбекпотребсоюз», 1983.

106. Пардаев М. Қ. Эффективность труда в торговле и методика ее определения // «Бухгалтерский учет», 1978, № 9.

107. Пардаев М. Қ., Қурбонов З. Н. Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле. — Т., «Ўқитувчи», 1990.

108. Пардаев М. Қ., Хайдаров Ш. У. Кооператив савдо корхона ва ташилотларнинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш. — Т., РУМК, 1990.

109. Пардаев М. Қ. Интенсификация в торговле: сущность, показатели и пути их повышения. — Самарқанд, «Зарафшон», 1993.

110. Пардаев М. Қ. Хўжалик фаолияти таҳлилида қўлланиладиган усуллар. — Самарқанд, СамҲИ, 1998.

111. Пардаев М. Қ. Иқтисодий таҳлилни комплекс баҳолаш усуллари. — Самарқанд, СамҲИ, 1998.

112. Пардаев М. Қ., Исроилов Б. И. Молиявий таҳлил. — Т., «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси», 1999.

113. Петров В. В., Ковалев В. В. Как читать баланс. 2-е изд. — М., «Финансы и статистика», 1994.

114. Поклад И. И. Теоретические основы экономического анализа работы предприятий. — М., «Финансы», 1969.

115. Раевский В. А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. — М., «Финансы и статистика», 1988.

116. Русак Н. А., Русак В. А. Основы финансового анализа. — Минск, «Меркаванне», 1995.

117. Савицкая Г. В. Теория анализа хозяйственной деятельности. — Минск, ИСЗ, 1996.

118. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск, ИП «Экоперспектива», 1997.

119. Савичев И. И. Экономический анализ — орудия выявления внутрихозяйственных резервов. — М., «Финансы», 1968.

120. Татур С. К. Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий. — М., Изд-во экономическая литература, 1962.

121. Теория экономического анализа. — М., «Прогресс», 1998.

122. Хан Н. А. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи. — Т., «Ўқитувчи», 1978.

123. Теория анализа хозяйственной деятельности. — Минск, «Высшая школа», 1989.

124. Худойбердиев У. Х., Пардаев М. Қ., Қурбонов З. Н. Солиқлар учети ва таҳлили. — Самарқанд, СамҲИ, 1995.

125. Шеремет А. Д. Комплексный экономический анализ

деятельности предприятия (вопросы методологии). — М., «Экономика», 1974.

126. Шеремет А. Д. Методика финансового анализа предприятия. — М., ИПО «МП», 1996.

127. Шодиев Х. А. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлашни такомиллаштириш (интенсивлаш ва самарадорлик масалалари). — Т., «Меҳнат», 1989.

128. Шодиев Х. А. Интенсивлаш ва самарадорликнинг ўзаро алоқадорлиги. — Т., «Ўзбекистон», 1991.

129. Экономический анализ деятельности предприятий. — Минск, «Высшая школа», 1981.

130. Экономика предприятия. — Пер. с нем. — М., 1999.

М У Н Д А Р И Ж А

К И Р И Ш	3
I БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг назарий асоси	8
1.1. Иқтисодий таҳлилнинг предмети ва объекти	8
1.2. Иқтисодий таҳлилнинг методи	11
1.3. Иқтисодий таҳлилнинг бозор иқтисодиёти шартларидаги вазифалари	21
II БОБ. Иқтисодий таҳлил фанининг вужудга келиш ва ривожланиш тарихи	28
II.1. Иқтисодий таҳлил фанининг шаклланиш элементлари	28
II.2. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши	33
II.3. Иқтисодий таҳлил фанининг Ўзбекистонда яратилиш тарихи	37
III БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг методологик асослари	49
III.1. Иқтисодий таҳлил методологияси таснифи	49
III.2. Иқтисодий таҳлил методологиясининг таснифи	51
IV БОБ. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичларининг турлари	56
IV.1. Кўрсаткичларни таснифлаш белгилари	56
IV.2. Кўрсаткичларни мазмуни бўйича таснифлаш	56
IV.3. Кўрсаткичларни фойдаланиш даражаси бўйича таснифлаш	57
IV.4. Кўрсаткичларни фойдаланиш шакли бўйича таснифи	59
IV.5. Кўрсаткичларни умумлаштириш даражаси бўйича таснифи	59
IV.6. Кўрсаткичларни шаклланиш усули бўйича таснифлаш	62
V БОБ. Корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар	66
V.1. Омилли таҳлил ва унинг асосий элементлари	66
V.2. Корхона молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг таснифи	68

VI БОБ. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллари	87
IV.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар таснифи (классификацияси)	87
VI.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллари-нинг тавсифи	90
VI.2.1. Солиштириш усули	90
VI.2.2. Мувозонат усули	92
VI.2.3. Қайта ҳисоблаш усули	95
VI.2.4. Занжирли алмаштириш усули	97
VI.2.5. Нисбий миқдорлардан фойдаланиш усули	102
VI.2.6. Индекс усули	104
VI.2.7. Фарқлаш усули	108
VI.2.8. Интеграл усули	112
VI.2.9. Қичик сонлардан фойдаланиш усули	118
VI.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган математик моделларнинг типлари	120
VI.4. Таҳлил усулининг тақомиллаштириш масалалари	123
VII БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар ўртасида тутган ўрни ва улар билан алоқадорлиги	127
VII.1. Иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар билан алоқаси	127
VII.2. Иқтисодий таҳлилнинг бошқаришда тутган ўрни	129
VII.3. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид фанлар билан боғлиқлиги	130
VII.4. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан боғлиқлиги	135
VIII БОБ. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизими	140
VIII.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизимини шакллантириш тамойиллари	140
VIII.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизими	143
IX БОБ. Иқтисодий таҳлилни ташкиллаштириш	150
IX.1. Иқтисодий таҳлил кимга керак?	150
IX.2. Иқтисодий таҳлил билан ким шуғулланади?	151
IX.3. Иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар	151
IX.4. Иқтисодий таҳлилни амалга ошириш босқичлари	159
IX.5. Таҳлил натижаларини расмийлаштириш	160
X БОБ. Иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари	164
X.1. Иқтисодий таҳлил турлари ва шакллари тўғрисида тушунча	164

X.2. Иқтисодий таҳлил турларининг таснифлаш белгилари	165
X.3. Иқтисодий таҳлилни иқтисодий мазмуни бўйича таснифлаш	166
X.4. Иқтисодий таҳлилни замон нуқтаи назаридан таснифлаш	168
X.5. Иқтисодий таҳлилни макон нуқтаи назаридан таснифлаш	170
X.6. Иқтисодий таҳлилни таҳлил қилувчи субъектлари бўйича таснифлаш	171
X.7. Иқтисодий таҳлилни тармоқ тамойили бўйича таснифлаш	174
X.8. Иқтисодий таҳлилни кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўйича таснифлаш	174
X.9. Иқтисодий таҳлилни компьютерлаштириш даражаси бўйича таснифлаш	176
X.10. Иқтисодий таҳлилни ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш бўйича таснифлаш	178
X.11. Иқтисодий таҳлилни ўрганилаётган объектни қамраб олиш даражаси бўйича таснифлаш	179
X.12. Иқтисодий таҳлилнинг шакллари	181
XI БОБ. Комплекс таҳлилнинг методологияси	184
XI.1. Комплекс таҳлилнинг моҳияти	184
XI.2. Комплекс баҳолашнинг жамлаш усули	188
XI.3. Комплекс кўрсаткични аниқлашда баъл бериш усули	191
XI.4. Комплекс баҳолашнинг нисбий кўрсаткичли усули	194
XI.5. Комплекс баҳолашнинг кўрсаткичлар муҳимлигини инобатга олиш усули	199
XI.6. Комплекс баҳолашнинг масофа усули	202
XII БОБ. Функционал қиймат таҳлили методологияси	207
XII.1. Функционал қиймат таҳлилининг зарурлиги ва вазифалари	207
XII.2. ФҚТнинг вужудга келиш тарихи	208
XII.3. ФҚТ моҳияти, мазмуни ва хусусиятлари	209
XII.4. ФҚТнинг бозор муносабатлари шароитидаги вазифалари	211
XII.5. ФҚТни амалга ошириш босқичлари	212
XII.6. ФҚТда қўлланиладиган эвристик усуллари	218
XII.7. ФҚТда қўлланиладиган «Фикрлар ҳужуми» усули	222
XII.8. ФҚТ самарадорлиги	226
XIII БОБ. Солиштириладиган таҳлил методологияси	233
XIII.1. Солиштириладиган таҳлилнинг моҳияти, роли ва вазифалари	233
	269

III.2. Солиштириладиган таҳлилнинг ўзига хос талаблари	237
XIII.3. Солиштириладиган таҳлилда ниманинг нима билан солиштиришни аниқлаш	239
XIII.4. Солиштириладиган таҳлилда қўлланадиган ахборотлар ва уларга қўйиладиган талаблар	240
XIII.5. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими	245
XIII.6. Солиштириладиган таҳлилда ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш йўллари	247
XIII.7. Солиштириладиган таҳлилни ташкиллаштириш	255
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	260

Илмий-оммабон нашр

М. Қ. ПАРДАЕВ

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ НАЗАРИЯСИ

Дарслик

«Зарафшон» нашриёти, Самарқанд, 2001, 272 бет.

Мухаррир А. Убайдуллаев
Тех. муҳаррир Б. Тўраев
Мусахҳиқ А. Фармонова